

A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE XXV.

BERETTYÓÚJFALU, 2020

A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE, XXV.

A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

XXV.

BERETTYÓÚJFALU, 2020

Szerkesztette
SÁNDOR MÁRIA

Szakmai lektor
NÉMETH PÉTER
VAJDA MÁRIA

Angol fordítás
BÁLINT NÓRA

Felelős kiadó
BERETTYÓ KULTURÁLIS KÖZPONT

Felelős vezető
KÁLLAI IRÉN

Technikai szerkesztő
KÓSA TIBOR

A kötet megjelenését támogatta
Nemzeti Kulturális Alap Közgyűjtemények Kollégiuma

HU ISSN 0133-7653

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József ügyvezető

TARTALOM – CONTENTS

RÉGÉSZET – ARCHEOLOGY

Bocsi Zsófia

- Berettyóújfalu és környéke története az Árpád-korban.....7
History of Berettyóújfalu and its neighbourhood in the Age of Arpads.....46

TÖRTÉNELEM – HISTORY

Gulyás László Szabolcs

- Berettyóújfalu története a 13–15. században.....47
History of Berettyóújfalu from the 13th to 15th centuries.....81

TÖRTÉNELEM – FORRÁSKÖZLÉS – HISTORY – SOURCE PUBLICATION

Brigovác László

- Bihar vármegye műtétet javasol – Adalék az 1876. évi közegészségügyi törvény korai fogadtatásához.....83
“Bihar County recommends a surgery” – Addendum to the initial welcome of the Public Health Act of 1876.....94

NÉPRAJZ – FORRÁSKÖZLÉS – ETHNOGRAPHY – SOURCE PUBLICATION

Sándor Mária

- Jakab Vilma levelesládájából II. – Adalékok Bihartorda két világháború közötti egyesületi életének és amatőr színjátszásának történetéhez nyomtatott meghívók alapján.....95
Letters of Vilma Jakab (Part 2) – Addendum to the life of associations and amateur dramatics of Bihartorda between the two world wars based on printed invitations of events.....133

IRODALOMTÖRTÉNET – LITERATURE

Bakó Endre

- „Megmaradni híven bihari legénynek” – Dutka Ákos és a szülőföld.....135
“Remaining a faithful folk from Bihar” – Ákos Dutka and his homeland....151

MUZEOLÓGIA – MUSEOLOGY

Török Péter

- Beszámoló a Bihari Múzeum 2019. évi tevékenységéről.....153
Bihari Museum in 2019 – Overview of activities.....167

Bocsi Zsófia

BERETTYÓÚJFALU ÉS KÖRNYÉKE TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁD-KORBAN

A Berettyó ma ismert medrének jobb és bal partján, azaz a mai Berettyóújfalu és Berettyószentmárton területén az Árpád-korban három, azaz inkább négy falu létezett (*Újfalu, a két Bolcs és Szentmárton*). A mai város közigazgatási határai közé eső hatalmas területen pedig még ennél is több településsel számolhatunk, melyekről a különböző forrástípusok alapján változó mértékben vannak ismereteink. Egy részük csak oklevelekből ismert, mint *Bálintteleke, Dejter, Kengyel, Szentdemeter, Szentdi- enes, Szomajom* vagy *Újlak*. Más falvak emlékét az írott források mellett határrészek és dűlőnevek is megőrizték, ilyen *Andaháza, Bócs, Herpály, Kórógy, Kovácsi, Mácsó, Palocsa és Szentkozmadamján*. Csak kéziratos térképek őrizték meg a korai alapítású *Nyék* helyét, valamint ide sorolta a korábbi kutatás a Derzs, illetve Dusnok határrészekben sejtett lehetséges faluhelyeket. Régészeti oldalról a terepjárások és az ásatások nyújtanak támpontokat, melyeket a térképekről leolvasható helynévanyaggal és a le- véltárakban fellelhető okleveles forrásanyagból kinyerhető információkkal összevet- ve kísérlelhetjük meg a településhálózat felvázolását. Minél több forráscsoportból van adat, annál eredményesebb az azonosítás.

Számolnunk kell azonban az egyes forráscsoportok korlátaival is. A régészeti ered- mények egyik korlátja az adott terület kutatottságának mértéke, azaz onnan van infor- máció, ahol történt valamiféle földmunkával járó tevékenység, vagy terveztek ilyen jellegű munkákat, amit terepbejárásos lelőhelyfelderítés előzött meg. Félrevezető le- het a terepjárásokból begyűjthető leletek alapján történő értékelés is. Ezek a tárgyak ugyanis rendkívül esetlegesek, véletlenszerű, hogy az eke épp mit fordít ki a földből az alatta megbúvó kultúrrétegből: nem mindig az adott korra legjellemzőbb, vagy a pontosabb keltezésre alkalmas tárgyöredéket. A leggyakoribb lelettípus az egykori edényekből származó kerámiatöredék, ami a 9–13. századi formákat, egyes jellemző díszítésmódokat és a készítés technológiáját illetően egy viszonylag homogén anyagot takar, így a csupán vele történő keltezés nehézségekbe ütközik.¹ Még a régészeti ása- tással megtalált települések esetében is kérdéses fennállásuk pontos időkerete. Több, egymáshoz közel eső telepnym esetén korszakjelölő leletek híján nem lehet megál-

¹ Jó példa erre a Berettyóújfalu, Nagy-Bócs-dűlőben (lelőhely-azonosító: 35204) feltárt késő avar – 9. századi településrészlet, melyet a feltárást megelőző terepbejáráson gyűjtött kerámiatöredékek alapján még Árpád- korinak határoztak meg, Bócs vagy Újlak faluhelyét sejtve a területén. M. Nepper 2002., Dani – Szilágyi – Szelekovszky – Czifra – Kisjuhász 2005.

lapítani, hogy ezek egymással egy időben, vagy egy rövidebb időintervallumban egymás után léteztek, pl. ugyanaz a települési egység vándorolt arrébb valamilyen okból. A levéltári forrásanyag szintén korlátozott: egyrészt a korai időkből, az írásbeliség elterjedése előtt kevesebb irat keletkezett, másrészt a családi levéltárak, hiteleshelyek irattárai éghető voltaknál fogva gyakran estek a történelem folyamán erőszakos cselekmények áldozataivá (hatalmaskodások, családi viszályok, háború, tűzvész stb.). Végül azzal a közhelynek számító ténnyel is számolni kell, hogy egy-egy település nevét akkor foglalták csak oklevélbe, ha valamiféle jogi ügylet miatt ez szükségessé vált. Így fordulhat elő, hogy egyes települések fennállásának kezdete évtizedekkel, de akár évszázadokkal is megelőzheti első okleveles említésüket – ahogy az több itt tárgyalt falu esetében is előfordul.

A környék kora Árpád-kori történetének mind ez ideig legrészletesebb összefoglalását Mesterházy Károly adta majd negyven évvel ezelőtt, az 1981-ben megjelent *Berettyóújfalu története* című városmonográfia egy tanulmányában. Megállapításait a történeti kéziratos térképek elemzésére, régészeti célú terepbejárásokra és feltárások eredményeire alapozta, összevetve mindezeket a korszakra vonatkozó meglehetősen gyér írott forrásanyaggal. A későbbi középkor történetét Módy György jegyezte le, kutatásai időkeretének kezdetét azonban ő is a 13. században jelölte meg. A Berettyóújfalu területén és határában egykor fennállt több mint tucatnyi Árpád-kori település történetének bemutatására kínálkozik a Berettyó általi földrajzi tagolás követése – hozzáátve, hogy ez, a kronológiai rend és az egyes falvaknak a településszerkezetben elfoglalt pozíciói nincsenek mindig összhangban egymással. A Berettyótól északra eső területet ugyanis az egykori Herpályi uradalom falvai hálózta be, míg a folyótól délre a Hontpázmány nemzetség viszonylag egységes birtokteste alakult ki, de volt birtokuk itt a Barsa-nembelieknek is.

Az egyik legkorábbi – ha nem a legkorábbi – településnek kellett lennie a későbbi uradalom névadó településének, *Herpálnak*, vagy másképpen Érpálnak, Érpályinak. Nevét első birtokosáról, vagy templomának védőszentjéről kaphatta, így alakult ki a Pauli – magyarosan Pályi – név, amit a többi hasonló nevű településtől való megkülönböztetés céljából egészítettek ki a Berettyó egyik itt folyó ágát jelölő, az írott forrásokban Her-ként szereplő Ér nevével.² Az első itt megtelepülő, a korai uradalmat

² A Berettyóújfalu keleti széle és a herpályi puszta közötti határvonal hosszan húzódó szakaszát teszi ki a Hérek határér, melyet egy 1818-ban készített kéziratos térkép is megőrzött. *Berettyóújfalu város belső telkei és környékének rajzolatya. 1818–1821. Készítette: Gasparits Ferenc hites földmérő mérte és Reisz Keresztély hites földmérő írta. MNL HBML XV. 3. Bmt 40. Az adatot Módy György említi. Módy 1981: 113. 2. lábjegyzet.*

megszervező nemzetség nevét írott forrásokból nem ismerjük, csupán annyit tudunk, hogy 1170 körül itt építették fel impozáns megjelenésű, nyugati toronypáros, háromhajós román stílusú monostorukat.³ Amikor 1972–75 között régészeti feltárást végeztek a ma Csonkatoronyként ismert műemléki templomrom közvetlen környezetében az egykori apátsági templom alaprajzának tisztázása végett, a feltáró Módy György és Kozák Károly egy korábbi, kisméretű egyhajós templom alapfalaira, illetve az azt körülvevő falura utaló leletekre és sírokra letek.⁴ A monostor építésekor a falu legfeljebb 10–15 családból álló népességét áttelepítették az északkelet felől szomszédos Egyházszigetre, ahol új plébániatemplomot is emeltek számukra, valamikor a 12. század utolsó harmadában. A kisméretű egyházszigeti templom különleges alaprajza a tarnaszentmáriai temploméhoz hasonlatos, ahol a szentély megemelt padlószintje alatt altemplom (kripta) húzódott, melybe egy szentélyletekintőn keresztül lehetett lepillantani.⁵ Ez a templom is elpusztult a tatárjárás idején, mert egy harmadik, gótikus stílusú templomot is emeltek legkésőbb a 13–14. század fordulóján. Ennek a templomnak a romjaira 1879 tavaszán szántás közben találtak rá. Noha a korszak olyan elismert szakemberei is megtekintették, mint Storno Ferenc festőművész, vagy a magyar régészet egyik megalapítója, Rómer Flóris – sőt, még feltárására is megvolt a szándék – megismerésére csak 1896-ban került sor egy amatőr ásatás keretében. Ekkor kerültek napvilágra a térképek és a népnyelv által – építőanyagának színére utalva – Fehér templomnak nevezett egyház maradványai.⁶ Herpály első falusi templomának a helyére tehát a 12. század középső harmadának végére egy impozáns, a nemzetségi rangot méltóan reprezentáló háromhajós monostortemplomot emeltek, melyből mára csak a Csonkatoronyként ismert déli torony maradt meg. A körülötte elterülő falu helyéről – amit a régi térképek és a szájhagyomány a korábban ott állt nemzetségi monostor után Klastromnak hívtak – már 1932-ben gyűjtöttek edénytöredékeket, melyek a 10–11. századra keltezhetőek, tehát korai megtelepedésre utalnak. Mesterházy Károly szerint akár már a 9. században is lakhatták a területet. Elsőként a korabeli bírásokodás egyik formáját, a tüzesvas-próbák végzéséhez vagy eskütételhez kötött istenítéleteket összegyűjtő Várad Regestrum egy 1222-ben felvett esetében említik nevét, melyben a Pályi

³ Berettyóújfalu, Csonkatorony. Lelőhely-azonosító: 19353.

⁴ Az 1974-es ásatási szomonban a templomhajó belsejében a mellék- és főhajót elválasztó pillérsorok alatt, de nem teljesen azokhoz igazodva figyeltek meg egy-egy 100–110 cm széles falszakaszt. Felmerült a pillérek alapozásaként történő értelmezésük is, ám valószínűbbnek találták egy korábbi templom falaiként való azonosításukat. Módy – Kozák 1976: 88.

⁵ Berettyóújfalu, Herpály, Egyházsziget. Lelőhely-azonosító: 75249; Berettyóújfalu, Egyházsziget. Lelőhely-azonosító: 19354. Módy 1989: 142.

⁶ Berettyóújfalu, Fehér templom. Lelőhely-azonosító: 19356.

egyház Ajka nevű prédiума szerepel.⁷ Már a tatárjárás után, 1273-ban a váradi káptalan és a váradi püspökség vitázott azon, melyiküket illeti meg Herpály és még négy másik falu tizede. Ez utóbbi tehát Herpály falu első írásos említése – tekintve, hogy az 1222-es adat a monostorra vonatkozott. Sok más környező faluhoz hasonlóan, a váradi püspökség 13. század végi tizedjegyzékében is szerepel, mint 40 kepe gabonatedet fizető falu.⁸ A Csonkatoronytól induló, majd az Egyházszigetre áttelepített, onnan pedig a tatárjárás után még északabbra, a Fehér templom környékén újratelepülő Herpály falu régészeti nyomai a 1,5-2 négyzetkilométernyi területen valóban szépen fellelhetőek. Az Árpád-kori kerámia-töredékek jelezte településnyomok a monostortemplomtól délnyugatra eső kiemelkedésektől indulnak, és az egykori folyókanyarulatoktól szabdalt, szigetszerű kiemelkedésekből álló területen végig megtalálhatóak, egészen a Fehér templom északnyugatra kiterjedő tágabb környezetéig.⁹ Herpály esetében a feltárt templomok jól mutatják a falu „vándorlását” az évszázadok során, egyben jól alátámasztja az Árpád-kori falvak azon – legutóbb a pesti síkság 10–14. századi falvainak kutatása során Rácz Tibor Ákos által megfogalmazott – jellemzőjét, miszerint azok „valójában tanyák csoportjaiból tevődtek össze, de míg az egyes háztartások folyamatosan születtek, pusztultak, költöztek és újraépültek, addig maga a falu időbeli és térbeli kiterjedése jóval stabilabb volt, akár évszázadokig is tartott.”¹⁰

A további korai alapítású falvakat illetően, biztosan a 10. századra keltezhető települést régészeti ásatásból nem ismerünk a környéken, a régi kéziratok térképek és a helynévanyag segítségével azonban következtethetünk rájuk. Az egyik ilyen a Berettyóújfalutól nyugatra eső, Bakonszeg északi határában levő *Kovácsi* lehetett, melyet O'sváth Pál leírása alapján csupán egy széles út választott külön Bakonszegtől.¹¹ Kovácsi-pusztán, a volt Nadányi-tanya területén 1898-ban és 1937-ben tártak fel sírokat, valószínűleg a 10–11. századi Kovácsi temetőjéből. Elnevezése a magyar helynévadás egyik legrégebbinek gondolt típusába tartozik: olyan falura utal, melynek lakói sajátos szolgálattal – jelen esetben kovácsolással – tartoztak a fejedelemeleknek, vagy itt Bihar

⁷ 1222: *in praedio ecclesiae de Pauli nomine Heyka*. Solymosi – Szovák 2004: 279–280. Nr. 333. (203.)

⁸ 1291: *Erpaul*. Jakubovich 1926b: 299. Jakubovich 1926c: 358. Jakó 1940: 258. Györfly 1963: 625. Meszterházy 1981: 54–55. Módy 1981: 83–85, 88–90. Szilágyi 2004: 31–32. Dani 2011: 30.

⁹ Berettyóújfalu, Sziget 1. Lelőhely-azonosító: 73619; Berettyóújfalu, Sziget 2., IIg-1. Lelőhely-azonosító: 75257; Berettyóújfalu, Herpályi pusztá, a Péterszegi úttól az Egyházszigetig. Lelőhely-azonosító: 41718; Berettyóújfalu, Herpályi pusztá 1. Lelőhely-azonosító: 62350; Berettyóújfalu, Herpályi pusztá 2. Lelőhely-azonosító: 62360; Berettyóújfalu, Körtvélyes 2. Lelőhely-azonosító: 62482; Berettyóújfalu, Körtvélyes 1. Lelőhely-azonosító: 62388.

¹⁰ Rácz T. 2019: 159.

¹¹ O'sváth 2009: 166.

vármegyében inkább a hercegnek. Társadalmi rangjukat szolgálatuk mennyisége és természete határozta meg, ugyanakkor terhüktől függetlenül, más falusiakhoz hasonlóan ők is földművelésből élő parasztok voltak, csak éppen sajátos módon adóztak, amit falujuk neve is jelzett. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a királyi vagy hercegi kovácsok jelenlétére egyelőre nincsen sem írott, sem régészeti forrásunk, ezért az a lehetőség sincs kizárva, hogy a környező falvak kovácsa élt a faluban, ami innen kapta nevét. Az okleveles forrásanyagban a váradi püspökség 1291–1294-ben beszedett gabonated jegyzékében tűnik fel Apakovácsi néven, mint Barsa-nembeli Apa birtoka, amely egyik évben 40, egy másikban 37 kepe gabonával tartozott adózni.¹² A falu keletkezését a hozzá tartozó temető alapján Heckenast Gusztáv a 10. század elejére, Mesterházy Károly a század második felére valószínűsíti.¹³ Pusztakovácsi határa több kéziratos térképen is szerepel: az 1812-ben készített, az andaházi és szentkozmai pusztákat ábrázoló térképen, azoktól délnyugatra, az 1842-es Bakonszeget ábrázoló térképen pedig a településtől északnyugatra.¹⁴ A Bakonszegről 1886-ban készített Habsburg kataszteri térkép gyakorlatilag Bakonszeg északi külső határát teljes szélességében mindenhol Kovácsi-pusztának nevezi, északon egészen az andaházi határig.¹⁵ Ugyanakkor az 1860-ban felvett második katonai felmérés a korábbiakhoz képest máshol, Bakonszegtől északkeletre, a Berettyóhoz sokkal közelebb, a mai Nagy-Hídköz, illetve Hídköz-dűlők területére jelöli Pusztakovácsit. Azon a területen, ahol a korábbi térképek Kovácsit feltüntetik, pedig erdőséget jelöl.¹⁶ Az EOTR 1:10 000-es térképen¹⁷ Bakonszegtől északnyugatra, a Keleti-főcsatornától nyugatra szerepel Kovács-föld, illetve attól még északnyugati irányban Kovács-ér-hát, a kettő között pedig András-halma dűlőnév. Utolsóként azt az 1838-ban Pusztakovácsiról készített térképet kell megemlíteni, ami az egykori faluhely meghatározásához leginkább hozzásegíthet:

¹² 1291–1294: *Kuachy Apa*. Jakubovich 1926a: 223. Jakubovich 1926b: 298. Hoffmann 2005: 161. Módy 1990: 19.

¹³ Györfly 1963: 635–636. Heckenast 1970: 110. A listában K.19. sorszámán szerepel. Mesterházy 1981: 55. Módy 1990: 15. Engel 2001: 66–67.

¹⁴ Módy 1972: 129. *Andaházi és Szentkozmai pusztáknak földképe. 1812. Készítette: Pusztay András Bihar vármegye földmérője*. MNL HBML XV. 3. Bmt 35/1. (1. kép) *Bihar megyében kebelezett Bakonszeg helysége határában lévő úrbéri földek jelen állapotjának térképe. 1842. Készítette: Szász József, Bihar megye főmérője*. MNL HBML XV. 3. Bmt 87. Pusztá Kovácsi, mint határ szerepel még egy térképen, ebből azonban csak az derül ki, hogy a mai Bakonszegtől északra, vagy azon túl, északnyugat felé keresendő. *Bócs és Hídközi puszták térképe. 1866. Készítette: Mikusay Geyza mérnök* MNL HBML XV. 3. Bmt 153. (Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 2. kép.)

¹⁵ Bihar megye, Bakonszeg nagyközség, Kovácsi pusztával együtt. 1886. MNL OL S 78–052. téka – Bakonszeg – 1–21.

¹⁶ Második katonai felmérés 2005.

¹⁷ Egységes Országos Térképrendszer. 1:10 000 méretarányú földmérési topográfiai térkép. A továbbiakban: 1:10 000-es térkép.

ezen a mai Lapos nevű dűlőben, egy nagy kiterjedésű Mirágy nevű terület szélén jelölik a Telek határrészt. Módy György erre a területre lokalizálta az Árpád-kori Kovácsit és templomát a Mesterházy Károly által egy helyszíni szemléje során talált téglakeretes sír és a 15. századi okleveles adatok alapján.¹⁸ Az összes térképes adat figyelembe véve az Árpád-kori Kovácsi Bakonszegtől északra, az utolsó térkép alapján meghatározott területen keresendő. A képet régészeti oldalról tudjuk árnyalni, ugyanis a Telektől közvetlenül északra található egy Árpád-kori lelőhely, melyet Mesterházy Károly Szentkozma-ként határozott meg. Ez a terület a szintén általa szakfelügyelt téglakeretes sír lelőhelyeként megjelölt Mirággal észak felől határos. Innen kb. egy kilométerre nyugatra található az egykori Nadányi-tanyán feltárt, Kovácsiként azonosított honfoglaló temetőrészlet.¹⁹ Ez tehát a legvalószínűbb faluhelye Kovácsinak. Meg kell azonban említeni egy másik potenciális faluhelyet is, Kovácsitól 1,5-2 kilométerre délre, közvetlen Bakonszeg északi határában, a Kovács-föld nevű dűlőtől keletre, délkeletre, a Kék-Kálló csatorna két partján. Valamennyi lelőhelyet helyszíni szemle vagy terepbejárás alapján azonosították, tehát konkrét régészeti korú objektumra nincsen adat, azonban a nagyobb – megközelítően egy négyzetkilométernyi – összefüggő területen szórványosan jelentkező Árpád-kori és középkori kerámialeletek arra engednek következtetni, hogy itt is egy település lehetett egykor, amelynek neve azonban sajnos nem maradt fenn írott forrásokban.²⁰ Mindkét faluhelyet csak ásatással lehetne megnyugtatóan igazolni, a kézműves tevékenységhez kapcsolódó speciális régészeti objektumok (kohó, olvasztókemence, kovácműhely) és leletek (kovácsszerszámok, fűvóka, félkész termékek, nyersanyagok, hulladékok, kohósalak, vasbuca) előkerülése pedig még jobban alátámaszthatná az Árpád-kori Kovácsi azonosítását.

Az általánosan elfogadott történeti modell szerint a 9. század végén itt élő gyér népességre rátelepedett egy honfoglaló nemzetség. Mesterházy Károly szerint a régi lakosság talán Herpályon és környékén élhetett. A szórványosan előkerült, pontosabban nem keltezhető kerámia-töredékeken kívül azonban egyelőre más nem igazolja a 9. századi lakosságot, a korszakkal feltételezhetően kontinuuus, annak előzményének

¹⁸ P. Kovácsi határának a fiú ág birtokában lévő része, melyet *Te/kin/tes* Ns. Körös Nadányi Nadányi familia örökös jussal bír. 1838. Készítette: Kurutz, Endre – Tek. Nemes Bihar megye hiteles mérnöke. MNL OL S 11 Kamarai térképek – No. 787. Módy 1990: 16. Mesterházy 1973: 102. Bakonszeg–Mirágy.

¹⁹ A lelőhely nyilvántartásban a Berettyóújfalu, Nadányi-tanya. Lelőhely-azonosító: 30519. A lelőhely tévesen a Pozsár-tanya, Berettyóújfalu Á. G. területére lett felvéve.

²⁰ Bakonszeg, Remete-tó. Lelőhely-azonosító: 56869; Bakonszeg, Kék-Kálló bakonszegi hídja. Lelőhely-azonosító: 57576; Bakonszeg, Belső-Móka. Lelőhely-azonosító: 48965; Bakonszeg, Pap-rét. Lelőhely-azonosító: 48996.

tekinthető avar kori megtelepedés nyomai pedig hiányoznak. Ugyanakkor megtalálhatóak Berettyóújfalutól néhány kilométerre délre, a bócsi pusztában, Nagy-Bócs-dűlőben. Ez azért érdekes, mert több kéziratós térkép is a feltárt 8–9. századi település²¹ közvetlen szomszédságában, attól nyugatra jelöli Nyéket, illetve annak középkori faluhelyével azonosítható Telek nevű határrészt. Magát a falut régészeti oldalról egyelőre még nem sikerült azonosítani, ami részben a terület alaposabb, szisztematikus terepbejárásokon alapuló kutatásának a hiányából fakad.²²

A királyi hatalom központosítási törekvéseivel és a keresztény hit felvételével párhuzamosan megindult az egyházszerző munka is, már első királyunk, I. (Szent) István uralkodása idején.²³ Kora Árpád-kori megtelepülésre utalnak a 11–12. századra keltezhető, kisméretű, egyhajós, egyenes vagy félköríves szentélyzáródású egyszerű falusi templomok. Területünkön a már említett herpályi első korai, valamint a szomszédos egyházzsigeti templomon kívül két ilyen templom ismert, mindkettő a Berettyóújfalu tágabban vett északnyugati határában elterülő, nagy kiterjedésű Andaházi pusztán került feltárássra. Kisandaháza-pusztán, a Dancs-ér partján, az egykori Jóna-tanya szomszédságában 1925-ben Oláh Mihály sápi gazda Zoltai Lajos irányítása mellett tárta fel a régész által már 1911-ben is ismert templom maradványait. Zoltai a templom nyugati homlokzatfalának kiásásával tisztázta a teljes alaprajzot. Mivel az amatőr régészeti feltárást végző földbirtokos nem volt régész, a templom belső terének, illetve a körülötte elterülő temető sírjainak a feltárása elmaradt, ezáltal számos fontos, építéstörténeti és kronológiai szempontból fontos információ veszett el. A templom egyébiránt 7,5x12 méteres, egyszerű félköríves szentélyzáródású román kori épület, melynek északi oldalához az apszis felől két kisebb helyiséget építettek: az egyik egy kisebb előtér lehetett, a nagyobbik a szentélyhez kapcsolódó sekrestye. Módy György szerint kisméretű templom a 12. század közepén már állt.²⁴ Az ásatáson 14. századra keltezhető leletek is előkerültek, ami azt bizonyítja, hogy a falu a tatárjárást követően újratelepült. Erre utal a szentélyhez egy bővítés során, utólagosan hozzáépített sekrestye is.²⁵ A középkori Andaháza és temploma helyének azonosítá-

²¹ Dani – Szilágyi – Szelekovszky – Czifra – Kisjuhász 2005.

²² *B. sz. Mártonhoz tartozó Szent Dénesi puszta térképe. 1848. Készítette: Tót Sámuel mérnök.* MNL HBML XV. 3. Bmt 97. és 153. (Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 3. és 2. kép.) A részleteket Nyék leírásánál fejtem ki.

²³ A kutatás mai állása szerint a Bihari püspökség I. (Szent) István alapításának tekinthető, melynek székhelyét — a korábban alapítójának vélt — I. (Szent) László király csak áthelyezte Biharról Nagyváradra. Almási 1992. Benkő 1994.

²⁴ Módy 1995–1996: 71.

²⁵ Zoltai 1911: 39. Zoltai 1925. Mesterházy 1981: 56. Dani 2011: 28–29.

sához a dülőnevek figyelembe vétele mellett kézenfekvőnek tűnik egy 1812-es térkép elemzése is, amelyen szerepel egy templomként azonosítható Kő-domb jelölés, illetve attól délnyugatra a falunak megfelelően *Andaházi Telek*-ként jelölt terület.²⁶ Innen azonban nehézségekbe ütközünk: az Andaházi Telek területén valóban találtak terepbejárás során késő középkori kerámiatöredékeket, a Kő-domb területéről azonban kizárólag késő bronzkori leletek kerültek elő. Magának a feltárt templomnak a helye is nehezen azonosítható korabeli dokumentáció híján. Zoltai leírása alapján az Andaházi Telektől délre, a Köles-éri-csatorna túlsó partja is szóba jöhet, de terepbejárással itt is csak bronzkori lelőhelyet azonosítottak.²⁷ Mégis úgy sejtjük, hogy itt kell keresnünk a Dancs eret, Andaházát és ismeretlen patrocíniumú templomát. Írott forrásokban 1425-ben szerepel először, amikor a Rozgonyi, Tarkói és Pásztói családok, illetve örököseik közt felosztják a Herpályi uradalom birtokait.²⁸ Elnevezése személynévi eredetű²⁹ – a névadó minden bizonnyal a falu birtokosa lehetett – hozzáragasztva a 13–14. századi helynévadásra jellemző *-háza* utótagot.³⁰

A másik andaházi templomra, illetve az azt övező templom körüli temető sírjaira 1963-ban, csatornaásás közben találtak Nagyandapusztán, a Keleti-főcsatorna nyugati oldalán, a Földesre vezető úttól északra, egy ívesen kanyarodó egykori vízfolyás belső magaspártján.³¹ A Mesterházy Károly által vezetett leletmentő feltárás során egy 5x8,5 méteres, téglafalazatú, félköríves szentélyzáródású kisméretű templom került napvilágra. A templomban több érdekességet is meg lehetett figyelni: egyrészt hajóját a szentélytől egy korláttal vagy téglafallal választották el, másrészt a nyugati falával párhuzamosan, attól alig egy méterre egy másik keskeny fal maradványai kerültek elő, ami azonban nem futott ki teljesen a templom déli faláig, hanem attól 60 centiméter-

²⁶ Módy 1972: 129. MNL HBML XV. 3. Bmt 35/1. (1. kép.) Mesterházy 1981: 57. Mindkét dülőnév szerepel az 1864-ben felvett Pesty Frigyes-féle kérdőívben. „Nagy Andaházán van a’, »Csomboros halom« – környékén hihetően Csombor termett – és a’ régi falu helye, mely Telek nevét visel, a Kődomb melyen hajdán épület lehetett.” Pesty 1996: 1/96. (X/107b)

²⁷ Kő-domb: Berettyóújfalu, Andaházapuszta 2. Lelelőhely-azonosító: 41681. Terepbejárás, Dani János, 2009. Andaházi Telek: Berettyóújfalu, Tiszaföldje II. Lelelőhely-azonosító: 41699. Helyszíni szemle, Bálint Marianna, 2003.

²⁸ 1425. november 1. MNL OL DL 68975. Csánki Dezső – és nyomán a későbbi kutatás – első említés gyanánt egy 1418-as oklevélre hivatkozik, ez azonban a Somogy megyei Bocsondra vonatkozik. MNL OL DL 10725. Csánki 1890. 602. Jakó 1940: 195. Mesterházy 1981: 67. Korábban a pápai tizedjegyzékben a 2. évben, azaz 1333-ban lejegyzett Újandával azonosították, ami számos további téves értelmezésre (pl. névadás, kronológia) adott alapot. A pápai tizedjegyzékben mindössze egyetlenegyszer szereplő tétel Vajdára vonatkozik, a többi évben már helyesen szerepel neve. [szerző nélkül] 1887: 56.: *Vyanda*. Vesd össze: Mesterházy 1981: 76. 30. lábjegyzet.

²⁹ Rác A. 2000: 165. *Anda, Onda*. Előfordulása: 1211, 1236, 1237, 1274. Fehértói 2004: 63.

³⁰ Mesterházy 1981: 67.

³¹ Berettyóújfalu, Andaházapuszta. Lelelőhely-azonosító: 41636.

re véget ért. A sírleletek alapján a templom építésére a 12. század elején kerülhetett sor. A feltáró a templom közvetlen környezetében 11–12. századi kerámiatöredékeket gyűjtött, ami alapján attól nyugatra és dél felé – a terepalakulatot követve – lokalizálta a korabeli, a tatárjáráskor elpusztuló és csak nagy sokára, gyéren újra belakott települést.³² A lelőhelyek közvetlen szomszédságában, azoktól nyugatra 2011-ben egy keskeny nyomtávú ásatáson újabb Árpád-kori települési objektumok kerültek napvilágra: egy kút, néhány gödör és árok, valamint egy tűzhely.³³ Mivel Andaháza az 1925-ben feltárt templomos helyként azonosítható, Mesterházy Károly ezt a másik templomot Szentdemeter egyházaként, és a hozzá tartozó faluként határozta meg. Szentdemeter nevét nem őrizte meg határnév, első okleveles említése is csak viszonylag kései időpontból, 1373-ból származik, Herpály tartozékként, ami bizonyosan nem a település fennállásának kezdetét jelöli. Jakó Zsigmond még úgy vélte, a 14. századik második felében alapították a Herpályi uradalom növekvő jobbágyszaporulata miatt. A falu rövid életét azzal magyarázta, hogy már alapításakor elnéptelenedésre volt kárhozható a környező nagy falvak miatt.³⁴ Ezzel szemben a terepbejárások során talált kerámiatöredékek legkésőbbre keltezhető darabjai is csak legfeljebb a 13. századra tehetőek. Korai temploma, a régészeti leletanyag és az a tény, hogy egy 1425-ös oklevélben már csak mint pusztaság (*predium*) szerepel, arra engednek következtetni, hogy ha a tatárjárás után újra is települt a falu, nem sokáig állt fenn: valamikor a 14. század utolsó harmada és a 15. század első negyede közt lakói elköltöztek, területe pedig beolvadt Andaháza határába.³⁵ A falu minden bizonnyal temploma védőszentjéről kaphatta nevét. Mivel Szent Demeter a bizánci egyház kedvelt szentje volt, nem zárhatjuk ki, hogy a templom egyedi alaprajzi elrendezésének az oka is a keleti egyház liturgiájából fakad. Másfelől a belső osztófal értelmezhető eddig példa nélkül álló, korai karzatként is. A kérdés egyelőre eldöntetlen.³⁶

³² Berettyóújfalu, Andaházapuszta 4. Lelőhely-azonosító: 41706. Mesterházy 1969. Mesterházy 1981: 56–60. Módy 1995–1996: 171. Szilágyi 2004: 30–31. Dani 2011: 29.

³³ Szilágyi Krisztián Antal ásatása 2011-ben. Berettyóújfalu, Kis-Andaháza 2. Lelőhely-azonosító: 71887. A lelőhely közvetlen déli szomszédságában Bálint Marianna 2003-ban egy helyszíni szemle során szintén Árpád-kori lelőhelyet azonosított. Berettyóújfalu, Kis-Andaháza. Lelőhely-azonosító: 41694.

³⁴ 1373. június 16: *Zenthdemeter*. MNL OL DL 24685. Jakó 1940: 349. Mesterházy 1981: 57.

³⁵ Mesterházy 1981: 57. Mesterházy Károly épp a régészeti leletek és az írott források közti kronológiai ellentmondás kapcsán citálja a MNL OL DL 11728 jelzetű oklevelet, amiben 1418-ban Szentdemeter még possessióként szerepel. Az idézett oklevélben – ami 1425-ben kelt – valóban a Herpályi uradalom falvai szerepelnek birtokként (*possessio*) megjelölve, Szentdemeter azonban itt már mint *prédium* szerepel, ami ebben a korszakban pusztát jelöl. 1425. október 22: *predium Zenthdemeter*. MNL OL DL 11728. Ezáltal megszűnt az ellentét a régészeti és az írott forrásokból nyert kronológiai adatok között.

³⁶ Mesterházy 1969.

1. kép. Andrásházi és Szentkozma pusztáknak térképe, 1812. (MNL HBML XV. 3. Bm 35/1.)

Berettyóújfalu nyugati-északnyugati határában Andaháza és Szentdemeter mellett még négy másik Árpád-kori település nevét ismerjük, ezek *Szentkozmadamján*, *Kenygel*, *Palocsa* és *Mácsó*.

Nagyandaháza-pusztától keletre, a Köles-ér kanyarulataitól szabdalt területen Kozma-dűlő őrizte meg a középkori *Szentkozmadamján* falu nevét. Egyháza patrocíniumáról kaphatta nevét, ami alapján biztosan templomos helyként kell számolnunk vele. Szent Kozma és Szent Damján a keleti egyház kedvelt orvos szentjei voltak, az ilyen jellegű névadás pedig a 12–13. századra volt jellemző.³⁷ Alapításáról egy legenda maradt fenn, mely szerint a magyarok és a székelyek küzdöttek épp egymással, amikor a megszorult magyarok megsegítésére megjelent Szent Kozma a csata színhelyén, ahol a csoda emlékére később felépült a róla elnevezett templom, illetve falu.³⁸ Első okleveles említése meglehetősen kései, egy 1373-ban kelt, a Herpályi uradalomra vonatkozó határjáró és iktatóoklevél.³⁹ A nevét őrző dűlőben,⁴⁰ illetve a 42-es úttól délre, Szentkozma határrészben eddig nem került elő régészeti nyoma. Harmadik lehetséges faluhelyként Mesterházy Károly a szentkozmai vasútállomástól délnyugatra, valamint a vasúttól délre levő területet jelölte meg,⁴¹ innen ugyanis sikerült gyűjtenie néhány 11–13., illetve 15–16. századi cserpet.⁴² A Szentkozma néven nyilvántartásba vett lelőhely azonban Kovácsi faluhelyére esik, ahogy erről korábban már esett szó. Pesty Frigyes helynévi gyűjtése vihet közelebb Szentkozma lokalizálásának megoldásához, ugyanis abban felsorolják a Telek nevű dűlőt is, „*hol a hajdani falu feküdt, alatta a »bajuszozó ér« bajusz formán nyuló alakjától »Nagy és KisBagjos szántó földek, [...]«*”.⁴³ Utóbbi dűlőneveket a szentkozmai pusztát is leíró 1812-es térkép is ábrázolja, faluhelyként azonosítható Telek dűlőnév azonban nem szerepel rajta. Szembeötlő viszont Szentkozmanak a Kis Bagjostól délnyugatra eső, egy vízzel elválasztott része, ami gyakorlatilag a település utcaszerkezetét és telekiosztását ábrázolja.⁴⁴ (1. kép) Az 1:10 000-es térképen mind az északnyugat-délkeleti irányú, keskeny Bajuszodó-ér mélyedése, mind tőle keletre az egymással szomszédos két Kis-Baglyos dűlőnév azonosítható, maga a kéziratos térképen látható Szentkozma pedig

³⁷ Módy 1981: 86.

³⁸ O'sváth 2009: 109–110.

³⁹ 1373. június 16: *Zenthcozmademyen*. MNL OL DL 24685.

⁴⁰ A területen létesült állami gazdaság miatt kutatásra nem alkalmas a terület. Ha itt volt a középkori falu, az épületeket valószínűleg már megsemmisítették.

⁴¹ Berettyóújfalu, Szentkozma. Lelőhely-azonosító: 41733.

⁴² 1373. június 16: *Zenthcozmademyen*. MNL OL DL 24685. O'sváth 2009: 220. Jakó 1940: 351. Mesterházy 1969: 95. Mesterházy 1981: 60., 68–69.

⁴³ Pesty 1996: 95. (X/106b.)

⁴⁴ MNL HBML XV. 3. Bmt 35/1. (1. kép) Az észrevételt Szilágyi Krisztián Antalnak köszönöm.

a Csurgó nevű határba esik.⁴⁵ Ezt a területet egyébként az 1869-ben felvett harmadik katonai felmérés is Szentkozma-pusztának jelöli, déli részén a Kozma-tanyával.⁴⁶ Szentkozmadamján újkori faluhelyét tehát térképen sikerült azonosítani, régészeti kutatás azonban ezen a területen még nem volt, ami a középkori megtelepedést is alátámaszthatná.

Az oklevelekben ritkábban szereplő – azonban kizárólag csak általuk ismert –, valószínűleg kisebb lélekszámú *Kengyel* falu egykori helyét még dűlőnév sem őrizte meg. Beszédés nevéből arra következtethetünk, hogy a Berettyó egyik ágának egy kanyarulatában, más néven kengyelében állhatott az egykori falu.⁴⁷ Noha egy 1373-ban kelt oklevél említi először, a falu keletkezése ebben az esetben is jóval korábbra nyúlik vissza. Mesterházy Károly 1964-ben végzett terepbejárása során 11–13. századra keltezhető kerámiatöredékeket gyűjtött Berettyóújfalutól északnyugatra, a Köles-érnek a Keleti-főcsatornát átszelő kanyarulatának keleti részén, Kis-Dancsháza határrészben, amit földrajzi elhelyezkedése alapján Kengyellel azonosított.⁴⁸ A megelégedéssel kapcsolatosan maga is említi azt az ellentmondást, miszerint egy 1425-ben kelt oklevél Kengyel kapcsán a Berettyó keleti partján álló házakat említi.⁴⁹ Mesterházy a Keleti-főcsatorna építésével nagymértékben megbolygatott és megváltozott felszíni viszonyokkal magyarázta az ellentmondást.⁵⁰ További kérdéseket vet fel a Kengyelként azonosított lelőhely és az Andaházának megfeleltethető területnek (Andaházi Telek, Zoltai-féle andaházi templom) az egymáshoz viszonyított mindössze nagyjából 500 méteres távolsága. Nem zárható ki, hogy a Kengyelként azonosított lelőhely valójában még Andaháza területéhez tartozott: a falu határain belül elhelyezkedő szórt településrendnek egy tanyaszerű elemeként. Ugyanakkor nem zárható ki az a narráció sem, hogy valóban Kengyelt takarja, ami szó szerint beolvadt Andaházának a határába.

Árpád-kori falu volt Berettyóújfalú ugyancsak északnyugati-északi, a Kék-Kálló kanyarulatai által határolt határában *Palocsa*. Elnevezése a palota szóból ered, és arra enged következtetni, hogy egy földesúri kúria, palota is állt a településen, ami abban a korban téglapüvellet jelölt.⁵¹ Esetünkben valószínűleg inkább téglaházat, vagy kisebb kúriát takarhatott. Nevét határrész és dűlőnév is megőrizte, bár előbbi az egykori Kálló

⁴⁵ Kis-Baglyos ma is létező dűlőnév.

⁴⁶ Harmadik katonai felmérés 2007.

⁴⁷ Vesd össze: Kiss 1978: 328.

⁴⁸ Berettyóújfalú, Kengyel. Leleőhely-azonosító: 41723.

⁴⁹ 1425. október 22: „[...] *item possess[i]one[m] Kengyel istomo[do] divisissent, quod a p[ar]te orientali penes fluvium Berekyo [...]*” MNL OL DL 11728. Az oklevél tartalmát részletesen közli Módy 1981: 96–97.

⁵⁰ 1373. június 16: *Kengeld*. MNL OL DL 24685. Jakó 1940: 271–272. Mesterházy 1981: 57, 61, 67.

⁵¹ Kiss 1978: 682. Pesty Frigyes helynévi gyűjtésében ugyan szerepel egy „Szt Palocsa lapály” elnevezésű terület a szentkozmai határban, azonban ezt a felvétel évében, 1864-ben keletkezett elírásnak, fogalmazásból fakadó tévedésnek tartom. Pesty 1996: 95. (X/106b.)

folyó árterében, mélyebben fekvő volta miatt megtelepedésre kevésbé tűnik alkalmasnak, maga a zombékos terület pedig nehezen kutatható terepbejárással. Déli része azonban már szárazabb, Mesterházy Károlynak itt 11–13. századi cserepeket is sikerült gyűjtenie, ezért ide lokalizálta a középkori falut.⁵² Néhány száz méterrel délebbre 2014-ben egy régészeti szakfelügyelet során szintén kerültek elő Árpád-kori kerámiatöredékek.⁵³ Ez alapján Palocsa Szentdemetertől kb. 3-4 kilométerre keletre, Szentkozmadamján külsőségeinek északi határában feküdt. Első írásos említése 1435-ben csak közvetve utal a falura, ugyanis Palocsa-halmát említi Herpály és Gáborján birtokok meghatárolásakor, mint határhalmot.⁵⁴ A halom a lelőhelytől kb. 1,5-2 kilométerre északra található, közvetlenül az egykori Kék-Kálló jobb partján. A tatárjárás után a falu nem települt újra, az oklevelek a 15. században már pusztaságként említik Andaháza határában.⁵⁵ Megjegyzendő, hogy a Palocsaként azonosított faluhely a mai Kozma-dűlő északi részében található.

Az egykori Herpályi uradalom területére esett, de nem tartozott annak falvai közé a térképes és okleveles adatokból ismert *Mácsó* vagy *Macsó*.⁵⁶ A ma Kálló-főcsatornaként ismert vízfolyást egy 1864-ben készített térkép még Mácsó-erének nevezi, tőle északnyugatra jelöli a Mácsó-hát nevű határrészt, melyeket nyugat és észak felől a kozmai határ ölelt körbe.⁵⁷ Egy másik, 1842-ből származó, mára csak fotómásolaton fennmaradt kéziratot térképen Derecske és Berettyóújfalu határszégletében ugyancsak Macsó-vég határnév olvasható.⁵⁸ A Mácsó-hátként jelölt területtől délre kb. egy kilométerre Mesterházy Károly néhány 11–13. századi kerámiatöredék alapján lokalizálta a falut.⁵⁹ A falu neve személynévi eredetű, az Árpád-korban fordul elő.⁶⁰ Mindössze egyszer tűnik fel az írott forrásokban, 1214-ben a Váradi Regestrumban, amikor az odaválói Mihály mint felperes jelenik meg egy lopási ügyben.⁶¹ A kis falu nem élte túl a tatárjárást – a 13. század végére beolvadt Szentkozmadamján határába.

⁵² Berettyóújfalu, Palocsa. Lelőhely-azonosító: 41731.

⁵³ Berettyóújfalu, Beru-6 fúráspon. Lelőhely-azonosító: 85623. Dani János szakfelügyelete 2014-ben.

⁵⁴ A Kálló-csatorna partján álló, ma is létező dombocskva valóban Palocsa-halma néven szerepel egy Derecskéről 1820-ban készített kéziratot térképen. *Mappa Geometrica totius Terreni Oppidi Deretske Inclyto Comitatus Bihariensis ingremiati et ad Celsissimum Principatum Eszterházyanum spectantis. 1804. Készítette: Szalaky, Gabriel – Juratus et Districtus Deretskensis Ordinarius Geometra.* MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága – No. 474.

⁵⁵ 1435. szeptember 7.: *Palochahalma.* MNL OL DL 30434. 1463. július 16.: *predium Palatha.* MNL OL DL 15849. Jakó 1940: 195., 259. Mesterházy 1981: 57., 62., 67. Módy 1981: 87., 101.

⁵⁶ Esetleg Mosó? A helynévszótár bizonytalan azonosításként jelöli meg. Hoffmann 2005: 178.

⁵⁷ *Térképe Berettyóújfalu határának. 1864. Készítette: Keresztszeghy Antal uradalmi mérnök.* MNL HBML XV. 3. Bmt 145.

⁵⁸ *Herpályi pusztva jelen állapotjának térképe. 1842. Készítette: Tóth Sámuel.* DMA. Mesterházy 1981: 69.

⁵⁹ Berettyóújfalu, Mácsó. Lelőhely-azonosító: 41735. Mesterházy 1981: 57., 60., 69.

⁶⁰ *Macho, Machou.* Előfordulása: 1198, 1253. Fehértói 2004: 505. Kiss 1978: 393.

⁶¹ 1214: *Michael de villa Musou.* Solymosi – Szovák 2004: 184. Nr. 86. (312.). Györffy 1963: 641. Mesterházy 1981: 69. Módy 1981: 87.

Mácsótól északnyugatra, jó másfél kilométerre Mesterházy Károly ugyancsak egy 11–13. századi kerámiákkal jelzett faluhelyet azonosított, melyet feltételezen a ma már Derecske közigazgatási határai közé tartozó *Inkével* azonosított. Inke – Palocsához és Mácsóhoz hasonlatosan – kis lélekszámú, a tatárjárás előtt fennálló település lehetett, mely a veszedelem elvonulása után nem települt újra, hogy faluvá fejlődhessen. Inke sem szerepel a Herpályi uradalom birtokai között, mindössze egy említése ismert a Váradi Regestrum egy 1213-ban lejegyzett esetéből, amikor egy Inkébe való ember felszabadítja szolgáját.⁶² Elnevezése személynévi eredetű, ami a rabszolga jelentésű ’in’ kicsinyítőképzővel ellátott, becézett alakjából alakult ki.⁶³ Neve szerepel Derecske már említett 1820-as kéziratós térképén egy Inke Szék nevű keskeny mocsaras sávnál Derecskétől délnyugatra a Kálló-ér zugában,⁶⁴ illetve nem messze tőle található egy nevét viselő kora rézkori halom is, az Inke-domb.⁶⁵

Van olyan kis falu is, amelyet írott forrás egyáltalán nem is említ, csak határnévből ismerjük. Ilyen a herpályi puszta északi szélén, Berettyóújfalutól északra, a derecskei határban található Dusnok, illetve a Kék-Kálló átellenes partján az azonos nevű késő rézkori halom. Ez utóbbit Dusnak néven a herpályi pusztákról készített 1815-ös kéziratós térkép is megörökítette.⁶⁶ (2. kép) Neve alapján dusnokok, azaz torlók lakták, olyan szolgák, akiket végrendeletileg arra a „feladatra” szabadítottak fel, vagy bocsátottak az egyház szolgálatára, hogy az elhunytért halála évfordulóján misét mondjanak és tort üljenek. Erről a társadalmi csoportól a 12. századból vannak forrásaink, ezért igen megbízhatóan keltezhető erre a korszakra. Közelsége a herpályi monostorhoz szintén arra enged következtetni, hogy lakói a monostor szolgálatában álltak. Sem régészeti nyoma nem került elő eddig, sem írott forrás nem maradt fenn róla.⁶⁷ Dusnokot leginkább egy kis lélekszámú, a monostorral egyidejűleg – azaz rövid ideig – fennálló, tanya-szerű településként kell elképzelnünk, melynek sorsa szorosan összefonódott a szolgálta herpályi monostorával: 1241-es elpusztulásakor vele együtt az enyészeté lett a szolgálófalú is.

⁶² 1213: *Vuuk de villa Inka*. Solymosi – Szovák 2004: 177. Nr. 66. (162.) Györffy 1963: 627.

⁶³ *Incha*. Előfordulása: 1222. *Inque*. Előfordulása: 1138. Fehértói 2004: 413–414. Kiss 1978: 290.

⁶⁴ MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága – No. 474.

⁶⁵ Derecske, Inke-domb. Lelőhely-azonosító: 41010. Mesterházy 1981: 60., 69–70.

⁶⁶ Borosy 2006., Mesterházy 1981: 70. *Herpályi pusztának földképe tekintetes Marosy László úr részére. 1815. Készítette: Pusztay András Bihar vármegye földmérője*. MNL HBML XV. 3. Bmt 37/a. (2. kép) Kiss 1978: 193. Mesterházy 1981: 70. Módy 1981: 87.

⁶⁷ Györffy György a szentjánosi monostor melletti Dusnok szócikk kapcsán említi Dusnok helynevet Berettyóújfalu és Tépe között. Györffy 1963: 614.

2. kép. „Herpályi pusztának földképe”, 1815. (MNL HBML XV. 3. Bmt 37/a.)

A Herpály környéki települések alapítóiról és legkorábbi birtokosairól írott források híján nem tudunk bizonyosat mondani. A mind méreteiben, mind a mellette fekvő faluhoz képest monumentális monostor előkelő, tehetős építetőkre vall. Jakó Zsigmond feltételezése szerint a tatárjárás után újjáéledő uradalom és birtoktest megszerzése a Gutkeled nemzetséghez tartozó birtokosokhoz kapcsolható. Módy György véleménye szerint akár már a monostor 1160–1170 körüli építése idején is a nemzetség tagjai lehettek a környék urai, hiszen a 12. század végére elnyerték legkorábbi szabolcsi és bihari birtokaikat.⁶⁸ Újfalua a váradi tizedlajstromban mint Miklós bán új birtoka szerepel, ezért a kutatók többsége a Gutkeled nemzetség sárvármonostori főágának Dragun ágából származó Miklós szlavón bánt látja benne, mint a herpályi birtoktest urát.⁶⁹ A Kengyelként, illetve Mácsóként, Szentdemeterként és Palocsaként azonosított 11–13. századi kis települések a tatárjárás idején elpusztulhattak, ha lakosaik vissza is tértek a vész után, népességüket – Kengyelt leszámítva – valószínűleg a fokozottabb fejlődésnek indult Andaháza, illetve Szentkozmadamján szívhatta fel, az egykori kis falvak határait is a sajátjukba olvasztva. Módy György véleménye szerint maga Andaháza és Szentkozmadamján Herpály igen nagy külső határából szakadtak ki.⁷⁰ A tatárjárás egyébként az egész térség fejlődésnek indult településhálózatát elpusztíthatta, illetve meghatározta a fejlettség különböző fokain álló településformák további sorsát, hiszen a bihari kistáj pont a portyázó csapatok közvetlen útvonalába esett. A lakosság, vagy annak egy része ugyanakkor bizonyosan átvészelte a támadásokat az általuk jól ismert kiöntéses, sűrű nádasokkal és más vízi növényzettel benőtt, nyílt vízi felületekkel tagolt, kisebb ártéri erdők rejtekében, vagy éppen a Bihari-hegység erdőinek védelmébe menekülve. A visszatelepülés és újranepesedés a különböző területeken eltérő időt vehetett igénybe. A kisebb falvak, prédiomok, tanyaszerű települések egy része végleg elpusztult – ilyen volt Nyék, Dusnok, Palocsa, Mácsó vagy Inke –, ezek soha nem települtek már újra. Egykori lakosaik vagy új helyen folytatták az életüket, vagy egy közeli újratelepült faluba költöztek be.

Az Árpád-korban a környék falvai a Herpályi uradalomhoz tartoztak. A korábbi elképzelések szerint *Újfalua* – ahogyan a nevéből is következik, egy már korábban is fennálló településhez, esetünkben minden bizonnyal a megnövekedett lélekszámú Herpályhoz képest új alapításként – a 13. század második felében keletkezett. Ez a feltételezés egybecsengett 1291-es első említésével a váradi püspökség tizedjegyzé-

⁶⁸ Jakó 1940: 73–74. Módy 1981: 85.

⁶⁹ Módy 1981: 90.

⁷⁰ Módy 1981: 85.

kében, illetve azzal a ténnyel, hogy Berettyóújfalu belterületéről nem volt ismert 13. század elejére keltezhető régészeti lelet – a bizonytalanul lokalizálható Berettyó-parti éremkincsleleten kívül. Módy György más hasonló nevű falvak telepítésének idejével összevetve már ekkor sem tartotta kizártnak Újfalu tatárjárás előtti alapítását.⁷¹ 2009-ben azonban sor került egy ásásra a város belterületén – amely beépítettsége miatt eddig csak nehezen volt kutatható és kutatott. A feltáráson előkerült leletanyag tanúsága szerint úgy tűnik, hogy Újfalu már a 12. században is lakott helység volt. Az Árpád-kort két földbe mélyített veremház mellett öt tárolóverem, két árok és három kemence képviselte.⁷² Újfalu tatárjárás előtti fennállása más megvilágításba helyezi a már említett Berettyóújfalu–Berettyó-part lelőhely megnevezéssel 1912-ben a Déri Múzeumba bekerült kincslelet is. A 26 darab friesachi dénárt magába foglaló cserépalack valószínűleg tatárjárás viszontagságos időszakában kerülhetett földbe, azzal a céllal, hogy elrejtője a vesz elvonultával majd visszatér érte.⁷³ Újfalu templomáról nincs adatunk, de egy 1425-ben keletkezett oklevél említi Szent Miklósról elnevezett utcáját, ami alapján a kutatás arra következtetett, hogy ő lehetett a falu templomának védőszentje is.⁷⁴ Jó okunk van feltételezni, hogy Újfalu középkori temploma a berettyóújfalui református templom helyén állt, illetve a középkori templom bizonyos részeit felhasználták a református templom építésekor. Egy 1765-ben készített rajz a templom déli külső homlokzatát ábrázolja, amelyen a templom déli kapuja mellett mindkét oldalon gótikus ablakok láthatóak, illetve a nyolcszög három oldalával záruló szentély. Ez alapján Kozák Károly arra következtetett, hogy a templom a 13–14. század fordulója táján épülhetett.⁷⁵ Többször is átépítették, a ma látható formáját a harmadik átépítéssel nyerte. A templomnak eddig nem történt műemléki kutatása, ami-

⁷¹ 1291–1294: *villa Nycolai bani noua*. Jakubovich 1926b: 299. Jakó 1940: 373. Györffy 1963: 679. Mesterházy 1981: 70. Módy 1981: 87. O'sváth 2009: 218. egy 1209-es adománylevelre hivatkozik, mint első említésre, az adat azonban egyrészt nem erre, hanem a Sáros megyei Újfalura vonatkozik, másrészt hamis oklevélből származik. Szentpétery 1923: 79–80. (246.)

⁷² A Berettyóújfalu, József Attila u. 3. Lelelőhely-azonosító: 41631. alatt Szolnoki László, a Déri Múzeum régésze végzett szakfelügyelet egy új vízvezeték fektetésénél. 2009 augusztusában szintén ő a József Attila utca 7–9. számú telken a tervezett iskolabővítések miatt végzett leletmentő ásást. Az Árpád-kori objektumokon kívül középkori leletanyagot két veremben találtak. A leletanyag legnagyobb és leggazdagabb része – 94 gödör, egy kút és egy többes temetkezés – az újkorból származott. Szolnoki László: Jelentés és dokumentáció – Berettyóújfalu, József A. u. 9–11. (sic!) 2009. KÖH 600/3426/2011; ÖNYO/1261 (2017). A dokumentációba való betekintés lehetőségét köszönöm Szolnoki Lászlónak. Dani 2011: 29.

⁷³ Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye, ltsz.: IV.1912:58. Mesterházy 1981: 70. Módy 1981: 88.

⁷⁴ 1425. október 22. MNL OL DL 11728. Jakó 1940: 373. Módy 1981: 98.

⁷⁵ Kozák 1981: 137. A rajzot is közli (forrás megjelölése nélkül): Kozák 1981: 135. 20. kép. Az eredetileg kisméretű gótikus templom hajóját az 1600-as években nyugati irányba meghosszabbították. 1719-ben barokk tornyot építettek mellé. A templomot 1765-ben másodjára is teljesen átalakították. Az egyházközség tulajdonában levő rajz már ezt az új, átalakított templomot ábrázolja. Berettyóújfalui Református Egyházközség 2020.

ből az építési periódusokra, és főleg a középkori templomra vonatkozóan pontosabb adatokat is megismerhetnénk. A műemléki védetség alatt álló templom küszöbön álló felújítása jó alkalmat szolgáltathatna egy falkutatással járó műemléki kutatásra, ami az Árpád-kori Szent Miklós templom tényleges építési idejére is fény deríthetne.⁷⁶

Berettyóújfalu térségének másik, a mai Berettyó-medertől délre fekvő települési góca Berettyószentmárton, melynek kora középkori előzményeiről, Bolcsról, Szentmártonról, Újlakról és a vonzáskörzetükben állott kisebb falvakról szintén térképes és okleveles adatok tanúskodnak.

A szűkebben vett környék egyik első szállása lehetett *Nyék*. A falu jó példája annak, hogy egy-egy település nevének írott forrásban való feltűnése és tényleges kialakulásának ideje között nem minden esetben van kapcsolat. Elnevezése arról vall, hogy az azt megülő közösség a – 'kerítés, sövény' jelentésű⁷⁷ – Nyék honfoglaló törzshöz tartozott, ami alapján korai alapítású, 10. századi településnek kell tartanunk. Ugyanakkor a Várad Regestrumban tűnik fel először 1213-ban, majd három évvel később, 1216-ban, amikor egy-egy peres ügyben említik a mindkét esetben Nyékről származó poroszlokat.⁷⁸ Több írásos emlék nem is tudósít a faluról, amely a tatárjárás alatt elpusztult, és többé nem települt újra. Helyére csupán két kéziratot térkép utal: ezeken Nyék és Kisnyék, illetve Nyék eleje határrészek olvashatóak, Berettyószentmártontól délnyugatra 2-3 kilométerre, a zsáka-furtai határ szögletétől északkeletre.⁷⁹ A Nyék-ként jelzett terület ma egy mélyebben fekvő legelő, melyet három oldalról egy – az 1866-os térképen *Nyék ere* névvel illetett – egykori folyómeder kanyarulata határol. Mélysége és vizenyőssége miatt megtelepedésre nem tűnik alkalmasnak, régészetiileg sincs itt nyoma a falunak.⁸⁰ Nyéket tehát nem a térképeken jelzett területen kell keresnünk, hacsak nem volt akkoriban szárazabb az a rész. Nem hagyhatjuk figyelmen

⁷⁶ Berettyóújfalu, Kossuth u. A templom műemléki besorolása: műemlék jellegű. OMVH-törzsszám: 1828. Genthon 1961: 34. Tilinger 1976: 378. Hajdú-Bihar megye műemlékjegyzéke 1990. Középkori eredetét a régebbi műemléki jegyzékek egyike sem említi. A legutóbb megjelent, inkább népszerűsítő jellegű kiadvány azonban már így ír róla: „A XIV. századi templom 1765-ös ábrázolás szerinti nyolcszögletű szentélye keskenyebb volt a háromtraktusos hajójánál.” Angyal 2008: 180.

⁷⁷ Kiss 1978: 470.

⁷⁸ 1213: *nomine Vodassan de villa Nec*. Solymosi – Szovák 2004: 173. Nr. 51 (147.). 1216: *Pristaldo Bartholomaeo de villa Nyec*. Solymosi – Szovák 2004: 209. Nr. 157 (237.). Györffy 1963: 647. Mesterházy 1981: 75. Módy 1981: 87. Hoffmann 2005: 203. Első említése itt tévesen 1214-ként szerepel.

⁷⁹ Nyék, Kis Nyék: MNL HBML Bmt 97. (*Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 3. kép.*) Nyéket kb. ott ábrázolja az 1848-as térkép, ahol az 1:10 000-es léptékű térképen a Göndör-tanya található, Kis-Bócs határrészben. Nyék, Nyék ere, Nyék eleje: MNL HBML Bmt 153. (*Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 2. kép.*)

⁸⁰ Módy 1972: 135., 290. MNL HBML Bmt 97. (*Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 2. kép.*) Mesterházy 1981: 55., 72–73.

kívül, hogy a legmagasabb részén az 1970-es években már tanya állt, tehát megtelepedésre mély fekvése ellenére mégiscsak alkalmasnak bizonyult. Már Mesterházy Károly is felvetett egy ilyen lokalizálási lehetőséget, ami a rendelkezésre álló adatok alapján a legvalószínűbbnek tűnik: ugyanennek a meandernek a mai Nagy-Bócs határrészbe eső külső, északi oldala, melyet az egyik térképen Nyék elejének neveznek, a harmadik katonai felmérésen pedig északnyugati határában jelölnek egy Telek nevű határrészt.⁸¹ Erről a területről eddig nem kerültek elő régészeti leletek, ami részben a kutatás hiányával, részben a rajta álló állami gazdaság épületeinek az emelésével járó pusztítással magyarázható.

A személynévi eredetű *Bolcs* nevét több határ- és dűlőnév is megőrizte a Furtára vezető 42-es út két oldalán.⁸² A hatalmas kiterjedésű határban északról dél felé haladva Nagy-Bócs, Kis-Bócs, ettől keletre a Bócs-pusztai-dűlő, majd ettől délre Nagy-Bócs-dűlő őrizte meg nevét.⁸³ Egy 1759-es kéziratos térképen a mai Szentmártontól közvetlenül keletre eső, onnan hosszan délre, egészen a szomajomi határig elnyúló Szentmártoni pusztával párhuzamosan, attól nyugatra jelölik Bócs-pusztát. Északi része keletről közvetlenül határos volt Szentmártonnal.⁸⁴ Bolcs – illetve az első okleveles említés szerint Bolchshida – neve 1274-ben egy birtokcsere kapcsán került lejegyzésre, melynek során a Hontpázmány-nembeli Lampert fia Miklós ezt a birtokát adta rokonának, a szintén Hontpázmány-nembeli Paznan fia Dersnek egy másik bihari falujának feléért.⁸⁵ Bolchshida tehát a Hontpázmányok faluja volt, amelynek alapítása Jakó Zsigmond véleménye szerint a 12. század elejére, Módy György szerint a 11. század végére nyúlik vissza. Korai alapítása mellett szól, hogy a szintén Hontpázmány alapítású közeli Szomajomon – mára sajnos nyom nélkül elpusztult – monostortemplomot is emeltek, ami a nemzetség egyik ágának központi helyeként szolgálhatott. A tatárjárás által elpusztított falu visszanépesedése valószínűleg nehezen indult meg, a faluhely egy ideig talán még üresen állhatott, erre utalhat 1274-es megnevezése, ami a falu jelentésű *villa/possessio/pagus* terminusok helyett a falu mellett földet, földbirtokot jelentő *terra* szót használja. Igaz, Szabó István kutatásai alapján pont a 13. század utolsó negyede

⁸¹ Mesterházy 1981: 72–73. Harmadik katonai felmérés 2007.

⁸² *Boch*. Előfordulása: 1075–1299 között számos alkalommal. *Bolch*. Előfordulása: 1245, 1253, 1255, 1256, 1299. Fehértói 2004: 127., 139.

⁸³ Kiss 1978: 198. Mesterházy 1981: 71–72.

⁸⁴ *Geometrica delineatio praediorum Szent Márton, Ujlak et Szomajom. 1848. Fidy Imre hites mérnök másolta Kováts György 1759-es térképéről*. MNL HBML Bmt 65.

⁸⁵ 1274: *terra hereditaria Bolchhyda vocata iuxta fluvium Her adiacente*. MNL OL DL 38126. Jakó 1940: 217. alatt 1271-es évszámmal szerepel első említése. Györffy 1963: 604. Módy 1981: 90.

az az időszak, amikor a falut még szokás a terra szóval megjelölni.⁸⁶ Mindenesetre 1291-ben Bolcsot újból biztosan faluként tartották számon, hiszen a váradi püspökség tizedjegyzékeiben már mint templomos hely szerepelt. Sőt, az egyik évben már két önálló falurészként szolgáltatta be a tizedet, oly módon, hogy a megkettőződött falu két különálló részét a birtokosaik nevével különböztették meg egymástól: Apa Bolcsa és Ders Bolcsa néven. Az 1274-ből ismert Ders mellett tehát feltűnik Barsa-nembeli Apa is, mint birtokos. Ez megmagyarázza az 1274-es *terra* kifejezés használatának okát: lehetséges, hogy így próbálták leírni az állandósult határokkal rendelkező, de a birtoklás tekintetében még nem tisztázott jogállású megkettőződött falut. Mivel a papi pénzadományt feltüntetető fejezetben csak egy pap adománya szerepelt, a két Bolcsnak ekkor még egyetlen temploma lehetett.⁸⁷ Néhány évvel később, 1297-ben a két Bolcsot birtokló család házasság útján rokon kapcsolatba került egymással: Ders egyik leányát, Erzsébetet ugyanis feleségül vette Barsa-nembeli Apa fia Miklós. Ders ekkor átadta vejének Bolcshidának a Berettyó partján fekvő részét, ahol a Mindenszentek tiszteletére felszentelt templom állt, valamint Szentmárton falut, ahol szintén állt egy kőtemplom, illetve kétekényi szántóföldet és két malmot. Ez a birtok(rész) a későbbiekben Kétbolcs néven jelenik meg az oklevelekben, számos birtokjogi és örökösödési pernek képezve a tárgyát.⁸⁸

A középkori *Szentmárton* Bolcstól északkeletre, a mai Berettyószentmárton északi felét lefedő területen keresendő. A két falut vagy településrészt csupán valószínűleg egy ér választotta el egymástól, korai történetük összefonódik. Első megtelepülése legalább a 12. századra keltezhető, 1213-ban ugyanis a Váradi Regestrum egy peres ügyében a szentmártoni pap, mint felperes tűnik fel.⁸⁹ A nevét a temploma védőszentjéről elnyerő falut a tatárjárás elpusztíthatta, mert még 1323 előtt is lakatlan pusztaként szerepel egy oklevélben.⁹⁰ 1321-ben, amikor Barsa-nembeli Apa fiai osztozkodnak, újból említésre kerül Kétbolcs: Apabolcsa és Sárosbolcshida. Kétbolcs és Szentdienes ekkor Apa fia Miklósnak a birtokába jutott. Ezután újabb öröklésre jogosult rokonok bekapcsolódásával pereskedés kezdődött, melynek során többek között az is a vita

⁸⁶ Szabó 1971: 40–44. Módy 1981: 87.

⁸⁷ Jakubovich 1926a: 223. *Bolch Apa. (Boch (?) Rufoyn). villa Bolch Ders.* Jakubovich 1926b: 298–299. Jakubovich 1926c: 358. Módy 1981: 90–91.

⁸⁸ 1297. MNL OL DL 29041. Az oklevél 1440–1460 közötti feljegyzésben maradt fenn. Módy 1981: 91. Bócsi 2006: 45–46. Szentmárton Módy György véleménye szerint ekkor még nem települt újra, csak egyháza maradt meg.

⁸⁹ 1213: *Simone sacerdote de villa Sancti Martini.* Solymosi – Szovák 2004: 163. Nr. 23. (262.) Jakó 1940: 351–352. Györffy 1963: 670. Módy 1981: 87.

⁹⁰ 1323. szeptember 5. MNL OL DL 37180. Az oklevélben a felperes Bolcstól különálló birtokként említi Szentmártont, míg az alperes épp az ellenkezőjét: összetartozásukat állította.

tárgyát képezte, hogy Bolcshidának az a része, amit Szentmártonnak hívnak, különálló falu-e egyáltalán?⁹¹ Az oklevelek meglehetősen szűkszavú és lényegre törő megfogalmazásából az derül ki, hogy Bolcshidának a Ders által Miklósnak átadott része a Berettyó jobb partján feküdt. Ha addig esetleg nem, 1323-tól már bizonyosan különálló településként kezelték Szentmártont.⁹² A pereskedés oka abból eredhetett, hogy a 11. századtól a 12–13. század fordulójáig még egy közös, egységes nemzetségi birtokként kezelték a nagyhatáru Bolcsot, mint a közös őstől örökölt adománybirtokot. Ezen a földterületen alakult ki a Berettyó két partján elhelyezkedő falu, mely egy idő után a két parton két különálló faluvá vált szét, ezt támasztja alá a már korán megépülő két kőtemploma. Szentmárton a tatárjárás alatt elpusztulhatott, és csak lassan kezdett újránépesedni a 13–14. század fordulójától, a 14. század első harmadában. Addig a területét Bolcshoz számolták újból, külső határuk, szántóik, legelőik, rétjeik, erdeik pedig továbbra is osztatlan birtoklásban maradtak.⁹³ A falvak lokalizálása az egykori folyómeder (folyómedrek) ismerete nélkül szinte lehetetlen. Amit biztosan elmondhatunk (Két)Bolcsról és Szentmártonról, az az, hogy 1. a három település(rész) története szorosan összefüggött, ami térbeli helyzetükben is megnyilvánult; 2. Bolcs birtokjogilag két részre oszlott (Apa Bolcsa és Ders Bolcsa); 3. a településrészek – valószínűleg inkább a két Bolcs, mint Bolcs és Szentmárton – között volt egy híd az éren (Berettyón?) erre utal az első, Bolcsida elnevezés; 4. Bolcshidának az egyik része a Berettyón túl feküdt, közvetlenül Szentmárton szomszédságában; 5. Bolcs temploma a Mindenszentek, Szent Márton temploma a névadó védőszent tiszteletére volt felszentelve; 6. mind Bolcs, mind Szentmárton már a tatárjárás előtt is létezett, de elpusztultak alatta – Bolcs hamarabb, Szentmárton pedig valószínűleg csak később népesedhetett be újból. A leírásokból egy olyan három falurészletből álló településgóc képe rajzolódik ki, amely a Berettyó egy kanyarulatának részben belső, részben külső partján helyezkedett el.⁹⁴ A helymeghatározáshoz még azt is hozzá kell fűzni, hogy a Berettyó kanyargása, szétterülő medre, vagy akár időszakos mederváltásai miatt nehezen, vagy egyáltalán nem azonosíthatóak az írott forrásokban szereplő helymegjelölések, ti. a Berettyó mihez képest vett jobb, vagy bal partján állhatott a két Bolcs, illetve Szentmárton. Elgondolkodtató az a Pesty Frigyes helynévi gyűjtéséből származó adat is, mely szerint „A

⁹¹ 1321. február 9. MNL OL DL 38141. Györffy 1963: 669. Mesterházy 1981: 72. Módy 1981: 91. Bocsi 2006: 46.

⁹² 1323. június 28: „[...] *possessionem Bulchhyda pertinentem, ultra fluvium videlicet Berukyo adjacentem pro recta dimidietate* [...]” MNL OL DL 38143. Módy 1981: 92.

⁹³ Módy 1981: 92–93.

⁹⁴ Vö. jelen kötet, Gulyás László Szabolcs tanulmánya 68. – *A szerk.*

Helységnek halydani elnevezése volt, 1700^{ik} év elején Púszta Szent Márton de miután a Beretyó vize körül folyta, arról neveztetett el, Beretyó Szent Mártonnak.”⁹⁵ Ha nem is vesszük szó szerint a leírást, Berettyószentmárton szigetként emelkedett ki a Berettyó sűrű kanyarulatai közül, vagy éppen szétterülő vizéből, ami jelentősen meghatározta a falu terjeszkedésének lehetőségeit. Ilyen nagyobb kiterjedésű, Árpád-korra, illetve középkorra keltezett régészeti lelőhelyekkel lefedett területet Berettyóújfalú délnyugati, Berettyószentmárton északnyugati határában találunk. Közülük a Morotva-liget területén feltárt négy Árpád-kori földbe süllyesztett padlójú, üllögödrökkel is ellátott veremház, illetve a késő középkorra keltezett kutak és tárolóvermek érdemelnek figyelmet. A középkor több korszakára is kiterjedő települési objektumok alapján az okleveles forrásokból is kirajzolódó hosszabb, vagy többszöri megtelepedésre következtethetünk. Végző soron pedig kijelenthetjük, hogy ezen a területen kell keresnünk a középkori Bolcs és Szentmárton faluhelyét, melyet déli irányba hatalmas kiterjedésű, földművelésre, de főleg állattartásra szolgáló külsőségek egészítettek ki.⁹⁶

Újlak szintén a Berettyó déli partján álló, Szentmártontól keletre keresendő falu volt. Neve alapján – Újfaluhoz hasonlóan – a megtelepedésnek már egy későbbi, valamihez képest újabb fázisát jelöli. Mivel szerepel 1213-ban a Váradi Regestrumban, mint egy bizonyos Sámsonnak a birtoka, ez előtt már léteznie kellett. Mesterházy Károly szerint legkésőbb a 12. század végén alakulhatott ki, Módy György pedig a Hontpázmányok telepített falujának tartja, ami valószínűleg birtokaik, Bolcs és Szomajom népességének kirajzásával jött létre azoknak a széles határában. Ugyanakkor szabad birtokosok is lakhatták, ahogy arra az 1213-as adat is utal.⁹⁷ Legközelebb 1291-ben szerepel a váradi püspökség tizedjegyzékében, az egyik évben 17, egy másikban 10 kepe adóval.⁹⁸ A szentmártoni határt ábrázoló 1759-es térképen az újlaki pusztá és a szentmártoni pusztá határán, az Ó-Berettyó egy vízjárta, mélyebben fekvő meanderének a keleti partján, a mai Berettyószentmárton keleti határában levő Halom-dűlőtől északra jelö-

⁹⁵ Pesty 1996: 91. (X/101a.)

⁹⁶ Berettyóújfalú, Berettyó-lapos II. Lelelőhely-azonosító: 37773; Berettyóújfalú, Dögtemető II. Lelelőhely-azonosító: 65356; Berettyóújfalú, Dögtemető I. Lelelőhely-azonosító: 65354; Berettyóújfalú, Bakonszegi úti Sertéshizlalda. Lelelőhely-azonosító: 73315; Berettyóújfalú, Jakab-tanya 2. Lelelőhely-azonosító: 69431; Berettyóújfalú, Jakab-tanya. Lelelőhely-azonosító: 54807; Berettyóújfalú, Morotva utca 1. Lelelőhely-azonosító: 70935; Berettyóújfalú, Berettyószentmárton, Morotva. Lelelőhely-azonosító: 41574. D. Szabó 2011. Utóbbi lelelőhelyeken ásátás is igazolta a többi lelelőhely terepbejárással vagy helyszíni szemlével megállapított Árpád-kori lakottságát.

⁹⁷ 1213: *villa Viloc*. Solymosi – Szovák 2004: 394. Nr. 38 (270.). Jakó 1940: 375. Györfly 1963: 679–680. Mesterházy 1981: 72. Módy 1981: 85, 87.

⁹⁸ 1291: *Wylak*. Jakubovich 1926a: 223. Bunyitay 1883–1884: 333. Módy 1981: 85, 91. Bocsi 2006: 47–48.

lik az Újlaki Telket, ahol a korábbi faluhelyet sejtethjük.⁹⁹ Erről a területről, illetve a Halom-dűlőről terepbejárások során valóban gyűjtöttek Árpád-kori kerámiát.¹⁰⁰ Ha pedig elindulunk az egykori folyómeder partján Szentmárton irányába, alig egy kilométer után elérjük a Leckai-terület nevű dűlőrészt, amelyet O'sváth Pál is az elpusztult, romjaiban még felfedezhető falu helyeként írt le.¹⁰¹ Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az 1:10 000-es térképen is szerepel Újlak néven határrész, közvetlenül a mai Berettyószentmárton keleti szélén. Újlak határa észak-déli irányban hosszan kiterjedt, a Berettyótól az Ölyvösig (Szomajomig). Nyugatról a bócsi és a szentmártoni, kelet felől a guszári határ¹⁰² szegélyezte.

Szentmártontól délnyugatra, nyugat felől a kórogyi, kelet felől a bócsi határ által közrefogva feküdt a középkori Szentdienes falu és külsőségei. Neve az 1291–1294 között beszedett váradi tizedlajstromban maradt fenn.¹⁰³ A 12–13. század fordulóján keletkezhetett, nevét pedig temploma védőszentjéről, Szent Dénesről kaphatta.¹⁰⁴ Maga a falu a Berettyó partjához közelebb feküdt, ugyanis egy 1354-ből származó határjáró oklevél templomát a Berettyó túlszántján levő, Bakonszeggel határos Dejterrel átellenben levőként említi.¹⁰⁵ Mivel Dejter, illetve a hozzá szorosan kapcsolódó Bálinttelke helye viszonylag biztosan azonosítható a Berettyó északi partján, csak meg kellett nézni, mi található a túlszánton. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Berettyó-gát megerősítésekor pont ezen a területen, a Nyár-tó-dűlőnek nevezett területen is végeztek régészeti terepbejárást, melynek során Árpád-kori kerámiatöredékeket gyűjtöttek.¹⁰⁶ Szentdienes külsőségei a térképek szerint a falutól délre terültek el. Egy 1886-os kataszteri térképen határa északkelet-délnyugati irányban húzódik, olyan módon, hogy észak felől a Berettyó egykor kanyargó medre, dél felől a Szúnyogos-ér, ma Zsáka-Furtai-határacsatorna keretezi, a Szolnoki-tó nevű dűlőt is magában

⁹⁹ MNL HBML Bmt 65.

¹⁰⁰ Berettyóújfalú, Berettyószentmárton, Halom-dűlő III. Lelőhely azonosító: 41517.

¹⁰¹ „[...] és Újlak – hol a Leszkai Gyula tagján, a halom környékén a falu alapfalának maradványai ma is bőven találtak – többé aligha épültek fel.” O'sváth 2009: 203.

¹⁰² A mai Váncsod nyugati határában fennállott, igen korai alapítású falu. Jakó 1940: 246–247.

¹⁰³ 1291–1294: *Sancto Dyonisio apud Bech*. Jakubovich 1926b: 299. Györffy 1963: 667. A forrásban ugyanott, egy sorral lejjebb szerepel egy másik Szent Dienes tétel is: *Sancto Dyonisio Nycolaus filius Vece*. Bunyitay ebből azt a következtetést vonta le, hogy „a XIII-ik század utolsó éveiben mint Bech, majd mint Miklós-nak, Vece fiának birtoka említettik”, akik mindketten a Zovárd nemzetség tagjai lehettek, hiszen ebben az időszakban övük volt a nem messze fekvő Aka is. Ugyanakkor azt is feltételezi, hogy a közeli Dejter falu is a templom védőszentjéről, Szent Dienesről kapta a nevét. Azaz Szentdienes falut ilyenformán Dejterrel azonosította. Bunyitay 1883–1884: 309. Módy 1981: 91.

¹⁰⁴ Jakó 1940: 349. Kiss 1978: 605.

¹⁰⁵ 1354. augusztus 24. MNL OL DL 4419.

¹⁰⁶ Berettyóújfalú, Berettyószentmárton – Nyár-tó-dűlő 7. Lelőhely-azonosító: 83529. Hullám 2012.

foglalva.¹⁰⁷ Itt kell megemlítenem a szentdienesi puszta közepén, a mai Harcsás- és Tölyvös-dűlők között vízerekkel körbevett, sziget-szerűen kiemelkedő földhátan jelölt Derzs nevű határrészt, amely egy 1848-as kéziratos térképen látható. Derzs Árpád-kori személynév volt,¹⁰⁸ ráadásul azonos Bolshida első ismert, Hontpázmány-nembeli birtokosának keresztnévvel.¹⁰⁹ Ez alapján felmerül a kérdés, hogy a Derzs névvel illetett határrész lehetett-e esetleg ehhez a birtokhoz tartozó külsőség? Írott források híján a térképen jelzett terület véleményem szerint önálló településként nem, legfeljebb prédiumpként értelmezhető – ezt azonban egyelőre régészeti leletek nem támasztják alá.¹¹⁰

Ugyanezen a kataszteri térképen látható *Kórógy* kiterjedt határa is, mely egészen a Berettyónak Bakonszeggel közös partszakaszától négy kilométer hosszan nyúlik el nyugat-keleti irányban a folyó déli partján, a mai Harcsás-dűlőnek nevezett terület nyugati feléig. Dél felől az egykori Szúnyogos-ér, mai nevén Zsáka-Furtai-határcsatorna szegélyezi.¹¹¹ Az 1:10 000-es térképen szereplő mai dűlők, a Kórógyi Nagy Szik és tőle északkeletre Kórógy csupán a száz évvel korábbi térképen jelölt terület középső harmadát fedik le, és minden valószínűséggel Kórógy falu egykori külsőségeit fedik le. A falu belsősége ugyanis térképészetileg elég biztosan meghatározható helyét Telek, illetve „Telekallya” néven szinte ugyanazon a területen jelöli két kéziratos térkép is.¹¹² Ami a régészeti oldalt illeti, pontosan erről a területről nincsenek nyomok, vannak azonban terepbejárásból származó késő középkori kerámialeletek néhány száz méterrel délnyugatra tőle, a Kádár-halomtól ugyanekkora távolságra északra.¹¹³ A 14. század elejénél korábbról nincsenek róla írott források. Jakó Zsigmond szerint a kirá-

¹⁰⁷ Bihar megye, Berettyó-Szent-Márton nagyközség, Bocs, Hidköz, Kórogy és Szómajom pusztákkal együtt, 1886. MNL OL S 78 – 053. téka – Berettyószentmárton – 1–24.

¹⁰⁸ Talán a *Desiderius* rövidítése, Dezsőnek megfeleltethetően. Főleg a 14. századból, az 1320-as évektől fogva vannak adatok a név használatára. Ders, Dezső címszavak. Szamota – Zolnai 1902–1906: 153–154. Kiss Lajos szláv eredetű személynévként határozta meg. Kiss 1978: 472. *Ders, Derseus, Derz*. Előfordulása: 1157–1302 között számos esetben. Fehértói 2004: 243.

¹⁰⁹ 1349. augusztus 24: *Dersbulchya*. MNL OL DL 41438. Ugud fia László elzálogosítja több bihari részbirtoát, többek között Derzsbolcsát.

¹¹⁰ MNL HBML Bmt 97. (*Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 2. kép.*) Mesterházy 1981: 73.

¹¹¹ Berettyószentmárton 1886-os kataszteri térképe, illetve Berettyó Szt. Márton. K. oszl. XXIV. 37. szelv. ae és af. 19. század. MNL OL S 78 – 053. téka – Berettyószentmárton – 25. A 19. századra keltezett, önmagában fennmaradt térképlap illeszkedik Berettyószentmárton itt hivatkozott 1886-os kataszteri térképéhez, ezért feltételezhető, hogy avval egy időben készült, tekintve, hogy a környező települések térképezése is ebben az évben történt meg.

¹¹² *Mappa Praedy Kórógy I. Comitatu Biharieni ingremiati acad Celssmi Principat Eszterhazyani Domini-um Dereske pertinentis. 1782. Készítette: Vály, Georg. – Reg. Hung. Geometra.* MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága – No. 1130. *Mappa Generalis Terreni Oppidi Berettyo Ujfalu ... 1818. Készítette: Franc. Gasparits – Jur. Geometra.* MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága – No. 270. Mesterházy Károly Lipszky János térképe alapján lokalizálta. Mesterházy 1981: 73.

¹¹³ Bakonszeg, Ökör-állás 1. Lelőhely-azonosító: 73579.

lyi ispánság telepítette első említése előtt egy évszázaddal, azaz az 1220-as években. Első említésekor 1323-ban egy peres ügyhöz kapcsolódó eskütételnél sorolnak fel két kórógyi kismest az eskütársak között, Domonkos és Huck névvel.¹¹⁴ Neve a száraz növényi szárból, kóróból alakult ki, ami egykori flórájára utalhat.¹¹⁵

Berettyóújfalutól Bakonszegig a Berettyó mentén nagyon sűrűn követik egymást a falvak, mintha fel lennének fűzve a folyóra. Kórógytól nyugati irányban 1,5-2 kilométerre, a mai Város földje dűlőnévvel jelölt területen, Bakonszeggel pont átellenben egy újabb régészeti lelőhely-koncentráció figyelhető meg. Erre a területre jelöli egy 1842-es kéziratos térkép és a már említett 1886-os kataszteri térkép is a Kórógyi pusztát.¹¹⁶ Az itt található hat, egymással szomszédos középkorra keltezett régészeti lelőhely közül a Berettyó egykori medre mellettiek a Berettyó-gát védtöltésének megerősítését megelőző próbaásatások során nem nyertek igazolást.¹¹⁷ A felszínen gyűjtött kerámiatöredékek azonban továbbra sem hagyhatóak figyelmen kívül: terepbejárás adatok utalnak egy egykor itt állt falu helyére. A szigetszerű kiemelkedésen gyűjtött intenzív leletanyag, valamint az ott lelt téglatöredékek és emberi csontmaradványok arra utalnak, hogy a település mellett egy középkori templomot és temetőt is rejt a föld.¹¹⁸ Szerencsére a térképes források is hasonlóképp gazdagok, így ismerjük a terület nevét, melyet egy nagyobb, vízzel körülvett szigetként ábrázolnak. Ennek nyugati felében, kelet felé haladva két kisebb, hosszanti irányú újabb szigetet jelölnek *Kis Papsziget*, illetve *Kis sziget* névvel, míg keleti felében egy nagyobb, *Adorján* elnevezésű szigetet, északi csücskében egy földhalommal.¹¹⁹ Utóbbiak teljes mértékben kitöltik az itt meghatározott középkori település, illetve templomhely lelőhelyeinek körvonalait. Egy másik térképen a középső Kis sziget neve helyett *Pénzverő* felirat olvasható, ami az itt végzett tevékenységre utalhat. Az egész nagy szigettől délre pedig az *Aka Zug* név szerepel, ami egyben megadja a bemutatott település nevét is.¹²⁰ Ezen a területen állt ugyanis a Bakonszeg középkori előzményeként számon tartott *Szentadorján*, illetve tőle délre Zsáka irányában *Aka*, vagy ahogy az írott források említik, *Akavár* helye. Módy György szerint Szentadorján –

¹¹⁴ 1323. szeptember 15: *Dominicus frater Huck de Chorog de comitatu de Byhor*. MNL OL DF 275797. Iványi 1925: 229–231. Jakó 1940: 282. Györffy 1963: 635. Módy 1990: 21. Itt kell megemlítenünk, hogy Bunyitay a Berettyó jobb partján, Akától napkeletre lokalizálta a települést. Bunyitay 1883–1884: 255.

¹¹⁵ Kiss 1978: 353.

¹¹⁶ MNL HBML Bmt 87.

¹¹⁷ Bakonszeg, Város földje Nyugat 2. Lelelőhely-azonosító: 69419; Bakonszeg, V/4. Gátórház. Lelelőhely-azonosító: 69415. Hullám 2012.

¹¹⁸ Bakonszeg, Város földje 1. Lelelőhely-azonosító: 61462; Bakonszeg, Város földje, Középkori falu. Lelelőhely-azonosító: 68513.

¹¹⁹ Kórógy már idézett 1782-es térképe. S 16 – No. 1130.

¹²⁰ Kórógy (Berettyóújfalú) már idézett másik, 1818-as térképe. MNL OL S 16 – No. 270.

a térképeken Adorján-sziget, az Ó-Berettyó egy morotvája által körülvéve – Kóróggyal együtt már a 12–13. században megült település lehetett, bár források az előbbiről nem maradtak fenn, területe pedig a török hódoltság idején beolvadt Kórógy határába. A forrásokban mindössze egyszer, 1329-ben szereplő falu, melyet ekkor a Zovárd-nemzetség kezén találunk, egyháza védőszentjéről kaphatta nevét.¹²¹

A Szentdienes révén már említett 1354. évi határjárásban találkozunk *Dejter/Déter/Détér* névvel. A térképen való elhelyezésére egy 1354-ben kelt oklevél nyújt támpontokat. A leírás szerint Dejter Sárosbolcs faluval volt határos, ahol két régi, a Berettyó folyó mellett, illetve a belőle eredő egyik érnek a kanyarulatában, valamint a bozótban meglelt, a Szentdienes-egyházzal átellenben állított határjel választotta el tőle. Említik továbbá Szentdienesnek a folyó túlsópartján álló, Szent Dénes mártír tiszteletére felszentelt templomát, valamint egy *Bálintteleke* nevű telekhelyen levő határjelet is.¹²² Bálintteleke/Bálintfalva egyébként szintén szerepelt korábban az 1291–1294 között felvett váradi tizedlajstromban, tehát legkésőbb a 13. század végére nyúlnak vissza a kezdetei.¹²³ A *-teleke* elnevezésű falvak fennállását Szabó István a 13. századnál nem keltezi korábbra, míg a Bálint (Valentinus) személynévre szintén a 13. század elejétől vannak adataink.¹²⁴ Jakó Zsigmond úgy vélte, „*Déter conditionarius eredetű gazdái alapították. Sorsa és korai elnéptelenedésének oka Déterével azonos*”, azaz a 15. század második felére tehető, amikor a Bolcsot is birtokló család kezébe került. Szintén ő idéz egy 1252-ben kelt oklevelet, amelyben IV. Béla király – katonai szolgálataik elismeréseképpen – felmentett több déteri királyi pohárnokot szolgálatai alól és a királyi vitézek közé emelte őket.¹²⁵ Györffy György nem idézi ezt az adatot, tehát nem erre a Dejterre vonatkoztatta, ugyanakkor egy 1830-ból származó kéziratban a Hídköz-pusztától északra található Dajt-ér nevében vélte felismerni a névadás eredőjét.¹²⁶ A meglehetősen sokféle névváltozatban fennmaradt településnév talán Dejtárhoz hasonlóan abból a szláv eredetű szóból származik, melynek jelentése ’fakátrányégetők’,¹²⁷ lakosai pedig ezzel

¹²¹ 1329: *Zenthaderyan*. Györffy 1963: 667. Módy 1990: 18, 21–22.

¹²² 1354. június 11. MNL OL DL 28732. Kiadása: Nagy 1891: 220–222. (138.). 1354. augusztus 24. MNL OL DL 4419. Az 1757-es átírásban fennmaradt példányban számos elírással (Sambuch – Sarusbolch, Uhlín-theleke – Valinttheleke). Györffy 1963: 597. Mesterházy 1981: 73.

¹²³ 1291–1294: *villa Walenti*. Jakubovich 1926b: 301.

¹²⁴ Szabó 1963: 324. *Valentinus, Vallentinus, Valatinus*. Előfordulása: 1209–1300 között számos esetben. Fehértói 2004: 790–791.

¹²⁵ 1252. június 15. MNL OL DL 366. Kiadása: Wenzel 1869: 342. Szentpétery 1927: 301. (943.). A történetben nincsen megjelölve megye Détert illetően. Jakó Zsigmond a Bihar megyeivel azonosította. Jakó 1940: 205, 233.

¹²⁶ Györffy 1963: 597.

¹²⁷ Kiss 1978: 175.

foglalkozhattak, vagy ezzel szolgáltak. Mesterházy Károly a falu helyét a Kálló északi partjára, a szentkozmai vasúti megállótól másfél kilométerre délre helyezte.¹²⁸ Véleményem szerint Dejter közvetlenül a Berettyó partján, a kórógyi faluhellyel átellenben, attól kissé északkeletre állt. Ott, ahol a Berettyó régi medre három kis kanyarulattal eltér észak felé a mostani folyómedertől. Nyugati oldalán egy 1866-os térkép Kistelek, illetve Kistelekalja részeket jelöl, míg a három kis kanyarulattól északkeletre egy Nagy Dajtérnek nevezett területet.¹²⁹ A térképes adatok mellett Kistelek területén, illetve kb. 500 méterre északra tőle egy-egy Árpád-korra keltezett régészeti lelőhely is ismert, ami ugyancsak azt bizonyíthatja, hogy Dejternek itt lehetett a faluhelye.¹³⁰ Végül Bálinttelekét kell megemlíteni, ami a határjáró oklevél szerint Dejter mellett feküdt. Dejter imént meghatározott telkétől alig egy kilométerre keletre, ugyancsak a Berettyó mai északi partján a már említett térképen a Bálint-sziget feliratot olvashatjuk, a folyó túlsó partján pedig a Szentdienesként azonosított terület található. A Bálint-szigetként jelölt területtől néhány 100 méterre északnyugatra Árpád-kori kerámiatöredékeket találtak.¹³¹

Meg kell még említenünk *Szomajomot*, ami a mai Berettyóújfalú határán ugyan már kívül esik, a középkorban viszont ugyanannak a korai Hontpázmány-birtoktestnek a része volt, amihez Bolcs, Szentmárton, Szentdienes és Újlak is tartozott. Szentmártonnal nyugat felől határos is volt. Neve Bolcshoz hasonlatosan személynévi eredetű, ami korai alapítására utal.¹³² Ezt támasztja alá a régi kéziratos térképeken a *Klastrom-sziget* vagy *Klastrom-zug* helynév is, mely a szomajomi puszta északi részén egy korai Hontpázmány-monostor helyét jelöli.¹³³ Az írott forrásokban – sok környező faluhoz hasonlóan – a váradi püspökség 13. század végi tizedjegyzékében halunk róla először.¹³⁴ Szomajom faluja az 1759-ben és 1848-ban készített térképeken Szomajomi Telekként, illetve Telekként jelölt területen található, amit régészeti leletek is igazolnak: az 1:10 000-es térkép a Merza-tanyát jelöli erre a részre, amely pontosan a korábbi falu területére esik.¹³⁵

¹²⁸ Mesterházy 1981: 73.

¹²⁹ MNL HBML HBML XV. 3. Bmt 153. (*Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 2. kép.*)

¹³⁰ Berettyóújfalú, Nagy-Híd-köz, Berettyó-gát 3. Lelelőhely-azonosítója: 80595.

¹³¹ Berettyóújfalú, Berettyó-lapos. Lelelőhely-azonosítója: 37772.

¹³² *Zomoin, Zumein, Zumoin*. Okleveles előfordulásuk: 1262, 1284, 1291-1294. Fehértói 2004: 857.

¹³³ MNL HBML HBML XV. 3. Bmt 65. *B.sz.mártonhoz tartozó Szomajomi puszta térképe. 1848. Készítő: Tót Sámuel mérnök.* MNL HBML Bmt 98. O'sváth 2009: 203. Jakó 1940: 358. Györffy 1963: 672. Mesterházy 1981: 71. Módy 1981: 85, 87. Boesi 2006: 43.

¹³⁴ 1291-1294: *Zumeyn*. Jakubovich 1926b: 301.

¹³⁵ Berettyóújfalú, Merza-tanya Dél. Lelelőhely-azonosító: 91875; Berettyóújfalú, Merza-tanya Kelet. Lelelőhely-azonosító: 91877; Berettyóújfalú, Merza-tanya Északkelet. Lelelőhely-azonosító: 91879. Aranyos Annamária helyszíni szemléi.

A Berettyóújfalu határának területére eső bő másfél tucat Árpád-kori település felkutatására tett kísérlet után láthatjuk, hogy még abban az esetben sem tehetünk biztos alapokon nyugvó megállapításokat a régi falvak helyére és korára, alapítására vonatkozóan, amikor viszonylag több, különböző forrástípusból származó adat is a rendelkezésünkre áll. Az írásos emlékeket illetően tizenkét falu szerepel a két fő, 13. századi forrásban: a Várad Regestrumban 1213-ban Inke, Nyék, Szentmárton és Újlak, 1214-ben Mácsó, 1222-ben pedig Herpály (a monostor), míg a várad püspökségnek az 1291–1294 között felvett tizedjegyzékében pedig Bálintfalva, Apabolcsa és Dersbolcsa, Herpály (a falu), Apakovácsi, Szentdienes, Szomajom, Újfalva és Újlak. Ezen kívül egyéb okleveles forrásban említik 1273-ban Érpályit/Herpályt, illetve 1274-ben Bolcsidát. Csak 14. századi oklevelek említik először Dejtert, Kengyelt, Kórógyot, Szentdemetert és Szentkozmadamjánt. Még később, 15. századi oklevelekben szerepel csak először Andaháza és Palocsa.

Településtörténeti összefoglalónk zárásaként a Herpálypusztán álló nemzetségi monostor – mai ismert nevén Csonkatorony – történetét, illetve a rá vonatkozó legfontosabb adatokat ismertetjük.¹³⁶

A herpályi monostortemplomból megmaradt, mára műemlékké nyilvánított egyetlen déli torony Berettyóújfalu keleti határában, a *Klastrom-domb* nevű dűlőben áll.¹³⁷ A földterület 1844 óta a Tardy család birtokát képezte, akiknek a tevékenységével szorosan összefonódott a templom maradványainak további sorsa. A templomról szóló első híradások 1806-ból Kereszturi József Alajos történész tanártól származnak, aki a két torony mellett még a templomhajó és a kápolna álló falmaradványait is láthatta. Tőle tudjuk azt is, hogy az épület egykor vizesárok vette körül. A hármassánc, valamint annak a hídnak a két korhadó állapotban levő erős tölgyoszlopa, mely a falut kötötte össze a monostorral, még 1896-ban is jól látszódott, noha a mély árkokat a földbirtokos Tardy Elek 1858 körül behúzatta.¹³⁸ A még álló falmaradványok sorsa sem alakult jól: 1842-ben a 12 méter magasan álló északi tornyot életveszélyesnek ítélték, ezért lebontatták, tégláit pedig beépítették a berettyóújfalu református templom orgonájának alapozásába. 1854-ben a déli torony felső emelete került olyan állapotba, hogy annak ledőlésétől tartottak, ezért inkább lehordatták, de előtte a birtokos még

¹³⁶ Terjedelmi okokból csak a leglényegesebb adatok felsorolására szorítkozunk, a további részleteket ld. a hivatkozott szakirodalomban.

¹³⁷ OMVH törzsszám: 1827. Genthon 1961: 34. Tilinger 1976: 378. Hajdú-Bihar megye műemlékjegyzéke 1990. Angyal 2008: 219. A leírás szerint „a tatárjárás után 1242-től 1252-ig a jáki mesterek építették újjá.” Az adat forrása – melyet jómagam nem ismerem – nincs hivatkozva.

¹³⁸ Kereszturi 1806: I. 277. Módy 1981: 89. Kozák 1981: 121.

készítettett róla egy vízfestményt. A már említett 1858-as tereprendezés során pedig a még megmaradt falmaradványok is elenyésztek, tégláikat elhordták, alapjait betemette a föld. Ekkor alakult ki a ma ismert kép a magányosan álló, csonka toronyról. 1878 őszén a kor híres régésze, Rómer Flóris látogatta meg a romot, melynek nyomán nemcsak az első hiteles, szakmai alapú leírása született meg a romnak, de ásatást is tervezett végezni a közeli jövőben. Útjára elkísérte Storno Ferenc festőművész is, aki szintén lerajzolta a torony akkori állapotát. Részben Rómer leírását követte, részben azt egészítette ki Bunyitay Vince leírása. A tervezett ásatásra végül a romok rossz állapota miatt került sor: először a földbirtokos Tardy Sándor kezdeményezésére 1899 őszén, majd 1902 telén a Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet megbízásából Zsák Adolf vezetésével. Előbbin az északi torony alapjait, utóbbin a főfalak, a torony, a mellékszentély, a szentélybelső és a kápolna falmaradványait tárták fel. A megtalált falakon kívül és a hajón belül azonban nem végeztek további kutatásokat. A feltárást meglátogató Karácsonyi János és Némethy Gyula történészek kérésére 1903 februárjában kiásták a főszentélyt is. Az eredményeket az alaprajzot felmérő Némethy Gyula ismertette, aki immár építészettörténeti részletekkel egészítette ki a korábbi ismereteket. A feltárást ekkor sem volt még teljes, ám a falmaradványokat visszate-mették. Ekkor végezték el városi összefogással és a birtokos Tardy család hathatós segítségével az első állagmegóvási munkákat is: a hiányokat kiegészítették és felfal-lazták, a tornyot tetővel látták el. Az 1920-as évek elején ismét felcsillant a remény a tervszerű, tudományos kutatás folytatására, amikor Zoltai Lajos, a Déri Múzeum tehetséges régészének a figyelme Herpály felé fordult, azonban a Földvár feltárása mellett a Csonkatorony ásatásának befejezésére már nem maradt ideje. Azt 1934-ben egy amatőr ásatás keretében Reszeghy Lajos berettyóújfalui segédlevéltáros folytatta, több veszteséget, mint eredményt okozva. 1940-re a torony állapota ismét romlani kezdett, 1944-ben pedig találat is érte, ami végzetes pusztításokat végzett nemcsak a tetőzetten, de az emelet egész északi, szinte a teljes nyugati falán, valamint a délkeleti sarokrészen. A végpusztulás előtt álló torony környezetében 1950-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Művészettörténeti tanszéke és a Déri Múzeum közösen végzett terepbejárásokat és ásatásokat. Az ásatások főleg a templomdomb körüli sánkra ösz-szpontosítottak, a templom területén csupán egy azon nyugat-keleti irányban áthaladó kutatóárkot nyitottak, melyben a templom keleti végénél két omladékréteget (talán az 1903-as ásatásból kitermelt, majd visszatemetett törmelék) és egy IV. Béla-dénárt találtak. 1959-ben társadalmi összefogással helyreállították a végnapjait élő temp-

lomtornyot.¹³⁹ A templom teljes feltárására és az építészeti részletek dokumentálására, valamint ezzel párhuzamosan a romok bemutatására is alkalmas helyreállítási munkálatokra 1972 és 1976 között került sor. Az utolsó évben a monostor déli falán kívül eső területen 28 téglakeretes, bolygatott sírt tártak fel, melyeknek sírföldjéből 9–12. századi kerámiatöredékek kerültek elő. Egy bolygatatlan női temetkezésben az elhunyt jobb kezébe egy II. Géza- (1141–1162) dénárt helyeztek, ami a templom 12. század közepe utáni építését bizonyítja.¹⁴⁰

3–4. kép. Két képeslap a herpályi Csonkatornyról a 19–20. század fordulójáról. Az egyik az első állagmegóvási munkák előtti állapotot ábrázolja, a másik utána készült. (Adler Béla kiadása, Békési Imre magángyűjteménye. Forrás: www.berettyoujfalu.topoteka.net)

A templom történetéről alig vannak forrásaink. Annyi sejthető, hogy a tatárjárás idején véglegesen elpusztult. Erre utal régészeti oldalról az az égett, illetve viszonylag

¹³⁹ Módy – Kozák 1976: 49–73. A további forrásokat ld. itt. Kozák 1981: 121., Móser 2012.

¹⁴⁰ Módy – Kozák 1981: 74–99.

vastag törmelékes omladékréteg, amelyet egy IV. Béla-kori dénár keltez.¹⁴¹ Az írott emlékek oldaláról nézve a források némasága ugyanezt bizonyítja. A herpályi monostor nem szerepel sem a váradi püspökség 1291–1294 közötti tizedjegyzékében, sem az 1332–1337 között lejegyzett pápai tizedjegyzékek egyik évében sem. Nincs nyoma a Herpályi uradalomra vonatkozó, a 14–15. században megnövekvő számú, tartalmukat tekintve igen részletes okleveles anyagban sem.¹⁴² Az egyetlen rá vonatkozatható forrás a Váradi Regestrumban feljegyzett – Herpály falu kapcsán már ismertetett – 1222-ből származó peres ügy, melyben a Pályi egyház Ajka nevű prédiума szerepel.¹⁴³

Az ismeretlen alapítású monostor írott forrásokhoz kötésére, azonosítására és valamelyik szerzetesrendhez kapcsolására számos elmélet született a több mint két évszázadra visszanyúló kutatástörténet során. Keresztúry József Alajos a Pray György által felfedezett nyírpályi prépostsággal azonosította. Ezt a nézetet vitte tovább Fényes Elek is, amikor a premontrei rend prépostságaként írta le. Egy újabb értelmezési lehetőséget vetett fel a helyi szájhagyományt elfogadó O'sváth Pál, aki a torony felső küszöbkövébe vésett, állítólagos HAER:PAUL felirat alapján a pálos rend birtokosságára következtetett.¹⁴⁴ Ezzel szemben Bunyitay Vince volt az, aki elvetette a Nyírpályival történő azonosítást. Ő állapította meg, hogy egy legfeljebb a 12–13. század fordulóján épített nemzetségi monostor lehet, mely nem lehet azonos Herpály falu templomával, ami a szomszédos Egyházszigeten állt.¹⁴⁵ Az 1903-ban befejezett első nagyobb ásatás eredményeit összefoglaló Némethy Gyula már bencés monostorként beszélt a háromhajós, téglából épült vakolatlan román kori templomról. 1930-ban Sőregi János a monostorpályi református templom kertjében feltárta Nyírpályi monostortemplomát, így ennek az írott forrásnak a herpályi romra vonatkoztatása okafogyottá vált.¹⁴⁶ A templomról és a Herpály központtal a környékén kialakult uradalomról okleveles adatokat és a korábbi szakirodalmat is feldolgozva Jakó Zsigmond írta meg 1940-ben az első összefoglalást.¹⁴⁷ Az 1972–76 között zajlott helyreállítási, feltárási és kutatási munkák eredményeként egy háromhajós, egyenes szentélyzáródású, reprezentatív, nyugati toronypáros nagyméretű kolostortemplom alaprajza tűnt elő a feltáró és helyreállító szakembereknek. Ugyanakkor a szentélyek kialakítása ellentmondásos és párhuzam

¹⁴¹ A jelenséget egy 1950 nyarán végzett kisebb kutatás során figyelték meg. Módy 1981: 87.

¹⁴² Bunyitay 1883–1884: III. 239. Módy – Kozák 1976: 54–56. Módy 1981: 87.

¹⁴³ „*in praedio ecclesiae de Pauli nomine Heyka*”. Lásd jelen tanulmány 7. lábjegyzetét.

¹⁴⁴ Eszerint a haer:paul rövidítés a „haereditas paulinorum”, azaz a 'pálosrendiek öröksége/birtoka' kifejezést takarja. O'sváth 2009: 220.

¹⁴⁵ Módy – Kozák 1976: 49–50, 53–55.

¹⁴⁶ Módy – Kozák 1976: 64–68.

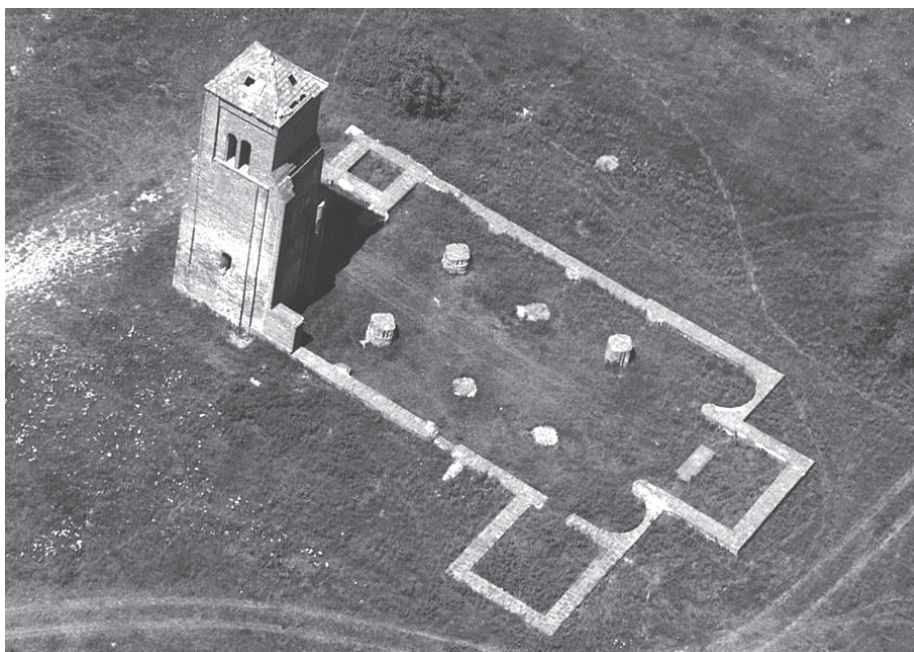
¹⁴⁷ Jakó 1940: 73–75, 258–259. Módy – Kozák 1976: 68.

nélküli, tudniillik az északi mellékszentély belülről félköríves, a fő- és a déli szentély viszont egyenes záródású, ami magyarázatra szorul. A nyugati toronypár az építető gazdagságára való utalás mellett kronológiai támpontot is nyújt: magyarországi megjelenése a 12–13. század fordulójára tehető, de Ják, Lébény, Mórchida, Ócsa, Túrje és Zsámbék példája alapján inkább a 13. század első felében terjedt el. Az egyenes szentélyzáródás a bencés építkezésben – egy-egy kivételt nem számítva – szintén a 13. század első felében jelent meg. A templombelsőt hajókra osztó négykaréjos pillérek párhuzamait a gyulafehérvári székesegyházban találjuk meg, de Lébényben. Ócsán, Pannonhalmán is, mindig kőből. A herpályihoz hasonlóan téglából építve csak Aracson fordul elő. Ugyancsak Gyulafehérváron találunk párhuzamot a nyugati toronypárra és a nyitott előcsarnokra. Sajnos a székesegyház elpusztult, de Biharban található a Csonkatorony legközelebbi párhuzama is, a szintén csak magányos torzóként fennmaradt belényesszentmiklósi torony, ami mind építőanyagát, mind falzatának, ablakainak kialakítását, mind tagolását tekintve egyezést mutat. Mindössze mérete nagyobb kicsit, amit az magyaráz, hogy ott csak egy torony állt a nyugati homlokzat előtt.

Az alaprajzzal kapcsolatos építésztörténeti párhuzamok és a monostortól délre fekvő kis temető helye, a téglakeretes temetkezési szokás és az itt eltemetett nő kezében talált dénár alapján a herpályi monostor építési ideje 1170–1220 közé tehető. Építésével kapcsolatban pedig elsősorban a bencések és a premontreiek jöhetnek számításba.¹⁴⁸ A monostortemplom alapítójáról, az építető személyéről, vagy a monostorban egykor élt szerzetesek rendi hovatartozását illetően az elmúlt évtizedekben nem kerültek napvilágra a kutatás számára meghatározó, értékelhető újabb adatok. Egy kérdés azonban rendre felmerült a templommal kapcsolatban, amit az 1972–1976 között elvégzett régészeti kutatás sem tisztázott megnyugtatóan, ez pedig a templomhoz dél felől csatlakozó kolostorépület meglétének kérdése. Az újabban a régészeti kutatások során is alkalmazott földtudományi módszerek és a 21. század technológiai forradalmának köszönhetően lehetőségünk adódott egy roncsolásmentes talajradaros geofizikai vizsgálatra. Először a templom déli falával párhuzamos irányban, egyméteres távolságokban felvett szelvényező és térképező radarméréseket alkalmaztunk, 40 méteres szélességben, 25 méter hosszban. A templomhajóra merőlegesen is végeztünk méréseket ugyanezen a területen, kétméteres távolságokban. A mérések alapján a déli fal előterében két helyen is, illetve a szelvényezett terület középső részén kevésbé markánsabban, de itt is kimutathatók voltak potenciális falmaradványok. Ezek az ano-

¹⁴⁸ Kozák 1981: 133–136. Móser 2012.

máliák azonban nem álltak össze egy egységes, jól követhető alakzattá, ezért a déli fal közvetlen előterében levők omladékként értékelhetők, míg a középső részen csak apróbb „jelenségeket” sikerült feltérképezni, melyek nem értelmezhetők falmaradványokként.¹⁴⁹ A kolostor épületét tehát nem sikerült azonosítani, ami arra utal, hogy az nem téglából, vagy kőből épült, hanem másfajta anyagból, például agyagból vagy fából. Azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a szerzetesek a templom déli hajója felett, az erre a célra kialakított cellákban aludtak, ahogyan az a felsőörsi prépostsági templomban is megfigyelhető volt.¹⁵⁰ A környéken ez nem számítana egyedi esetnek, hiszen a Szerepen található Csonkatorony környezetében végzett hasonló mérések ugyancsak nem jeleztek kolostorépületet annak feltételezett helyén.¹⁵¹

5. kép. A herpályi monostortemplom feltárt alapjai napjainkban. (Forrás: Wikipedia)

¹⁴⁹ A méréseket és azok kiértékelését a Mecenatura Bt. megrendelésére a Geoservice Geodéziai és Geofizikai Szolgáltató Kft. végezte, Körmeny Ede és dr. Oszkó László geofizikus közreműködésével, amit ezúton is köszönök. Körmeny – Oszkó 2019.

¹⁵⁰ Az adatra Németh Péter hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Aranyos Annamáriának, Hága Tamara Katalinnak, Kolozsi Barbarának és Szolnoki Lászlónak az adatgyűjtés során nyújtott segítségéért, Gulyás László Szabolcsnak és Szilágyi Krisztián Antalnak értékes észrevételeikért, utóbbinak a térkép elkészítését is. Végül, de nem utolsósorban Török Péternek a cikk megírásának a lehetőségéért, Németh Péternek pedig az építő lektori véleményéért.

¹⁵¹ A méréseket az Archeodata 1998 Bt. végezte. Scholtz Róbert és Aranyos Annamária szíves szóbeli közlése.

Irodalom

[szerző nélkül]

1887 *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375.* (Monumenta Vaticana Hungariae. Vatikáni Magyar Okirattár. Series I. Tomus I.) Budapest

ALMÁSI Tibor

1992 Váradi püspökség. In: Kristó Gyula (főszerk.), Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Budapest, 712.

ANGYAL László

2008 *Múltunk öröksége. A műemlékvédelem 50 éve Hajdú-Biharban.* Debrecen

BENKŐ Elek

1994 Bihar. In: Kristó Gyula (főszerk.), Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Budapest, 103.

BERETTYÓÚJFALUI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG

2020 A gyülekezet. http://www.reformatusbujfalu.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=16&Itemid=28 (A letöltés ideje: 2020. január 11.)

BOCSI Zsófia

2006 Mezőpeterd helye a középkori Bihar megyében. *A Bihari Múzeum Évkönyve* (10–11.) 29–59.

BOROSY András

2006 Dusnok. *Magyar katolikus lexikon* (Kísérleti internetes verzió. Készítette a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai Karának diákja, Rácz András, Pásztor Miklós vezetésével.) <http://lexikon.katolikus.hu/D/Dusnok.html> (A letöltés ideje: 2019. december 8.)

BUNYITAY Vince

1883–1884 *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig.* Nagyvárad

CSÁNKI Dezső

1890 *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* I. kötet. Budapest

DANI János

2011 Berettyóújfalu és környezete az őskortól 1301-ig. In: Kállai Irén (szerk.): *Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig.* Berettyóújfalu, 16–31.

DANI János – SZILÁGYI Krisztián Antal – SZELEKOVSKY Márta – CZIFRA Szabolcs – KISJUHÁSZ Viktória

2005 Előzetes jelentés a Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004–2005 során végzett megelőző feltárásról. Preliminary report of the excavations preceding investment at the Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő site in 2004–2005. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Archaeological Investigations in Hungary 2005. Budapest, 5–32.

D. SZABÓ László

2011 Berettyóújfalu határa. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2011*. Archaeological Investigations in Hungary 2011. Budapest, 20–21.

ENGEL Pál

2001 *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. História Könyvtár Monográfiák 17. Budapest

FEHÉRTÓI Katalin

2004 Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301). Budapest

GENTHON István

1961 *Magyarország művészeti emlékei 2. Duna-Tisza-köze, Tiszántúl, Felsővidék*. Budapest

GYÖRFFY György

1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. A–Cs*. Budapest

HAJDÚ-BIHAR MEGYE MŰEMLEKJEGYZÉKE

1990 *Különlenyomat a Magyarország műemlékjegyzéke című műből*. Budapest

HARMADIK KATONAI FELMÉRÉS

2007 *A Magyar Szent Korona Országai. 1:25.000. CD-ROM*. Arcanum, Budapest

HECKENAST Gusztáv

1970 *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből 53*. Budapest

HOFFMANN István (szerk.)

2005 *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj – Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen

HULLÁM Dénes

2012 Bakonszeg határa. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2012*. Archaeological Investigations in Hungary 2012. Budapest, 8.

IVÁNYI Béla

1925 A debreceni református kollégium anyakönyvtárának oklevelei. *Levéltári Közlemények* (3.) 225–234.

JAKÓ Zsigmond

1940 *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest

JAKUBOVICH Emil

1926a A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv* (22.) 5–6. 220–223.

1926b A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke II. *Magyar Nyelv* (22.) 7–8. 298–301.

1926c A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke III. *Magyar Nyelv* (22.) 9–10. 357–363.

KERESZTÚRI József Alajos

1806 *Compendiaria descriptio fundationis etc. episcopatus et capituli M. Varadiensis*. Magnovaradini I–II.

KISS Lajos

1978 *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest

KOZÁK Károly

1981 A herpályi apátsági templom építéstörténete. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 121–139.

KÖRMENDY Endre – OSZKÓ László

2019 *Jelentés a Herpály falu melletti XII. századi román stílusú monostor környezetében végzett talajradar mérésekről*. 2019. november

MÁSODIK KATONAI FELMÉRÉS

2005 Magyar Királyság és a Temesi Bánság – Georeferált változat. CD-ROM. Arcanum, Budapest

MESTERHÁZY Károly

1969 Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. *Archaeológiai Értesítő* (96.) 91–98.

- 1973 Régészeti adatok Hajdú–Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez. I. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1973.) 95–174.
- 1981 Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 51–79.

MÓDY György

- 1972 A térképek leírása. In: Komoróczy György (szerk.): Hajdú-Bihari kéziratos térképek. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei* (1.) 20–157.
- 1981 Berettyóújfalu környéke a XIII. századtól a török hódoltságig. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 83–119.
- 1989 Debrecen környéke Árpád-kori egyházas települései kutatásáról (1975–1985). In: Rác István (szerk.): *Paraszttság és magyarság*. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. Debrecen, 139–149.
- 1992 Bakonszeg története a XVIII. század utolsó harmadáig. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Bakonszeg története és néprajza*. Bakonszeg, 7–47.
- 1995–1996 Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIII. század végéig. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1995–1996) 165–190.

MÓDY György – KOZÁK Károly

- 1976 A herpályi templomromnál végzett régészeti kutatás és helyreállítás (1972–1975). *A Bihari Múzeum Évkönyve* (1.) 49–103.

MÓSER Zoltán

- 2012 *Alámerült Atlantiszom III*. A középkori Magyarország premontrei emlékei. Győr, 54–55.

M. NEPPER Ibolya

- 2004 Berettyóújfalu, Nagy-Bócs-dűlő. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Archaeological Investigations in Hungary 2002. Budapest, 179–180.

NAGY Imre (szerk.)

- 1891 *Anjoukori Okmánytár*. Codex Diplomaticus Andegavensis. Hatodik kötet. 1353–1357. Budapest

O'SVÁTH Pál

- 2009 *Bihar vármegye sárréti járása leírása*. Kiadásra előkészítette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Seres István. Karádi Ilona (szerk.): *A csengerújfalusi O'sváth és vele rokon családok története, dokumentumai és írásai*. Reprint kiadás. Budapest

PESTY Frigyes

- 1996 *Pesty Frigyes* kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I.
Közléteszi: Hoffmann István és Kis Tamás. A Debreceni Kossuth Lajos
Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai (65.)
Debrecen

RÁCZ Anita

- 2000 *A középkori Bihar vármegye településeinek névrendszertani vizsgálata.*
(PhD-disszertáció) Debreceni Egyetem, Debrecen

RÁCZ Tibor Ákos

- 2019 *A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Kerámiamű-
vesség, lakóépítmények, települési formák.* Major Balázs – Türk Attila.
(szerk.): Studia ad Archaeologiam Pazmaniensa. A PPKÉ BTK Régészettu-
dományi Intézetének Kiadványai. Archaeological Studies of PPCU Institute
of Archaeology. Vol. 13. Budapest

SOLYMOSI László – SZOVÁK Kornél (szerk.)

- 2004 Váradi jegyzőkönyv. Regestrum Varadinense (1208–1235). The Varad Re-
gister. CD-ROM. Arcanum, Budapest

SZABÓ István

- 1963 A prédióm. II. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténe-
lem körében. *Agrártörténeti Szemle* (3.) 301–337.
1971 *A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század).* Budapest

SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula

- 1902–1906: *Magyar Oklevél-szótár.* Régi oklevelekben és egyéb iratokban előfor-
duló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte: Szamota
István. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerkesz-
tette: Zolnai Gyula. Budapest

SZENTPÉTERY Imre

- 1923 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Regesta regum stirpis
Arpadianae critico diplomatica. I. kötet 1. füzet. Budapest
1927 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Regesta regum stirpis
Arpadianae critico diplomatica. I. kötet 2. füzet. Budapest

SZILÁGYI Krisztián Antal

- 2004 *Hajdú-Bihar megye déli részének avar kori és kora Árpád-kori településtör-
ténete.* (Szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

TILINGER István (szerk.)

1976 *Magyarország műemlékjegyzéke*. Budapest

WENZEL Gusztáv

1869 *Árpádkori Új Okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus continuatus. VII. 1235–1260*. Pest

WIKIPÉDIA

2006 Légifotó a Csonkatoronyról. Civertan Grafik. https://hu.wikipedia.org/wiki/Herpályi_Csonkatorony#/media/Fájl:Berettyóújfalú-12.jpg. (A letöltés ideje: 2020. március 26.)

ZOLTAI Lajos

1911 Andaháza-pusztai ásátás. In: *Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1911. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen, 36–42.

1925 Ásátás az andaházi templomhelyen. In: Zoltai Lajos (szerk.): *Jelentés Debreczen szabad királyi város múzeumának és művelődési könyvtárának 1925. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen sz. kir. város múzeumának kiadványa (XX.) Debrecen, 7.

Közgyűjteményi források

DMA Déri Múzeum Adattára

Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

DF Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL Diplomatikai Levéltár

MNL HBML Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

XV. 3. Kéziratos térképgyűjtemény

Bmt Bihar megye térképei

Zsófia Bocsi

History of Berettyóújfalu and its neighbourhood in the Age of Arpads

In the Age of Arpads the area of Berettyóújfalu was shared by three, then four villages (Újfalu, Bolcs, Szentmárton). Within the current administrative area of the town Kovácsi, Andaháza, Szentdemeter, Szentkozmadamján, Kengyel, Palocsa, Mácsó, Inke, and Herpály, the early centre of the area were located. Also along the River Berettyó small villages were lined up close to each other; Dejter was on the Northern bank of the river, while Szentadorján, Kórógy, Szentdienes, and the formerly mentioned Bolcs, Szentmárton and Újlak were on the Southern bank. The Southern parts belonged to Nyék and Szomajom. The aim of this study was locating the above mentioned twenty settlements, and collecting any related written memories based on the results of archaeological fieldworks and excavations, handwritten historical maps and certificates.

Gulyás László Szabolcs

BERETTYÓÚJFALU TÖRTÉNETE A 13–15. SZÁZADBAN

A mai Berettyóújfalu közigazgatási határain belül a középkor századaiban több falutelepülés is állt, amelyek azonban nem mutatnak egységet sem kronológiai, sem igazgatástörténeti, sem pedig birtoklástörténeti szempontból. Az érintett falvak ugyanis nem mind egy időben léteztek és az ezekben élő népesség felett is több birtokos gyakorolt párhuzamosan földesúri joghatóságot. Ez bizonytalanná teszi történetüknek és egymáshoz való viszonyuknak a megismerését, akárcsak földrajzi értelemben vett lokalizálásukat.

A város területén álló falvak középkorára nézve jelenleg is az 1981-ben megjelent többszerzős Berettyóújfalu-nagymonográfia a mérvadó, melynek a középkori viszonyokat feldolgozó fejezeteit Mesterházy Károly és Módy György írták.¹ Az azóta eltelt időszakban egyetlen, a szélesebb közönségnek szánt tudományos-ismeretterjesztő jellegű, többszerzős monografikus összefoglaló született a város történetének bemutatására 2011-ben, de az ebben található írások továbbra is az 1981-ben megjelent nagymonográfia eredményeire támaszkodtak.²

A Mesterházy és Módy által felrajzolt kép a mai napig szilárd alapokat jelent tehát a kutatás számára, egyfajta viszonyítási pontként szolgál, hiszen körültekintő és komplex módon, a számukra elérhető okleveles forrásokat, kéziratos térképeket, régészeti vizsgálati eredményeket felhasználva rajzolták meg a terület középkori történetét – igaz, lassan már negyven éve.

A város mai területére vonatkozó középkori írott forrásokkal nem állunk túl jól és ez nem elsősorban az oklevelek számából adódik, hanem abból, hogy a fennmaradt iratok időbeli eloszlása nem egyenletes, és tematikailag is roppant egysíkúak: szinte kizárólagosan csak birtokjogi kérdésekkel foglalkoznak.

A mai Berettyóújfalu területe a világi igazgatás szempontjából Bihar vármegye északi részén helyezkedett el, míg egyházi értelemben a 13–14. században a váradi püspökség bihari főesperességének részét képezte. A rendelkezésre álló korabeli egyházi összeírások nagyon következetesek ebben a kérdésben.³ Ha a mai Berettyótól

¹ Mesterházy 1981; Módy 1981

² Kállai (szerk.) 2011

³ Györfly 1963: 575. A bihari főesperesség részeként sorolja fel az érintett falvakat az 1291–1294 közötti évekről beszámoló váradi tizedjegyzék és az 1332–1337 között szedett pápai tizedjegyzék is. Jakubovich 1926: 358–359.; [szerző nélkül] 1887: 41–42. Lásd még Ortway (szerk.) 1891–1892: 517–561.

északra elhelyezkedő területre pillantunk, akkor itt a legkorábban létrejövő település a Berettyó partján, a mai város keleti részén megtelepedett *Herpály*⁴ lehetett, amely a régészeti feltárások szerint az őskortól kezdve szinte folyamatosan lakott volt.⁵ A település nevének első tagja, az Ér~Her a Berettyó (amelyet olykor „Ér”-nek neveznek okleveleink⁶) melletti elhelyezkedésre utal, míg a második tagja a templom védőszentjének vagy birtokosának (Pál) nevére.⁷ Itt a feltételezések szerint egy ismeretlen nemzetség alakított ki központot magának, amit az itt a 12. század közepén felépült háromhajós, nyugati toronypáros, tekintélyes méretű (33x17 méter) nemzetségi monostor is bizonyít. A szerzetesrendi intézményre egyértelműen hiteles középkori írott forrással sajnos nem rendelkezünk.⁸ A település első központja még a monostor területén volt, ahol egy viszonylag nagyméretű, egyhajós kőtemplom is állt, melynek maradványait a monostor feltárásakor találták meg. Ezt a kőtemplomot szintén a 12. században bontották el, minden bizonnyal azért, hogy a területen felépülhessen a monostor. A népesség ekkor kerülhetett át az ettől nem messze, keletre lévő új lakóhelyére, a kéziratoss térképeken Egyházzsigetnek nevezett területre, amelynek nyomát egy 11–12. század fordulóján épült templom is jelzi.⁹ A térképek feltűntetik az intézmény 19. században még látható romjainak a helyét, de azt tévesen a „fehér templom”-ként azonosítják, holott ezen a néven valójában a falu későbbi, gótikus templomépületét nevezte a köznyelv.¹⁰ A tatárjárás során az újonnan létrejött Herpály falu elpusztult, majd Körtvélyes Telek nevű határrészén¹¹ települt meg újra, az Egyházzsigettől északkeletre, nagyjából egy kilométernyi távolságban. Az új település lokalizálását az itt 1980-ban feltárt, majd visszatemetett, gótikus stílusban a 13–14. század fordulóján épült „igazi” Fehér templom alapfalai jelzik. Ez a 19. századi kataszteri térképen Körtvélyes területén

⁴ Bunyitay 1883: 238–239., Csánki 1890: 607., Jakó 1940: 258–259., Györffy 1963: 625.

⁵ Dani 2011: 18–23., Mesterházy 1981: 55.

⁶ A déli parton fekvő Bolchshida kapcsán is előfordul, hogy így nevezik a Berettyót. MNL OL DL 38126 (1274): „*de terra hereditaria Bolchhyda vocata iuxta fluvium Her*”.

⁷ Módy 1981: 83. Nem igaz tehát az az O’sváth Páltól származó és széles körben elterjedt vélemény, miszerint egy pálos kolostor emlékéét (*Haereditas Paulinorum*) őrizné az elnevezés. Ilyen véleményt fogalmazott meg például Tardy 1937: 3. Ugyanakkor véleményem szerint Kiss Lajosnak és Rác Anitának sincs igaza, akik egy német személynévből (Heribald) próbálták meg levezetni az etimológiát. Kiss 1988a: 590., Rác 2007: 123. A hasonló típusú helynevek (Például Monostorpályi – Kiss 1988b: 156.) minden esetben a Pál személynévvvel vannak kapcsolatban. Lásd még erre Rác 2007: 295–296.

⁸ Módy–Kozák 1976., F. Romhányi 2000: 40.

⁹ Módy 1981: 83–84.

¹⁰ „*Herpályi Pusztának Földképe*” (1815) MNL HBML XV. 3. Bmt 37. (Lásd jelen kötetben *Bocsi Zsófia tanulmányában 2. kép.*); *Herpály Pusztának Földképe Berettyóújfalú Várossa Részére* (1827). MNL HBML XV. 3. Bmt 48.

¹¹ A kéziratoss térképeken a Telek elnevezés minden esetben korábbi faluhelyeket jelöl. Mesterházy 1982: 105. Módy 1981: 87–90.; Bába–Nemes 2014: 309.

található, az itt nagy hurkot leíró morotva keleti oldalán, a Földvár alja nevű holtágtól délnyugatra.¹² Pontos helyét jelzi az első katonai felmérés is, amely feltünteti az itt akkor, a 18. század végén még álló romokat.¹³

A Herpály történetéről beszámoló oklevelek főleg uradalmi központ szerepe kapcsán keletkeztek. Első említése 1273-ban történik, amikor az itt álló templom tizedeit a váradi káptalannak adják.¹⁴ Az 1290-es években a váradi tizedjegyzékben is szerepelt, birtokosa Gutkeled-nembeli Miklós bán volt.¹⁵ Az 1330-as években készített pápai tizedjegyzékben szintén többször előfordul, ekkor a település papját Mihálynak nevezték.¹⁶

Ezután Komáromi Doncs kapta meg királyi birtokadományként Herpályt, a fia, Miklós mester halálával azonban a birtok visszaszállt a királyra, ezért 1372-ben Domszlói Miklósnak adományozta. Az oklevélből az is kiderül, hogy Doncs és családja Károly Róberttől nyerte el adományként. Herpály határait 1373-ban járták meg, ekkor már szerepeltek a hozzá tartozó falvak is, a későbbi öt település helyett azonban még csak négyet említenek, Andaháza még nem volt a birtoktest része.¹⁷ 1406-ban Domszlói Miklós három lányát fiúsították, aminek abból a szempontból volt jelentősége, hogy a Domszlóiak magszakadásával ennek köszönhetően jutottak a birtokhoz a Rozgonyiak, Pásztóiak és a Tarkőiek.¹⁸

1418-ban Domszlói Miklós fia Miklós halálával Luxemburgi Zsigmond a magszakadás révén rá háramlott Herpályt, Andaházával, Újfaluvá, Kengyellel, Szentdemeterrel és Szentkozmadamjával együtt Rozgonyi János főinkstartónak és utódainak adományozta, igaz, a következő évben Perényi Péter országbíró okleveléből már arról értesülünk, hogy a Domszlói rokonság ellentmondása miatt végül nem valósult meg az iktatás és per keletkezett.¹⁹ 1425-ben Herpályt, Újfalut, Kengyelt, Szentkozmadamjánt és Andaházát a Rozgonyi, Pásztói és Tarkői családok osztották fel egymás között. Ekkor Szentdemeter már csak pusztaként szerepelt, azaz már elnéptelenedett.²⁰

¹² Mesterházy 1981: 70–71.; Módy 1981: 88–90.; Dani 2011: 30–31.; Mapire 2010

¹³ Mapire 2009.

¹⁴ Zimmermann 1892–1991: I. 123.: „*Item decimae provenientes... de villa Herpauli debentur capitulo totaliter.*”

¹⁵ „*Erpaul Nycolai bani XIII.*” – Jakubovich 1926: 299.

¹⁶ [szerző nélkül] 1887: 42., 54., 65., 72., 79., 86.

¹⁷ MNL OL DL 6072, MNL OL DL 24685: „*Erpal et possessiones Wýfalu, Kengeld, Zenthcozmadamyen et Zenthdemeter vocatas.*”

¹⁸ Mályusz 1958: 554. (4499. sz.), MNL OL DL 9169

¹⁹ Mályusz 1999: 588–589. (2381. sz.); MNL OL DL 10725 és 10726.; Mályusz 2001: 244. (921. sz.), MNL OL DL 10849, 11045, 11528, 11685. A birtok tartozékainak listája egy 1435. évi határjáró oklevél alapján is igazolható. MNL OL DL 30434

²⁰ MNL OL DL 11728, 68975 és 9169

A részletes birtokfelsorolásból kiderül, hogy Herpály jelentős település volt: több utcából állt, a Berettyón malom működött, de megemlíti a templomépületet, valamint több kocsmát is.²¹ 1433-ban, amikor Gáborján határait megjárták, külsőségeiről is információkat nyerünk.²²

A Rozgonyiak a környéken egyébként számos birtokot szereztek, hiszen 1461-ben királyi adományként Szentpéterszeg birtokot és Szentmiklósteleke prédiomot is megkapták.²³ Tudatos bihari birtokfejlesztésük részét képezte tehát az uradalomban való részek megszerzése is, központnak pedig továbbra is Herpályt tekintették.

1463-ban már a Bátoriaknak és a Losonciaknak is birtokrészük volt a herpályi uradalomban. Ekkor a Rozgonyi–Losonci–Tarkői–Bátori rokonságok tettek panaszt, hogy az éppen Szabolcs megyéhez számított Andaháza részeként megemlített Palocsa prédiomot a Földesi–Szentmiklósi rokonság foglalta el magának. A király elrendelte, hogy Földesi Szaniszló az elfoglalt prédiomot adja vissza az érintetteknek. Az oklevélből az is kiderül, hogy Herpály továbbra is birtokközpont volt, hiszen említik Széplaki Benedeket és Csalócai Mihályt, a Rozgonyiak valószínűleg herpályi officialisait.²⁴ A Bátoriak birtoklása is tartósnak bizonyult.²⁵ A következő évben, 1464-ben folytatódott a perpatvar, mivel a Losonci–Tarkői–Rozgonyi rokonság Palocsa kaszálot bizonyos Zombadtheleke prédiummal együtt visszafoglalta és még jelentős mennyiségű szénát is elvittetek Szentmiklós birtokról. A tanúkihallgatás során kiderült, hogy amikor Földesi Szaniszló Herpály részeit bizonyos ló ellenében bírta (valószínűleg valamiféle tartozás fejében, zálogként), akkor a két nevezett birtokot sajátjaihoz csatolta, holott azok korábban Szentkozma és Andaháza tartozékai voltak.²⁶ 1476-ban úgy rendelkeztek, hogy 50 forintnyi jóvátétel fejében – nem fizetés esetén – Tordai András veheti birtokba Herpályt és Újfalut, és tudjuk azt, hogy még 1484-ben is zálogban tartott a markában érpályi, újfalui és kengyeli birtokrészeket is.²⁷ 1479-ben név szerint felsorolt herpályi jobbágyságok vettek részt a mezőgyániak Kovácsi birtokán egy hatalmaskodásban, s közöttük neveik alapján többen iparosok voltak (mészáros, varga, szabó), ami közvetett adatot jelenthet a település kézműiparára nézve.²⁸ 1486-ban már

²¹ MNL OL DL 11728

²² MNL OL DL 30434

²³ MNL OL DL 15556. Lásd még erre a birtokszerzésre: MNL OL DL 16930 (1469)

²⁴ MNL OL DL 15849, 15850 és 15882. A Losonciak herpályi birtoklására: MNL OL DL 30921 (1491)

²⁵ Ezt a Pásztói-rokonsággal való kapcsolatuknak köszönhetik. Módy 1981: 102., 1474-ben továbbra is megvan herpályi birtokrészük. MNL OL DL 17526

²⁶ MNL OL DL 15998

²⁷ MNL OL DL 39311 és 18965

²⁸ MNL OL DL 10008 és 26640

a Derzsiek kapták meg zálogban a herpályi és újfalui Rozgonyi-birtokrészt, 1487-ben pedig Herpályon és Újfaluban is feltűntek földesúrként a Csákiak, a Derzsiek és a Bátoriak.²⁹

Összességében egy viszonylag fejlett, birtokközpontként működő falu képe bontakozik ki előttünk, amely a mezővárosi szintet ugyan nem érte el, s emellett vásárára, vámjára nézve sincs adatunk, de ennek ellenére is fontos központi helyként szolgált a területen.

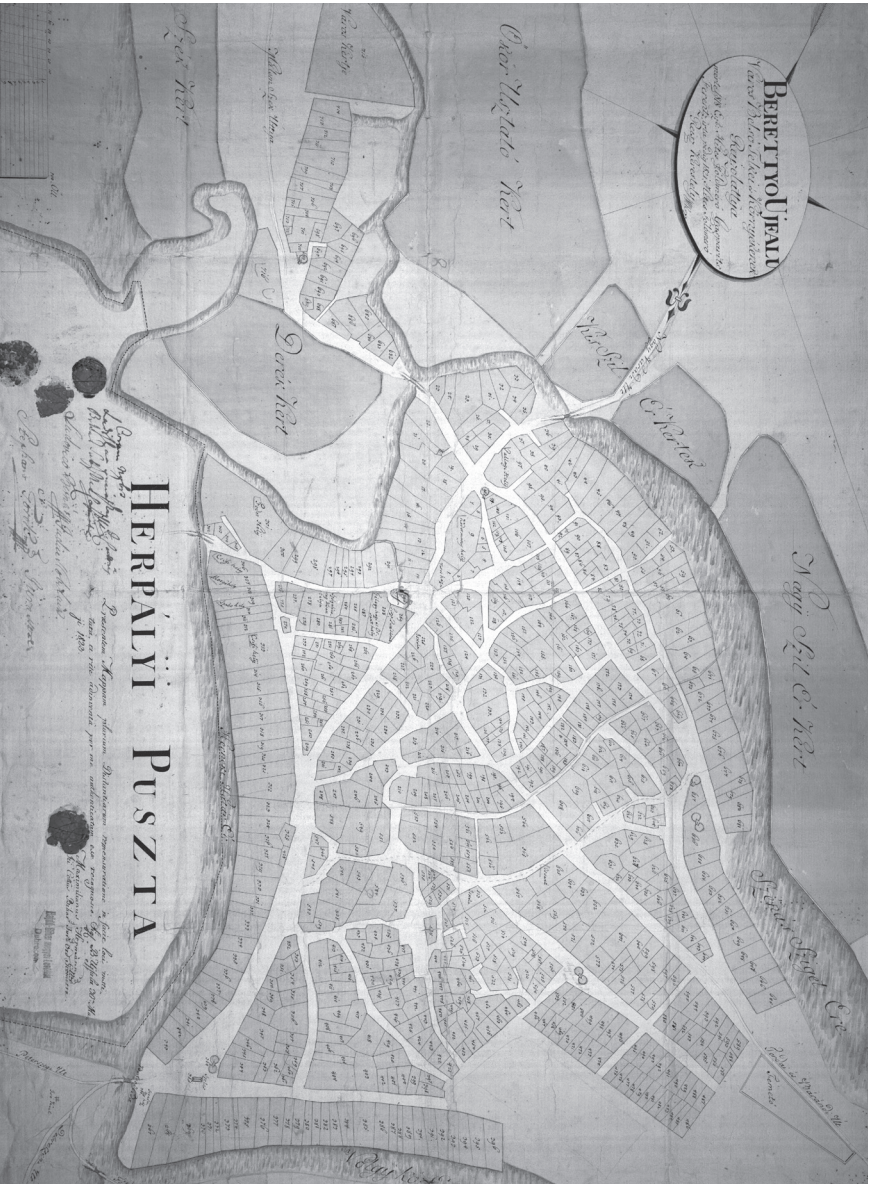
Az emellett található Újfalú létrejöttét – melynek területe nagyjából megegyezik a mai város belterületével – korábban a 13. századra, a tatárjárás utáni időszakra helyezte a kutatás, ami azért is tűnt elfogadhatónak, mert a széles körben elterjedt helynév egyértelműen új alapítást jelöl,³⁰ ami pedig felveti annak a lehetőségét, hogy a környék népessége a tatár pusztítás után a területre visszatelepülve hozhatta azt létre. Újabb azonban 12. századi vonatkozású leletek is előkerültek innen, amelyek alapján már a tatárjárás előtt is léteznie kellett, ami persze nem zárja ki időleges elnéptelenedését.³¹ A település belterülete a kéziratós térképek alapján egészen a folyószabályozásig létező vizek: a Berettyó, annak mellékágai, valamint a Kálló- és Mácsó-ér által határolt területen helyezkedett el.³²

²⁹ MNL OL DL 19166 és 28336. 1510-ben a Derzsiek továbbra is Herpályon vannak. [Szerző nélkül] 1919b: 540.

³⁰ Bunyitay 1883: 333., Csánki 1890: 627., Jakó 1940: 373., Györffy 1963: 679. Kiss 1988a: 201–202., Rác 2007: 294–295.

³¹ Mesterházy 1981: 70., Dani 2011: 29.

³² *Mappa Generalis Terreni Oppidi Berettyo Ujfalú* (1818) MNL OL S 16. No. 270.; *Herpályi Pusztának Földképe* (1815) MNL HBML XV. 3. Bmt 37. (*Lásd jelen kötetben Bocsi Zsófia tanulmányában 2. kép.*); *Berettyóújfalú Város Belső Telkei és Környékének Rajzolattya* (1818–21) MNL HBML XV. 3. Bmt 40. (*1. kép*)

1. kép. „Berettyóújfalui Város Belső Telkei és Környékének Rajzolatya”, 1818–21. (MNL HBML XV. 3. Bmt 40.)

Elsőként a váradi tizedjegyzékben szerepelt, ekkor a Herpály uraként már említett Miklós bán birtokában volt.³³ Ez alapján feltételezhető, hogy a falu a herpályi birtoktest legrégebbi alkotóeleme lehetett, gyakorlatilag a kezdetektől hozzá tartozott. Lélekszámban ekkor már meg is előzhetette, hiszen több tizedet fizetett, mint maga Herpály (20 kepe, szemben a herpályi 13 kepevel). A következő felbukkanása ahhoz az 1373. évi oklevélhez kötődik, amikor a Domoszlóiak kapták meg adományként Herpályt és tartozékait. Ezután is a herpályi uradalom integráns része maradt.³⁴ 1463-ban Szentmiklóson, 1473-ban Bolcson, 1479-ben Kovácsiban hatalmaskodnak a Rozgonyiak, illetve a Mezőgyániak részletesen összeírt újfalui jobbágysai.³⁵ 1484-ben és 1487-ben itt is megjelent a Tordai–Csáki–Derzsi–Bátori-birtoklás, ráadásul egy újfalui, Rozgonyi-birtokban lévő malomra nézve is kerül elő adat. A Csákiak 1482-től egészen 1510-ig kimutathatók a településen.³⁶

Az elnevezése alapján korai alapítású lehetett *Kovácsi*, amelynek létrejötté a fejedelmi szolgáltatónépi falvak kialakításához köthető. Ez alapján eleinte fémművességgel foglalkozó fejedelmi, majd királyi servusok lakhatták.³⁷ Ez Bakonszegtől északra, Bihartordától keletre fekkent, nevét és feltételezhető elhelyezkedését a több 19. századi térképen is rögzített Kovácsi-puszta elnevezés mutatja.³⁸ Kovácsi-pusztán belül, annak a Mirágy nevű területtől északra eső részén olvasható az elhelyezkedésre utaló Telek mikrotoponímia. Mivel tudjuk, hogy a falu a Mirágy nevű ér közelében feküdt a középkorban, ez a lokalizáció helyesnek tűnik.³⁹

Kovácsi a 13. század végén szerepel elsőként írott forrásban, mégpedig a többször említett váradi tizedjegyzékben, neve alapján (Kovácsi Apa, majd Apa Kovácsi) ekkor már a Borsa-nembeli Apa birtoka volt, majd fiáé, Apa fia Miklósé lett.⁴⁰ Az 1330-as évekből, a pápai tizedjegyzékből két papját is név szerint ismerjük: először Pált, majd utódját, Jánost.⁴¹ Ezt követően, 1349-től az 1360-as évekig terjedő időszakban fokoza-

³³ „*villa Nycolai bani nova*” – Jakubovich 1926: 299.

³⁴ MNL OL DL 24685, 9169, 11728 és 17585

³⁵ MNL OL DL 15882, 28310, 26640 és 10008

³⁶ MNL OL DL 18965, 19166 és 28336; [Szerző nélkül] 1919b: 540.; MNL OL DL 88666

³⁷ Bunyitay 1883: 254–255.; Csánki 1890: 614.; Jakó 1940: 283–284.; Györfly 1963: 635–636.; Mesterházy 1981: 55.; Rác 2007: 35.; 161–162., Bihari-Horváth 2011: 115–118. A királyi szolgáltatónépi rendszerre összefoglalóan lásd Heckenast 1970., újabban Kis 2004. Nem egyértelmű, hogy az ilyen típusú falunévek valóban minden kétséget kizáróan korai alapítások voltak-e. Kristó 1976: 65–84. A kérdés összefoglalására lásd Kis 2004: 10–11. 27. jegyzet. Kovácsi falvainak elterjedésére Heckenast 1970: 107–113.

³⁸ Györfly 1963: 636–637.

³⁹ *P. Kovátsi határának a fiú ág birtokában lévő része* (1838) MNL OL S 11. No. 787., MNL OL DL 10008.

⁴⁰ Jakubovich 1926: 223., 298. MNL OL DL 37180 (1321).

⁴¹ [szerző nélkül] 1887: 72., 79., 86.

tosan a Nadányiak szerezték meg.⁴² Később rokonság révén mások is megjelennek a birtokban. 1469-ben Kovácsiban lakó jobbágyok vettek részt egy hatalmaskodásban, akiket a Zsákaiak és a Nadányiak küldtek ki az akcióra.⁴³ 1479-ben egy hatalmaskodási ügy alapján a Marjaiak is birtokosok voltak itt, ennek kapcsán egyúttal Kovácsi határát és a terület legfontosabb útvonalait is megismerhetjük.⁴⁴ A Nadányi-birtoklás a 16. században is tartott, ekkor már a Körösladányi uradalom részét képezte a település.⁴⁵

Bakonszeg irányából északkeleti-keleti irányban továbbhaladva a következő lakott hely a területen *Bálinttelke/Bálintfalva/Bálintülése* volt,⁴⁶ amely a 13. század végi tizedjegyzékben szerepelt először.⁴⁷ Mesterházy szerint 12. századi keletkezésű faluról van szó.⁴⁸ Elnevezése birtokosának nevéből keletkezett. A hasonló utótaggal ellátott helynevek már a 11–12. században megjelentek a magyar nyelvben, így a korai alapítás nem cáfolható.⁴⁹ Egy 1349. évi oklevélből tudjuk róla, hogy a délparti Szentdiennessel szemben helyezkedett el.⁵⁰ A kéziratot térképeken egyetlen olyan adat található, amely utalhat lokalizációjára. A Bócs- és Hídköz-pusztát ábrázoló 1866. évi térképen az itt feltüntetett Nagy-szigettel szemben, attól kissé nyugatra található egy Bálintsziget nevű dűlőnév, ami feltehetőleg az egykori Bálinttelke nevére mehet vissza.⁵¹ A településről nagyon kevés adatunk van és ezek is arról árulkodnak, hogy lassan eljelenétkelenedett. Az 1290-es években még 7 kepe tizedet fizető villa a 14. században már nem falu, csak locus sessionalis, azaz lakott hely volt, legalábbis, amikor 1354-ben Dejter határait megjárták, már csak így említették.⁵² Úgy tűnik, a 15. század második felére már teljesen elnéptelenedett. Ekkor a Földesi család kezébe került, akik dejteri, tenyőtelkei, szentdienesi részeikkel együtt 1470-ben Tordai András fia Benedeknek adták el Bálintülését is. A felsorolt javak prédiumpként, azaz pusztaként szerepeltek az oklevélben.⁵³

⁴² Jakó 1940: 283., Bihari-Horváth 2011: 117.

⁴³ MNL OL DL 16813

⁴⁴ MNL OL DL 10008 és 26640

⁴⁵ Bihari-Horváth 2011: 118.

⁴⁶ Jakó 1940: 205., Györfly 1963: 597.

⁴⁷ Jakubovich 1926: 301.

⁴⁸ Mesterházy 1981: 73., Jakó 1940: 205.

⁴⁹ Kristó 1976: 94–95., Kiss 1988a:155., Rácz 2007: 38., Bényei 2012: 77–78.

⁵⁰ MNL OL DL 41438

⁵¹ *Bócs és Hídközi puszták térképe* (1866) MNL HBML XV. 3. Bmt 153. (2. kép)

⁵² „ac etiam in quodam loco sessionali Valintheleke vocato” – MNL OL DL 28732. Ugyanebben az évben: „in quodam loco sessionali Uthlintelke vocato” – MNL OL DL 4419

⁵³ MNL OL DL 26627

2. kép. Bócs és Hidközi puszták térképe, 1866. (MNL HBML XV. 3. Bmt 153.)

Nagyon nehezen értelmezhető a szintén a területen fekvő *Dejter* falu elhelyezkedése – amelyről egyébként a nagymonográfia szerzői nem beszélnek munkájukban –, főleg mert a déli parton fekvő falvak szomszédságában tüntetik fel az oklevelek. Az 1354. évi oklevél, amely határjárásáról számol be, a falut például Bolcs és Szentdienes határába helyezi.⁵⁴ Mesterházy Károly a települést Győrffyre támaszkodva Bakonszeg határának közelében lokalizálja. Ugyanígy Győrffy véleményére támaszkodik Engel Pál is. Módy György állásfoglalása nem egészen egyértelmű ebben az ügyben, de leírása alapján inkább a déli parton keresi.⁵⁵ Ugyanebben az évben azonban van még egy dejteri határvizsgálatunk, amelyről az egri káptalan írt jelentést. Eszerint pedig a faluhoz tartozó külsőségek a Szent Dénes egyházzal szemközti parton voltak.⁵⁶ Ez egyértelműen Szentdienes falu templomát jelölheti, amelyről tudjuk, hogy a folyótól délre feküdt, így egyértelművé válik, hogy Dejter csak az északi parton lehetett. Az 1866. évi térképen Bakonszegtől keletre, az említett Bálint-szigettől nyugatra szerepel a Dajt-ér, ettől nyugatra pedig egy Kistelek és egy Kistelekalja toponímia, amely alapján talán lokalizálni lehet.⁵⁷ Kiss Lajos szerint az ilyen jellegű helynevek (Dejtár, Dété, Dechtár stb. formában) szláv eredetűek voltak a magyar nyelvben és talán szénégetésre utalhatnak (Dehtáry~fakátrányégetők).⁵⁸ Ez alapján úgy tűnik, hogy a település királyi birtokként jöhetett létre, szolgáltatónépi lakossággal.

Dejter nagyon későn tűnik fel az oklevelekben, első hiteles említése csak 1354-ben ismert, amikor a fent említett módon határait megjárták.⁵⁹ Ezután nem is került elő többet, egészen 1470-ig. Ekkor már a régióban több birtokot is megszerző Földesi család kezén volt. Földesi Ambrus szentdienesi, asszonyulési, bálintulési, tenyőtelekei és dejteri részeit adta el Tordai András fiának, Benedeknek.⁶⁰ A 15. század közepére a falu elnéptelenedett és prédiommá vált. Utolsó adatunk 1477-ből van rá nézve, amikor Tordai Benedek fia Zsigmond, az apja által Panaszi Pázmány Andrással Dejter, Bálinttelke, Szentdienes és Tenyőteleke kapcsán tett megegyezésnek ellentmondott.⁶¹

⁵⁴ MNL OL DL 28732

⁵⁵ Mesterházy 1981: 61., Módy 1981: 107., Engel 2001

⁵⁶ „*in quodam spineto directe ex opposito ecclesie Beati Dionisii Martyris ab alia parte*” – MNL OL DL 4419.

⁵⁷ *Bócs és Hídközi puszták térképe* (1866) HBML XV. 3. BMT 153. (2. kép)

⁵⁸ Kiss 1988a: 360.; Rác 2007: 82. A kifejezés az ártéri erdőgazdálkodás környékbeli alkalmazását is tanúsíthatja.

⁵⁹ MNL OL DL 28732 és 4419; B. Halász 2013: 258. (319. sz.)

⁶⁰ MNL OL DL 26627

⁶¹ MNL OL DL 28316

Ha tovább haladunk északkeleti irányban, a mai város nyugati határvidékét elérve, akkor a 19–20. századi Szentkozma-pusztára érkezünk.⁶² Mesterházy Károly szerint valahol itt, a Kálló-főcsatorna és a Kölesér közötti területen, a földesi autót út közelében keresendő a templomának védőszentjeiről elnevezett *Szentkozma(damján)* falu, ám helyét nem lehet egyértelműen lokalizálni.⁶³ A helyi egyházi patrocínium alapján adott helynevek önmagukban nem feltétlenül alkalmasak a település keletkezésének datálására, így alapításának időpontja kérdéses.⁶⁴ Mindenesetre az Árpád-korban már létezhetett, sőt, feltehető, hogy a 13. században a lentebb még tárgyalandó Macsót ez olvasztotta magába.⁶⁵

A falu meglehetősen későn tűnik fel írott forrásban, elsőként 1373-ban, amikor már a Herpályi uradalomhoz tartozott. Sorsa innentől gyakorlatilag Herpály és tartozékai sorsát követi.⁶⁶ Név szerint felsorolt lakói 1463-ban részt vesznek a szentmiklósi hatalmaskodásban.⁶⁷ 1465-ben részletesen említik külsőségeit a derecskei-szentmiklósi határjárásban.⁶⁸ 1474-ben továbbra is Rozgonyi-kézben volt, ugyanis Rozgonyi Jánosnak Újfaluból és Szentkozmadamjából is ki kellett adnia a Rozgonyi Annának járó részeket.⁶⁹ 1479-ben, amikor egy hatalmaskodásban újra részt vesznek a helyi jobbágyok, Mezőgyáni-birtoklás is kimutatható itt, de Andaházán is.⁷⁰

Berettyóújfalu nyugati határában, a Szentkozma-pusztától északra és nyugatra több, korainak tűnő településrag is létezett. Ezek főként a Nagy- és Kisandaháza-puszták területén keresendők.⁷¹ Már Zoltai Lajos 1925-ben folytatott kisandaházai ásásai során előkerült Berettyóújfalutól nyugatra egy kisméretű román kori templom, míg az 1963-ban folyó ásások során Nagyandaházán egy szintén csekély méretű egyház, a hozzá tartozó temetővel.⁷² Nyilvánvaló módon mindkettő egy-egy településragot jelölhetett. Mesterházy Károly előbbi az Árpád-kori Andaházával, míg az ettől keletre fekvő utóbbit a szintén korai Szentdemeterrel azonosította, valószínűleg helyesen.⁷³

⁶² Mapire 2006; Mapire 2014

⁶³ Bunyitay 1883: 310.; Csánki 1890: 624.; Jakó 1940: 351.; Mesterházy 1981: 68.

⁶⁴ Kristó 1976: 48–49.; Rác 2007: 259.

⁶⁵ Módy 1981: 87.

⁶⁶ MNL OL DL 24685; Mályusz 1999: 588–589. (2381. sz.); Mályusz 2001: 244. (921. sz.); MNL OL DL 68975

⁶⁷ MNL OL DL 15882 és 15998

⁶⁸ MNL OL DL 16151

⁶⁹ MNL OL DL 17585

⁷⁰ MNL OL DL 26640

⁷¹ Mapire 2006; Mapire 2014

⁷² Zoltai 1926: 7.; Mesterházy 1969: 91–92.

⁷³ Mesterházy 1981: 56–57.

Az olykor Szabolcs megyéhez számított *Andaháza*⁷⁴ neve személynévi eredetű helynév volt, minden bizonnyal András nevű birtokosa nevének becéző alakjából keletkezett.⁷⁵ Lokalizációjához a régészeti adatok mellett komoly segítséget nyújt egy 1812-es kéziratos térkép, amely feltüntette az Andaházi Telket, valamint ettől északra egy Kő-domb elnevezésű helyet.⁷⁶

A település a pápai tizedjegyzékekben szerepelt elsőként 1333-ban, Újanda néven, amikor papja, Péter hét garast fizetett. Itteni megnevezése alapján feltehető, hogy a tatárjárás során elpusztult, majd újratelepült faluról van szó.⁷⁷ Mivel egyértelműen a Herpályi uradalomhoz tartozott, sorsa is Herpállyal párhuzamosan alakult, bár nem tudjuk, mikor lett a birtoktest része, ugyanis az uradalom első falufelsorolásából (1373) még hiányzott a településlistáról.⁷⁸ Csak a Domoszlói-birtoklás végén, 1418-ban tűnik fel Herpály, Újfalu, Kengyel, Szentdemeter és Szentkozmadamján mellett, mint Rozgonyi-birtok, majd 1425-ben szintén felosztás tárgya a Rozgonyiak, Tarkői-ek, Pásztóiak között. Ekkor említik plébánosát is, pontosabban annak a házát.⁷⁹ 1463-ban tűnnek fel a Losonciak és a Bátoriak is a földesurak között, ekkor már Andaháza részét képezte Palocsa is.⁸⁰ 1465-ben a Herpályi uradalom és Andaháza a derecskei határ bejárásakor szerepelt. 1479-ben újra előkerül, amikor egy határjárásban az Andaháza és Kovácsi közötti útról esik említés.⁸¹ Egy, ezen ügy kapcsán keletkezett oklevél hátlapján szerepel egy feljegyzés, miszerint Andaházát és Szentdamjánt a király a néhai Mezőgyáni Mihálynak és feleségének adományozta.⁸²

Szentdemeternek részben egyháza védőszentjéből származó elnevezése, részben temploma alaprajza is arra utalhat, hogy korai alapítás volt és egyháza eleinte bizánci rítus szerint működhetett, bár ez egyértelműen nem igazolható.⁸³ A településre – habár feltételezhető temploma, mint fentebb láttuk, ismert – nagyon kevés okleveles adattal rendelkezünk. Csak 1373-ban kerül elő, amikor a Herpályi uradalom részeként emlí-

⁷⁴ Bunyitay 1883: 332–333.; Csánki 1890: 602.; Jakó 1940: 195.

⁷⁵ Kiss 1988a: 99.; Rác 2007: 30., 294.

⁷⁶ *Andaházi és szentkozmai pusztáknak földképe* (1812) HBML XV. 3. BMT 35–1. (*Lásd jelen kötetben Bocsi Zsófia tanulmányában 1. kép.*) A Kő-domb elnevezés a 19. századig a legtöbb esetben volt templomot jelölt. Mesterházy 1982: 106., K. Németh 2013: 166–167.

⁷⁷ [szerző nélkül] 1887: 56.

⁷⁸ MNL OL DL 24685.

⁷⁹ Mályusz 1999: 588–589. (2381. sz.); MNL OL DL 10725, 10726.; Mályusz 2001: 244. (921. sz.), MNL OL DL 10849, 68975, 11728

⁸⁰ MNL OL DL 15849, 15850, 15882

⁸¹ MNL OL DL 16151, 26640, 10008

⁸² MNL OL DL 10008, 26640

⁸³ Csánki 1890: 623., Rác 2007: 259., Mesterházy 1969: 96–98., Mesterházy 1982: 68.

tik.⁸⁴ 1406 és 1418 között az uradalom kapcsán van róla információnk, akár csak 1425-ben, amikor már lakatlan, hiszen csak pusztának írták.⁸⁵

A késő középkori oklevelekből is ismert *Kengyel/Kengyelszeg*⁸⁶ település elnevezése minden bizonnyal onnan származik, hogy a Köles-ér egy „U” alakú kanyarulatában, szegében helyezkedett el.⁸⁷ Mesterházy szerint ez szintén a terület nyugati felében, a földesi országút közelében feketett, a Kölesér-csatorna környékén. Korai alapítású lehetett, nyomait talán szórványos 13. századi kerámialelet és egy feltételezhető faluhely mutathatja.⁸⁸ Nagyon későn, Szentdemeterhez hasonlóan szintén csak 1373-ból ismert rá nézve az első adatlak, abban az oklevélben, amely szerint a Domszólóiak megszerezték a Herpályi uradalmat.⁸⁹ Innentől fogva sorsa közös volt a birtok fenn ismertetett többi településének sorsával.

A város északnyugati határvidékén kell keresni továbbá a már említett *Palocsát* is, amelyet 15. századi okleveles említésekben ismerünk. Nevét szintén megőrizték a térképek. 1804-ben és 1820-ban Derecske déli határában ábrázolják Palocsa-halmát, Palocsa-laposát és Palocsa könyékét, a Kálló-ér (ma Sárreíti-főcsatorna) mellett, attól keletre.⁹⁰ 1812-ben a földesi határ mellett olvasható a kifejezés dűlőnévként.⁹¹ A harmadik katonai felmérésen, valamint az 1941-es katonai felmérésen Szentkozma-pusztá részéként, a Földesre vezető országúttól északra, a korábbi Kálló-ér keleti partján található. Az 1886-ban készült kataszteri térképen ugyanezen a területen újra feltűnik, Palocsa-domb formájában.⁹² Felvethető, hogy közvetlenül ezen a környéken feketett a középkori Palocsa is, a területről mindenesetre 11–13. századi cseréptöredékek kerültek elő.⁹³ Palocsa valószínűleg egykori, talán 11–12. századi alapítású önálló falu lehetett, de a középkor végére már elnéptelenedett és Andaházába olvadt be.⁹⁴ 1463-ban, amikor elsőként említik, már csak prédium, 1464-ben pedig egyszerű kaszáló.⁹⁵

⁸⁴ MNL OL DL 6072 és 24685. Jakó 1940: 601.

⁸⁵ Mályusz 1999: 588–589. (2381. sz.), Mályusz 2001: 244. (921. sz.), MNL OL DL 11728, 68975 és 9169

⁸⁶ A falu általában Kengyelként, de például 1484-ben Kengyelszegként jelenik meg. MNL OL DL 18965

⁸⁷ Kiss 1988a: 714., Rác 2007: 141–142., Bába – Nemes 2014: 201.

⁸⁸ Mesterházy 1981: 67.

⁸⁹ MNL OL DL 24685

⁹⁰ *Mappa Geometrica totius Terreni Oppidi Deretske* (1804) MNL OL S 16. No. 474.; *Mappa Generalis Terreni Oppidi Deretske* (1820) MNL OL S 16. No. 273.

⁹¹ *Andaházi és szentkozmai pusztáknak földképe* (1812) MNL HBML XV. 3. Bmt 35/1. (Lásd jelen kötetben *Bocsi Zsófia tanulmányában I. kép.*)

⁹² *Kaszteri térképek*. A halomnak már a középkorban is határjelölő szerepe volt. „ad unum meatum Palochahalma vocatum” – MNL OL DL 30434; Módy 1981: 100.

⁹³ Mesterházy 1981: 67.; A település neve valószínűleg a „palota” kifejezéssel állhat kapcsolatban, ami földesúri udvarház meglétére utal, míg egy másik feltevés és észak-magyarországi analógiák alapján a szláv nyelvből levezetve talán egy „úszó, hajós, tutajos” értelmű kifejezésből is származhat. Kiss 1988b: 311.

⁹⁴ Mesterházy 1981: 67.

⁹⁵ MNL OL DL 15849, 15850, 15882 és 15998

Berettyóújfalu északnyugati határvidékén még két további, csak a Várad Re-gestrumból ismert település keresendő. A tüzesvaspróba-jegyzékben 1214-ben elő-forduló *Macsó*⁹⁶ elhelyezkedését a Derecske felé eső területeken a Macsó-ér, illetve Macsó-hát helynév mutathatja. Macsó-érnek a 19. századi kataszteri térképen a Kálló-csatorna alsó, Berettyóújfaluhoz közeli folyását nevezték. A település közelebbi lo-kalizálása azonban nem lehetséges, az sem kizárt, hogy nem a mai Berettyóújfalu terü-letén feküdt, hanem attól északra.⁹⁷ Ami az utóbbit illeti, a csak 1213-ban feltűnő *Inke*⁹⁸ Mesterházy Károly szerint egy Földes–Derecske–Berettyóújfalu határvidékén talál-ható, régészetileg kimutatható faluhellyel lehet azonos.⁹⁹ Problémás azonban, hogy a helynév Inke-zug formában csak Derecske területén belül került elő az 1886-ban ké-szült kataszteri felmérésen, mégpedig a Kálló-ér egy háromszög alakú kanyarulatának keleti partján, a Palocsa-dombtól északnyugatra.¹⁰⁰ Ugyanitt, 1804-ben a Derecskét ábrázoló kéziratos térképen jelölnek egy Kő-domb nevű helyet is, amely megerősít-heti Inke lokalizációját.¹⁰¹ Ez a terület Derecskétől délnyugatra, Tépétől és az M35-ös autópályától egyaránt nyugatra, utóbbitól nagyjából 400 méterre, a Sárreti-főcsatorna mellett található. Mivel a falu nem a város mai területén állt, vizsgálatunk szempont-jából története nem releváns.

Még egy olyan település van a Berettyó északi partján, amelynek létezését a ku-tatás felvetette. Mivel a 19. századi kéziratos térképeken a herpályi pusztán van egy *Dusnok* mikrotoponímia, és az elnevezés gyakori Árpád-kori falunévként volt haszná-latos, Mesterházy feltételezése szerint szintén egy falu emlékét őrzi.¹⁰² Az 1815. évi herpályi pusztáról készített térképen Újfalutól és egy holtágtól északra találjuk meg egy halom nevéként. Az 1886. évi kataszteri térképen, a várostól északra, Palocsától keletre, a Macsó-ér jobb partján tűnik fel a Herpály-pusztá területén a Dusnokhalom-nak nevezett kiemelkedés.¹⁰³ Könnyen elképzelhető, hogy Dusnok nem volt önálló település és mivel oklevélben sem találkozunk vele, összességében nem tűnik igazol-hatónak a létezése.

⁹⁶ Karácsonyi–Borovszky 1903: 184.

⁹⁷ Györfly 1963: 641. *Kataszteri* térképek. Etimológiája talán személynévi eredetből vezethető le. Kiss 1988: 60., Rácz 2007: 177–178.

⁹⁸ Karácsonyi–Borovszky 1903: 177.

⁹⁹ Mesterházy 1981: 69–70.

¹⁰⁰ Mapire 2010: 1886, Györfly 1963: 627.

¹⁰¹ *Mappa Geometrica totius Terreni Oppidi Deretske* (1804) MNL OL S 16. No. 474.

¹⁰² Mesterházy 1982 70.; Kiss 1988a: 401. A dusnokokra: Solymosi 1986.

¹⁰³ *Herpályi Pusztának Földképe* (1815) MNL HBML XV. 3. Bmt 37/a. (Lásd jelen kötetben *Bocsi Zsófia tanulmányában 2. kép.*)

A Berettyótól délre fekvő területek korabeli településtörténete és a falvak lokalizálása hasonlóképpen nehéz kérdéseket vet fel. A kutatás úgy tartja, hogy a folyó déli partja a középkor derekán már egyértelműen a Hontpázmány nemzetség birtokában volt. A korábban nagyrészt királyi kézben lévő terület a 12. vagy 13. században kerülhetett a nemzetséghez.¹⁰⁴ Az újkori kéziratok térképeken szereplő mikrotoponimiák között találunk olyanokat, amelyek arra utalnak, hogy egy szerzetesrendi intézmény is állt itt, habár ezt írott forrással vagy régészeti leletanyaggal egyelőre nem lehet alátámasztani.¹⁰⁵ Szomajom-pusztán a 18–19. századi kéziratok térképeken több erre utaló helynév is előfordul, amelyek az Ölyvös-ér egykori hurokszerű kanyarulata környékén tűnnek fel, épp azon a környéken, ahol korábban Szomajom falu is állhatott. A legrégebbi ilyen az az 1759-ben készült kéziratok térkép, amelyen az Ölyvös-ér egy szigetét Klastrom-szigetnek nevezik, ugyanezt 1848-ban Klastrom-zugnak hívják.¹⁰⁶ Ha nem is igazolható, de mindenesetre meggondolandó Mesterházy érvelése, miszerint itt, azaz Szomajom határában az Árpád-korban a Hontpázmányoknak egy nemzetségi monostora állhatott, amely azonban a tatárjáráskor elpusztult.¹⁰⁷

Ezen a területen a Bócsi-pusztán fekvő *Nyék* lehetett a legkorábban létrejött falu, amelynek törzsnévből képzett neve akár 10. századi katonai telepítésre és fejedelmi/királyi birtokra utalhat, bár hozzá kell tenni, egyes vélemények szerint ezek kialakulása talán még a 11. századot követően is előfordulhatott.¹⁰⁸ Nyék valószínűleg a későbbi Szentdienes területébe olvadt bele, ugyanis az elnevezés az ugyanezt a nevet viselő pusztán tűnik fel a térképeken. Az 1759. évi prediális felmérésen Szentmártontól délre található egy morotva, amelyet Nyéknek neveznek.¹⁰⁹ 1866-ban a Bócsi-pusztá nyugati határvidékén, ugyanezen a környéken szerepel a Nyék eleje, illetve maga a Nyék határnév is. Utóbbit az imént említett meander határolja három irányból is, amely ezúttal a Nyék ere nevet viseli.¹¹⁰ Úgy gondolom, maga a település is ezen a környéken állt. Ezt megerősítheti, hogy a Kisbócsi-pusztán találunk a harmadik katonai felmérésen egy Telek nevezetű területet, éppen ott, az említett meandertől északra, ahol Nyék elejét is feltüntették a másik térképen. A feltevést régészeti kutatással lehetne

¹⁰⁴ Mesterházy 1981: 71.

¹⁰⁵ Jelen állás szerint a kutatás nem ismer írott forrást a monostor létezésére nézve. F. Romhányi 2000.

¹⁰⁶ *Geometrica Delinatio Praediorum Szentmárton, Újlak et Szomajom* (az 1759-ben készült térkép 1838. évi másolata) MNL HBML XV. 3. Bmt 65.; *B. sz. Mártonhoz tartozó Szomajomi Pusztá Térképe* (1848) MNL HBML XV. 3. Bmt 98.

¹⁰⁷ Mesterházy 1981: 71. Ez a szerzetesrendre utaló helynévadási metódus az ország más területein is igazolható. K. Németh 2013: 164–165. Vesd össze: „Klastromalja”, Kiss 1988a: 763.

¹⁰⁸ Györfly 1963: 647.; Kristó 1976: 42.; Rác 2007: 204.

¹⁰⁹ *Geometrica Delinatio Praediorum Szentmárton, Újlak et Szomajom* (1759) MNL HBML XV. 3. Bmt 65.

¹¹⁰ *Bócs és Hídközi Puszták Térképe* (1866) MNL HBML XV. 3. Bmt 153. (2. kép)

csak igazolni. Mindenesetre van benne logika, hiszen éppen itt, azaz a Telken haladt keresztül a Szomajom felől érkező, Bolshidán és Derecskén át Debrecen felé haladó fontos kereskedelmi útvonal és Nyék nyilván állomása lehetett ennek.

1213-ban és 1216-ban itt élő poroszlókról esik szó a Váradi Regestumban,¹¹¹ Mesterházy szerint ezek várjobbágyok voltak. A falu valószínűleg a tatárjárás során tűnhetett el, mert ezt követően semmilyen forrásban nem szerepel a neve.¹¹²

A déli parton eleinte *Bolchida* volt a legjelentősebb lakott hely, amely a későbbi Kis- és Nagybócsi-puszták területén feküdt, Berettyószentmártontól feltehetőleg délnyugatra.¹¹³ Jelentősége nagyrészt annak volt köszönhető, hogy a Berettyó egyik legfontosabb átkelőhelyénél helyezkedett el. Kialakulása Mesterházy szerint nagyjából Nyékkal egy időben, legkésőbb a 11. században történt, olyan királyi várbirtonkon, amely később a Hontpázmány nemzetség kezébe került.¹¹⁴ A település elnevezése puszta személynévi eredetű, régi magyar személynévből (*Bolcs*) származik, minden bizonnyal egyik birtokosának nevéből, amelyhez később az átkelőhelyre utaló *-hida* kifejezés járult. A névadás jellege azonban önmagában nem alkalmas létrejöttének datálására, hiszen a puszta személynévi eredetű helynevek a 11. századtól elvileg egészen a középkor végéig, de legalább a 14. századig kialakulhattak.¹¹⁵

Bolchida 1274-ben szerepelt először oklevélben. Ekkor már a Hontpázmány nemzetség birtoka volt, a közük tartozó Lampert fia Miklós Bolchida földet (terra) a szintén nemzetségbeli Pázmány fia Derzssel cserélte el a Várad melletti Felfancsikáért.¹¹⁶ Az 1291–1294 közötti adatokat tartalmazó váradi tizedjegyzékben is szerepel a falu, olykor egységes településként, máskor viszont nyilvánvaló, hogy két birtokos ült rajta, ami a két falurész nevében is megmutatkozott (Bolcs Apa – Bolcs Derzs). A tizedfizetés ténye bizonyítja, hogy a tatárjárás során elpusztult, az 1270-es években még csupán egyszerű földként említett Bolcs ekkorra már újra benépesült.¹¹⁷

A 13. század végén, 1297-ben történt, hogy Hontpázmány-nembeli Derzs és fia, Pázmány a település azon részét, ami a Berettyón túl van, kétekenyi földdel és két malommal a Borsa-nembeli Apa fia Miklósnak adta. Ezzel Pázmányék elismerték a korábban is fennálló, imént említett Apa-féle részbirtoklást. Egy másik oklevélből az is kiderül,

¹¹¹ Karácsonyi–Borovszky 1903: 173., 209.

¹¹² Mesterházy 1981: 55., 72., 75–76.; Módy 1981: 85–87.; Györfy 1963: 647.

¹¹³ Bunyitay 1883: 212–213.; Csánki 1890: 597.; Jakó 1940: 217.; Györfy 1963: 604.

¹¹⁴ Mesterházy 1981: 72., 76.

¹¹⁵ Kiss 1988a: 221.; Rácz 2007: 56–57. A puszta személynévi helynevek keletkezésére lásd Kristó 1976: 15–38.

¹¹⁶ MNL OL DL 38126; Fejér 1829: 227.

¹¹⁷ Jakubovich 1926: 223., 298–299., 358.; Módy 1981: 90.

hogy a faluban egy Mindenszentek kőtemplom is állt, valamint vámja is volt, ami meg volt osztva a felek között. Derzsnek ugyanis volt egy Erzsébet nevű lánya, akit a település és a vám felével adott feleségül Apa fia Miklósnak. Innentől Bolcs két részre oszlott és ezek közül Derzs részét Bolchshidának vagy Derzsbolcsának nevezték. A másik rész, amely a Borsák kezébe került, mint láttuk, a Berettyó túlpartján, de Bolchshida területén belül volt. Ez nem lehetett más, mint a későbbi Sárosbolcs, más néven Aربولcsa.¹¹⁸ Ezután a falut a két nemzetség közösen bírta és birtokjogi értelemben végérvényesen két részre is szakadhatott, mert 1321-től már megjelenik a Kérbolcs falunév is rá nézve.¹¹⁹

1323-ban újabb megegyezés született a források alapján két, Mindenszentek, illetve Szent Márton tiszteletére szentelt kőegyházzal rendelkező¹²⁰ Bolchshida kapcsán. Ennek során megint elfelezték a rokonság tagjai, egyrészt Mikó és Csépán fiai, másrészt Apa fia Miklós között. Lemondtak ugyanis utóbbi javára a még Derzs és fia, Pázmány által neki 94 márkáért átadott területről. A falu két részét ezután is a Mikó- és Csépánfiak, illetve Apa fia Miklós és utódai birtokolták, igaz, a víz túlsó oldalán fekvő Sárosbolcs a 15. századra elnéptelenedett, már csak prédiumnak nevezték.¹²¹

Szentmárton szintén Bolchshidából vált ki, mégpedig az 1320-as években. 1321-ben per folyt, ugyanis a Hontpázmány-nembeli Panasz István rokonaival, Újhelyi Mikó és Csépán fiaival szemben azt állította, hogy Bolchshida Szent Márton egyházához tartozó része önálló falu, határokkal van elválasztva a másik településrésztől és az ő birtoka.¹²² 1323-ban az ügy az országbíró előtt folytatódott, aki okleveles bizonyítást rendelt el.¹²³ Szentmárton azonban végül is különvált Bolchshidától.¹²⁴ Szentmárton és Bolcs viszonyára a lentiekben még visszatérek.

Bolcs viszonylag sokat szerepel a középkori oklevelekben, főként a környékbeli nemesség birtok- és hatalmaskodási ügyeiben. A településen ugyanis több részbirtokos

¹¹⁸ Módy 1981: 91., 107.; MNL OL DL 37180. Az említett másik irat egy nagyon érdekes, narratív hangvételű, keltezetlen, birtoktörténeti összefoglalót nyújtó 15. század közepén keletkezett feljegyzés: MNL OL DL 29041. Hogy Sárosbolcs Bolchshida része volt és a túlsó parton feküdt, ez az oklevél is megerősíti: „*ultra fluvium Berekyo ... Sarusbolcz... inter metas dicti possessionis*”. A településen egyébként a későbbiekben is volt malom. Piti: 2012: 1338. (155. sz.)

¹¹⁹ Erre és a többi speciális névalakra lásd: Györffy 1963: 604.; Jakó 1940: 217. A Sáros/Aربولcsa – Derzsbolcsa névpár kialakulása a birtok megosztásának eredménye és nem ritka a középkorban. Tóth 2017: 175.

¹²⁰ „*possessionis Bulchyda... duas ecclesias lapideas in honorem Omnium Sanctorum et Sancti Martini constructas in se habentes*” – MNL OL DL 38143

¹²¹ Módy 1981: 108. 1455: „*in eisdem possessione Bolchyda et predio Sarusbolch*” – MNL OL DL 23316 és 38316

¹²² MNL OL DL 38141. Erre az esküt is letette, mégpedig jelzés értékkel „*in eadem ecclesie Beati Martini*”.

¹²³ MNL OL DL 38144

¹²⁴ Utóbbi az 1330-as években, a pápai tizedjegyzékekben is Bolchshidának, vagy egyszerűen Bolcsnak nevezték. Az ekkor szereplő papjai Pál, illetve Mihály voltak. [szerző nélkül] 1887: 42., 56., 73., 79., 86.

is megjelent, azaz birtokjogi szempontból a két Bolcs jelentős mértékben felaprózódott. Mivel a terület birtoklástörténetét Módy György nagyon részletesen tárgyalta,¹²⁵ a területi korlátok miatt ezúttal csak utalni kívánok az itt feltűnő földesurakra.

1349-ben Apa testvére, Ugud fia László zálogosította el bolcshidai, szentdienesi, kovácsai, malomszegi és gersi részbirtokait Hodosi Nagy Jakó fia Demeternek.¹²⁶ 1353-ban Gergely fia Mihály és mások használják jogtalanul a Bojtiak Derzsbolcsa birtokát.¹²⁷ 1365-ben Bolcsida nagyobb részét továbbra is Csépan fia Zoárd és rokonsága birtokolta, 1414-ben azonban a települést tőlük Nadányi László foglalta el.¹²⁸ 1382-ben keleti határát megjárták.¹²⁹ 1435-ben az Újhelyi család birtokos a faluban, Nadányi László fia, Márk azt már Újhelyi Miklós fia Demetertől vette el erőszakkal, nem sokkal korábban.¹³⁰ Újabb birtokosként a Védiek tűnnek fel, amikor az Újhelyiekkel hajtanak végre egy birtokcserét 1440-ben. 1461-ben ők szerzik meg Derzs egykori, ekkor már üresen álló kúriáját is.¹³¹ A rokonságban álló Védiek és Újhelyiek kapcsolata továbbra is élénk maradt a településen.¹³²

Azt, hogy nem sokkal később a közeli Bihartordán birtokos Tordaiaknak is lehetett valamilyen részük itt, egy 1451. évi oklevél bizonyítja, amelyben ők tiltanak többeket (köztük az Endrédi és Újhelyi rokonságot, valamint Henc bolcshidai lakost) Bolcsida feléneq elfoglalásától. 1461-ben továbbra is birtokosok, de 1493-ban is: ekkor Tordai András pereskedett különféle hatalmaskodások ügyében Panaszi Pázmány fiaival, Györggyel és Jánossal.¹³³

Az imént említett Bolcsi Henc Henrik – aki neve alapján talán német származású lehetett – is a szövevényes rokonsághoz tartozott, mert 1451-ben kiderült, hogy feleségének, Prizskának az elhunyt Újhelyi Demeter javaiból leánynegyed járt volna, azt azonban nem tudták neki kiadni, ezért a Bolcsból őket illető részt használatra a lánynak adták át. A használat tartósnak bizonyult, 1453-ban ugyanőket – azaz Bolcsi Henriket és Margitot iktatják be bizonyos bihari birtokok zálogjogába. Szintén Henrik és az Újhelyiek közötti egyezség eredménye, hogy zálog gyanánt 1458-ban Véd, Fancsal, Fancsika és Újflak felét is közösen birtokolják.¹³⁴

¹²⁵ Módy 1981

¹²⁶ MNL OL DL 41438

¹²⁷ MNL OL DL 41206

¹²⁸ MNL OL DL 38168 (1356), 38169 (1356), 38196 (1383); Mályusz 1994: 395. (1694. sz.)

¹²⁹ MNL OL DL 30725

¹³⁰ MNL OL DL 38264

¹³¹ MNL OL DL 38278, 38333

¹³² MNL OL DL 38285, 38286, 38287

¹³³ MNL OL DL 26611. 1461-ben találkozunk oklevélben Bolcsi Tordai Andrással. MNL OL DL 15557, 32514

¹³⁴ MNL OL DL 44604, 44690, 44893, 44902

Bolcs kiváló fekvése fellendítette a település fejlődését, így az itt birtokos családok több kiváltságlevelet szereztek. 1347-ben I. Lajos védi másokkal szemben a birtokosok, Mikó fia Lökös fia Bertalan és rokonsága úriszéki jogát Bolcshida jobbágyai felett is.¹³⁵ 1452-ben a Tordaiak pallosjogot kaptak birtokaikra nézve.¹³⁶ 1455-ben a falu továbbra is vámszedőhelyként működött. Ez esetben nyilvánvaló, hogy a már régebb óta meglévő és fentebb is említett hídvámról esik itt újra szó.¹³⁷ 1470-ben Tordai András mester Bolcshida, míg Pályi László fia Jakab Szentmárton vámja vagy révje miatt, továbbá a Bolcs határában álló malom miatt pereskedtek. Végül olyan megegyezés született, hogy a Bihar mezővároson túl, Szilágyban vagy Erdélyben élő kereskedők, akik a Kékes és Bolcs közötti úton közlekednek, szabadon mehetnek mindkét település vásárába, és mindkét vámon fizetni tartoznak.¹³⁸ Ezt, mint kiderült, nem minden esetben tartották be. 1490 környékén a Panaszi Pázmányok egy, a vásárra tartó jobbágyot fosztottak ki.¹³⁹ 1520-ban már négy hídról tudunk, három a Berettyón, egy pedig egy éren ívelt át.¹⁴⁰

A kitüntetett kereskedelmi helyzet eredményeképpen Bolcsi Benedek 1481-ben két országos vásár tartására vonatkozó kiváltságlevelet szerzett I. Mátyástól. Ezek Szent Mihály (szeptember 29.) és Szent Gergely (március 12.) napján kerültek megrendezésre. A király egyúttal szerdai hetipiác tartását is engedélyezte.¹⁴¹ Bolcs a látványos fejlődés ellenére sem vált mezővárossá, bár véleményem szerint nem állt messze tőle. Mutatja ezt az, hogy nincsen adatunk komolyabb mértékű önkormányzati szervezetről sem. Erre nézve 1354-ből van egyedül említés, amikor Dejter határainak megállapításakor a falunagy (villicus) és a telepések (hospites) részt vesznek az aktusban.¹⁴² Abban, hogy a középkor folyamán végig falu maradt, talán az is szerepet játszhatott, hogy a településen megjelenő számos birtokos és ezek bonyolult birtokügyei nem teremtették meg a megfelelő bázisát a komolyabb városi fejlődésnek és nem eredményezhettek egységes birtokfejlesztési politikát vagy érdekérvényesítést sem.¹⁴³ Azonban így is a régió egyik legjelentősebb települése maradt.

¹³⁵ MNL OL DL 38155

¹³⁶ MNL OL DL 26613

¹³⁷ „tributisque in Rakaz et Bolch ac vado in Wylak” – MNL OL DL 38315.; Weisz 2013: 91.

¹³⁸ MNL OL DL 30469

¹³⁹ MNL OL DL 32514

¹⁴⁰ Weisz 2013: 91.

¹⁴¹ „ad eandem villam seu possessionem Bolch nundinas liberas seu forum annuale singulis festivitibus Sancti Michaelis Archangelis et beati Gregorii pape aliisque diebus... item forum ebdomadale liberum singulis feriis quartis in qualibet ebdomada... perpetuo celebrari duximus annuendas gratiose et concedendas” – MNL OL DL 30475.; Weisz 2012: 138.

¹⁴² „presentibus villico et hospitibus de eadem Bolch” – MNL OL DL 4419

¹⁴³ Kubinyi András centralizációs pontrendszerében Bolcs csak a VI. kategóriába került. Kubinyi 2000: 62.

A Bolcshida mellett fekvő, fent már említett *Szentmárton* falu templomának patrocíniumából képzett elnevezése Mesterházy szerint korai alapításra utal.¹⁴⁴ Ahogyan arról volt szó, a kutatás állásfoglalása alapján a település abból a Bolcsból válhatott ki, amelynek a források szerint a 14. században két temploma (kápolnája) volt. Az egyiket a Mindenszentek tiszteletére, a másikat pedig Szent Mártonnak szenteltek.¹⁴⁵ Első pillantásra úgy tűnik, hogy a terjeszkedő Bolcsban épült második templom körüli részek szakadtak el és alkottak önálló falvat. A helyzet azonban mégsem ilyen egyszerű, mert ez a templom már korábban is állt, hiszen már 1213-ban, a Várad Regestrumban, szó esett papjáról, Simonról.¹⁴⁶ Az itt olvasható megfogalmazás alapján (*Simone sacerdote de villa Sancti Martini*) pedig teljesen nyilvánvaló, hogy Szentmárton ekkor még önálló volt, azaz nem tartozott Bolcshoz.

A falu második írásos említése 1321-ben történt, amikor a már fent ismertetett módon, Panaszi István kezdeményezésére megindult az elszakadása Bolcshidától.¹⁴⁷ 1323-ban különösen érdekes dolgok derülnek ki a két település történetével kapcsolatosan. Egyrészt, egy oklevélben a Csépán- és Mikófiak – akik itt újra elismerték Apa fia Miklós sárosbolcsi birtoklását – beszámoltak arról, hogy Bolcs birtokuk határain belül két kápolna van,¹⁴⁸ amely közül a Szent Márton-egyházat Panaszi István öröklött birtokként magának követelte. Az oklevél megfogalmazása jól mutatja, hogy Sárosbolcsról kénytelen-kelletlen lemondtak ugyan, de a Szent Márton-egyházhoz tartozó részeket továbbra is magukénak tekintették. Másrészt azt is közölték az ügy során, hogy a kettő közül a Szent Márton-egyház néptelen és lakóitól megfosztott.¹⁴⁹ A terv végül is nem sikerült, Derzs leszármazottai nem tudták megakadályozni Szentmárton kiválását és a Panaszi Pázmányok kezébe kerülését.

Hogyan magyarázható a fentiek alapján Szentmárton és Bolcshida egymáshoz való viszonya és az 1320-as évekig lezajlott események? Az biztos, hogy a két falu kezdetben egyetlen települést alkotott. Úgy vélem, Bolcs lehetett a korábbi, amely az átkelőhely miatt már az Árpád-korban is előnyös helyzetben volt. Bolcsból a 12. század végéig népességkibocsátás során jött létre Szentmárton, amely önállósult és a 13. század elejére

¹⁴⁴ Bunyitay 1883: 311.; Csánki 1890: 624.; Mesterházy 1981: 55.; Györffy 1963: 669–670.; Rác 2007: 365.

¹⁴⁵ Mesterházy 1981: 72. „*possessio Bolchyda in qua due ecclesie lapidee in honorem Omnium Sanctorum et Sancti Martini... constructe*” MNL OL DL 29041

¹⁴⁶ Karácsonyi–Borovszky 1903: 163.

¹⁴⁷ MNL OL DL 38141

¹⁴⁸ „*inter ipsius possessionis (kiemelés tőlem – G. L. Sz.) metas due capella una ad honorem Omnium Sanctorum alia vero ad laudem Beati Martini constructe extitisset*” – MNL OL DL 37180

¹⁴⁹ „*quarum una ad laudem Omnium Sanctorum populosa extitisset, alia vero depopulata esset et habitatoribus destituta*” – MNL OL DL 37180

már saját templommal rendelkezett. Ezután egészen a tatárjárásig egymástól független településként léteztek, amíg a mongolok mind a kettőt el nem pusztították. Közülük Bolcs volt az, amely korábban újratelepült, valamikor az 1280-as évek környékén, Szentmárton azonban továbbra is néptelen maradt. Véleményem szerint ezt kihasználva Bolcs urai Szentmárton területére is kiterjesztették befolyásukat és az egykor önálló falu innentől már Bolcs részét képezte. Újratelepülése a 14. század elejére már megtörténhetett. Mivel azonban 70 évvel a tatárjárás után még mindig mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy Szentmárton egykor különálló települést alkotott, Panaszti István ezt kihasználva 1320 körül akcióba lépett és megpróbálta a Mikó- és Csépán-fiaktól megkaparintani. Habár a kutatás úgy tartja, hogy az az 1323. évi adat, miszerint Szentmárton temploma néptelen, csak azt jelentheti, hogy még ekkor sem heverte ki a falu a tatárjárás következményeit, nem tudok egyetérteni ezzel az állásponttal. Egyrészt, nem valószínű, hogy 1321-ben Panaszti István egy teljesen néptelen falu megszerzéséért váltott volna pengét a rokonsággal. Másrészt, ugyanekkor, a per során István az esküt is a szentmártoni templomban tette le. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a templomban pap is tevékenykedett, ha viszont működött az egyház, a falu is bizonyosan lakott volt. Már csak egyetlen vitás kérdés van: hogyan magyarázható, hogy 1323-ban a Szent Márton-templom elhagyottan állt?

Véleményem szerint az történhetett, hogy a bolcsvidai urak – akik, ahogy láttuk, igencsak elleneztek Panaszti István terveit – fegyveresen léptek fel 1321 után rokonukkal szemben, hogy eltántorítsák elhatározásától és erőszakkal saját birtokukra költöztették Szentmárton lakóit. Egy nagyon gyakori korjelenség, a munkaerőhiány miatt kibontakozó jobbágy-elhurcolás (abductio) állhat a háttérben, ami a 14. század első felében szinte mindennapos volt.¹⁵⁰ Ami biztos, hogy az 1330-as évekre a helyzet megoldódott, a sikeresen elszakított Szentmárton benépesedett, hiszen György, Jakab, Mihály és Pál nevű papjai több alkalommal is lerótták innen a pápai tizedet.¹⁵¹

Szentmártonban Panaszti István leszármazottainak, a Panaszti Pázmányoknak a birtoklása a későbbiekben állandó jelleggel megfigyelhető.¹⁵² 1388-ban és 1466-ban is ők bírnak.¹⁵³ Ebben csak a középkor végén lesz változás, amikor kisebb részek kikerültek a kezükből. 1470-ben hallunk Szentmárton fentebb már említett vámjáról, amit ekkor Pályi László és fiai birtokoltak.¹⁵⁴ 1496-ban a Csákiaknak két jobbágya van a faluban.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Nem véletlen, hogy nem sokkal később, az 1351. évi dekrétum első alkalommal szankcionálta országos szinten ezt a tevékenységet. Gulyás 2018: 149.

¹⁵¹ [szerző nélkül] 1887: 65., 71., 79., 86.

¹⁵² Jakó 1940: 351–352.

¹⁵³ Módy 1981: 107., MNL OL DL 74171

¹⁵⁴ MNL OL DL 30469. Weisz 2012: 139.

¹⁵⁵ [szerző nélkül] 1919a: 488.

Érdekesség, hogy az 1493-ban zajló, fentebb már ismertetett bolcsi hatalmaskodások során – amelyben szentmártoni Panaszi-jobbágyok is részt vettek – a Bolcs mellől Szentmártonba hajtott állatok árát a tettes parasztok ugyanott 1 forint értékben itták el, majd a bolcsi lakosokat, akik az állatokat akarták visszaszerezni, jól meg is verték.¹⁵⁶

Problémás a két település, azaz Bolcsida és Szentmárton egymáshoz való földrajzi helyzetének megállapítása is. A szakirodalomban elterjedt vélemény alapján ugyanis a Mindenszentek temploma és a Szent Márton-templom a folyó két különböző (előbbi a déli, illetve utóbbi az északi) partján állt. Ez az álláspont Györffy adattárának szerkesztési elveire, illetve Mesterházy Károlyra megy vissza, aki ezt félreértette.¹⁵⁷ Az, hogy a két település nem egy parton volt, széles körben elterjedt. A város legújabb történeti összefoglalójában szereplő térkép például Bolcsidát az északi partra, Szentmártont a délre helyezi.¹⁵⁸

A rendelkezésre álló adatok nem támasztják alá az ellentétes partokról szóló elméletet, amely a két településrész megosztásáról szóló, 1323. évi oklevél félreértelmezésének eredménye. Ebben ugyanis nem az szerepel, hogy Bolcsida és Szent Márton vannak ellentétes partokon, hanem az, hogy a fent már említett módon, Derzs és fia, Pázmány által Apa fia Miklósnak juttatott terület, azaz Sárosbolcs van Bolcsidához képest a túlparton.¹⁵⁹ Szentmárton és Bolcsida a folyó ugyanazon, azaz déli partján állt. Nem is lehetett máshogy, hiszen korábban egyetlen települést alkottak.

A számba vehető 18–19. századi kéziratos térképek alapján Szentmárton már a 18. században is a déli parton feküdt és ez már a középkorban is így lehetett, főleg, hogy nemrégiben Berettyószentmárton Morotva nevű részénél középkori leletanyag került elő.¹⁶⁰ Az 1759. évi prediális térképen és az 1782–1785 között rögzített első katonai felmérésen a falu a Berettyó főmedrének déli oldalán egy, a folyó által alkotott hurok (szeg) mellett helyezkedik el.¹⁶¹ Szentmárton mai temploma a település északi részén áll. Habár a templomban régészeti kutatás nem történt, az első, a település belterületét részletesen ábrázoló térképen, az első katonai felmérésen is itt volt már az intézmény,

¹⁵⁶ MNL OL DL 32514

¹⁵⁷ Györffy 1963: 604.; Mesterházy 1981: 72.

¹⁵⁸ Török 2011: 32. Lásd még a „túlsó part” elméletre: Bihari-Horváth 2011: 121. (Vö. jelen kötet, Bocsi Zsófia tanulmánya 27. – *A szerk.*)

¹⁵⁹ „*quandam particulam terre ipsorum comitis Ders et filii eundem predicti ad eandem possessionem Bulchhyda pertinentem ultra fluvium videlicet Berukyo adiacentem... eidem Nicolao et per eum suis hereditibus perpetuo dedissent...*” – MNL OL DL 38143

¹⁶⁰ Dani 2018: 20. Felvetődik a lehetősége annak, hogy a feltárt emlékek nem Szentmártonhoz, hanem valamelyik Bolcsához tartozhattak, de sajnos nem lehet egyértelműen eldönteni a kérdést.

¹⁶¹ *Geometrica Delineatio Praediorum Szentmárton, Újlak et Szomajom (1759)* MNL HBML XV. 3. Bmt 65.; Mapire 2009

és nyilvánvalónak tűnik, hogy a középkori templomépület, valamint Szentmárton középkori településmagja is itt helyezkedett el.

Több érv szól amellet, hogy ha Szentmárton valóban itt volt, akkor Bolshida is csak a déli parton lehetett (többek között: az említett oklevél alapján nem volt köztük víz; a Bócsi-pusztá is a főmedertől délre található; egy hatalmaskodás alkalmával állatokat hajtottak el Bolshida legelőjéről Szomajomba és Szentmártonba¹⁶² és ez aligha a híd-vám megfizetése mellett történhetett stb.). Az 1866. évi kéziratós térképen¹⁶³ közvetlenül Szentmárton nyugati határában, de a mai falu belterületén belül van egy Teleknek nevezett terület, ez lehetett az eredeti Bolshida. Mivel ez és Szentmárton korábban egyetlen település volt, ennél messzebb nem is érdemes keresni. A fentieket igazolhatja, hogy még a 18. században is itt, azaz az említett Telek területén haladt át az az útvonal, amely ettől északra, Szentmártontól nyugatra átkelt a Berettyó főmedrén. Bolcs átkelő- és vámszedőhelyként nyilvánvalóan az útvonal mellett helyezkedett el.¹⁶⁴ A harmadik katonai felmérésen ezzel szemközt, az északi parton szereplő Hídköz-pusztá elnevezés, valamint egy 1866. évi térképen feltűnő Hídláb-szűrűk és Hídláb-laposa toponimiák további bizonyítékul szolgálnak.¹⁶⁵ Figyelembe véve a középkori utak nyomvonalának hosszú évszázadokig megfigyelhető stabilitását, véleményem szerint a középkori híd is itt állhatott.¹⁶⁶

Na de akkor hol volt a valóban a „túlparton” lévő Sárosbolcs? Erre nézve két lehetőség adódik. Az egyik, hogy a Berettyó egyik mellékága vagy ere választotta el Bolshidától. Ez könnyen magyarázható. A Bihari-hegységből a síkságra érkező folyó az alacsony esési szint következtében lelassulva, a pusztában szélesen szétterülve kanyargott tovább, s ennek következtében mellékágakat, ereket alkotott, amelyek olykor elhagyták a főmedret, majd visszatértek belé, bonyolult hálózatot alkotva.¹⁶⁷ Ezek az erek és meanderek mind a kéziratós és modern kori térképeken, mind pedig a műholdfelvételeken a mai napig remekül kivehetők. A két falurész között talán egy ilyen ér húzódnak, amely elválasztotta egymástól őket.¹⁶⁸ Ez esetben azt gondolom, hogy

¹⁶² MNL OL DL 32514 (1493)

¹⁶³ *Bócs és Hídközi Puszták Térképe* (1866) MNL HBML XV. 3. Bmt 153. (2. kép)

¹⁶⁴ Mapire 2009. Amikor 1827-ben egy árvízvédelem kapcsán összehívott vizsgálóbizottság járta be a Sárrétet és a Berettyó vidékét, a megtett útvonalat térképen rögzítették, és a társaság tagjai még akkor is ezen az útvonalon haladtak végig és kelték át a folyón is. *Rajzolatja a Sebes Körözs és Berettyó folyók kiöntéseinek* (1827) MNL HBML XV. 3. Bmt 47.

¹⁶⁵ Mapire 2014; *Bócs és Hídközi Puszták Térképe* (1866) MNL HBML XV. 3. Bmt 153. (2. kép)

¹⁶⁶ A középkori utak nyomvonalának állandóságára lásd Mesterházy 1982: 106.

¹⁶⁷ A korabeli vízrajzra a legfontosabb vízfolyásokkal lásd Jakó 1940: 2–6. és Györfly 1963: 570–571. Maga a folyó elnevezése is utal ezekre a vadregényes viszonyokra. A „Berettyó” szavunk ugyanis a *Berek* (‘nádas, lapály, mocsár, ingovány’) és a *Jó* (‘folyó’) szóösszetétel eredménye. Kiss 1988a: 201. és Bába – Nemes 2014: 89.

¹⁶⁸ Ahogy arról volt szó, a településen belül is folyt egy ér a középkor végén. Weisz 2013: 91.

Sárosbolcs Bolcsida északi, azaz Berettyóhoz közelebbi részén terült el. A másik, egyszerűbb megoldás, ha valóban az északi parton keressük Sárosbolcsot.

A negyedik település a déli parton *Újlak/Baromlak*¹⁶⁹ volt, amely a 13. század elején tűnik fel az írott forrásokban, de Mesterházy a 12. század végére teszi a létrejöttét. Szerinte lakói a 13. században részben szerviensek voltak. Módy György ugyanakkor a Hontpázmányok új alapításának tartja – ez esetben innen származik az elnevezése.¹⁷⁰ Lokalizációja szintén térképek segítségével lehetséges. A harmadik katonai felmérésen és az 1941-es katonai felmérésen is szerepel a mai 47-es főúttól keletre egy Újlaki-part nevű helynév, ez azonban nem a település középkori helyét, csupán külsőségeinek határát mutatja.¹⁷¹ A 19. századi kataszteri térképen Szentmártontól keletre, Váncsodtól nyugatra található egy Újlak és Cziganylapos nevezetű dűlőnév. Ennél is lényegesebb, hogy az 1759. évi térképen Szentmártontól szintén keletre, a Malom-zugtól nyugatra megjelenik az Újlaki Telek is, amely a középkori Újlak helyét mutathatja.¹⁷² Annál is inkább, mert a nagyváradi országút egyik ága Szentmárton felől érkezve még a 18. században is itt haladt el, melynek egyik állomása maga Újlak lehetett. Mindenesetre Engel Pál is itt ábrázolja középkor végi birtoktérképén.¹⁷³

1213-ban bizonyos Sámson birtokaként fordul elő a Várad Regestrumban, akinek György nevű szolgája élt a településen.¹⁷⁴ Az 1290-es években a várad tizedjegyzék szerint már a Hontpázmány-nembeli Szalók birtoka volt, majd 1310-ben részben Mikó fia Miklósé lett.¹⁷⁵ A Panaszi Pázmányok 1345-ben szerezték meg Szalók fia Mihály fia Pétertől.¹⁷⁶ A középkor folyamán nagyrészt tartósan a Panaszi Pázmányoké maradt, akik rendszeresen itt is tartózkodtak, amit jól mutat, hogy olykor Újlakon idézték őket perbe.¹⁷⁷ A déli parton megfigyelhető erőteljes birtokaprózódás azonban itt is megjelent a 15. századra: birtokrészekkel rendelkeztek itt a Védiek, az Újhelyiek és a Bolcsiak is.¹⁷⁸ A falu jelentőségét az adta, hogy egy 1455. évi adat alapján révhely is volt

¹⁶⁹ Bunyitay 1883: 333–334.; Csánki 1890: 627.; Jakó 1940: 375.; Györfly 1963: 679–680. „*cuiusdam ville Baromlak, alio nomine Wylak vocate*” – MNL OL DL 30434 (1435)

¹⁷⁰ Mesterházy 1981: 72., Módy 1981: 85., Rác 2007: 295–296.

¹⁷¹ Mapire 2014; Mapire 2004

¹⁷² Mapire 2010, Mapire 2014; *Geometrica Delineatio Praediorum Szentmárton, Újlak et Szomajom* (1759 MNL HBML XV. 3. Bmt 65.

¹⁷³ Engel 2001

¹⁷⁴ Karácsonyi–Borovszky 1903: 168.

¹⁷⁵ Jakubovich 1926: 223., 299.: „*in Uyloc Zolouch*”. MNL OL DL 38140

¹⁷⁶ MNL OL DL 70623.

¹⁷⁷ Jakó 1940: 375.; MNL OL DL 74171 (1466), 32514 (1493)

¹⁷⁸ MNL OL DL 38249 (1426), 38261 (1434), 38289, 38291 (1447), 38315 (1455), 38322, 44902 (1458), 44909 (1459), 38453 (1511)

itt a Berettyón.¹⁷⁹ A középkor végére a település elnéptelenedett, hiszen 1473-ban és 1517-ben már csak pusztának nevezték.¹⁸⁰

A személynévi eredetű nevet viselő *Szomajom* a 13. század végétől jelenik meg az oklevelekben, elsőként az 1291–1294 közötti tizedjegyzékben, alapítása azonban jóval korábban történhetett, minden bizonnyal a 11. században, de legkésőbb a 12. század végén.¹⁸¹ Ez számos más környékbeli falutól eltérően nemzetségi birtok volt, az említett Hontpázmányok kezében. Az itt feltételezhető – fentebb már említett – monostor alapján legalább is ez tűnik logikusnak. Elképzelhető ugyanakkor, hogy Szomajom is elpusztult a tatárjárás során, majd újratelepült, ahogyan a területén található nemzetségi monostor is megsemmisült, amely viszont már nem épült újjá többé. A falu nevét a 19. századi térképek alapján pusztanév őrzi az Ölyves-értől és Mezőpeterdtől délre, Toldtól keletre és Mezősastól északra fekvő területen, míg a pusztán belül egy kisebb rész kifejezetten a Szomajom nevet viseli.¹⁸² Ugyanezen a helyen, Mezősastól északra, az Ölyvös-értől délre, a kolostor kapcsán említett szigetek, valamint a Koldus-láp által határolt területen tűnik fel 1759-ben a Szomajomi Telek toponímia, amely pontosan meghatározhatóvá teszi középkori elhelyezkedését. Csaknem egy évszázaddal később, 1848-ban továbbra is megjelenik a falu egykori helye a térképen, egyszerűen csak Telek formában.¹⁸³

Szomajom 1291-ben szerepelt először írott forrásban, mégpedig a váradi tizedjegyzékben. Módy György szerint 1300 körül itt osztatlan Hontpázmány–Borsa-birtoklás állhatott fenn.¹⁸⁴ Ezt követően az 1330-as években a pápai tizedjegyzékben tűnik fel a 12 garast fizető Pál szomajomi pap, majd utódja, Miklós.¹⁸⁵ 1382-ben Fegyvernekpeterd határjárásában említik meg újonnan épített hídját, amely a kanyargós és mocsarakkal tarkított Ölyvös-éren biztosított átjárást.¹⁸⁶ Az 1470-ből ismert szomajomi vám minden bizonnyal ezzel az átkelőhellyel állt kapcsolatban, azaz hídvámról van szó. Már a 14. századi oklevelek alapján úgy tűnik, hogy a falu a hozzá tartozó birtokkal együtt a Panaszi Pázmány család kezében volt. 1493-ban továbbra is ők a földesurak, ekkor jobbágyaik hajtottak el állatokat Bolcsból.¹⁸⁷

¹⁷⁹ MNL OL DL 38315

¹⁸⁰ MNL OL DL 38370, 38460

¹⁸¹ Rác 2007: 271.; Bunyitay 1883: 325–326.; Csánki 1890: 624.; Jakó 1940: 358.; Györffy 1963: 672.; Mesterházy 1981: 73.; Módy 1981: 87.

¹⁸² Mapire 2006; Mapire 2014

¹⁸³ *Geometrica Delineatio Praediorum Szentmárton, Újlak et Szomajom* (1759) MNL HBML XV. 3. Bmt 65.; *B. sz. Mártonhoz tartozó Szomajomi Pusztá Térképe* (1848) MNL HBML XV. 3. Bmt 98.

¹⁸⁴ „*in villa Zumejn*” – Jakubovich 1926: 301.; Módy 1981: 92.

¹⁸⁵ [szerző nélkül] 1887: 42., 65.

¹⁸⁶ „*ad partem novi pontis Zomaionhyd vocati*” – MNL OL DL 30725

¹⁸⁷ MNL OL DL 30469, 32514

A Berettyó déli partján feküdt még *Szentdienes*, valahol Szentmárton és Bakonszeg között, a folyó egy ágának kanyarulatában.¹⁸⁸ A falu bizonyosan Szent Dénes patrocíniumot viselő temploma alapján kapta a nevét, ezt okleveles adat is igazolja.¹⁸⁹ Mesterházy szerint 11. századi alapítású településről van szó.¹⁹⁰ Innentől kezdve a középkor végéig rendszeresen feltűnt az oklevelekben, úgy látszik, hogy végig lakott hely lehetett. Nevét pusztanév is őrzi, de pontos lokalizálása nehézségeket vet fel.¹⁹¹ Mivel Kórógy és Szentmárton között egyetlen komolyabb kanyarulatot alkotott a folyó a 18–19. századi térképek alapján, mégpedig az ún. Nagy-szigetnél található ágnál, valamint mivel tudjuk azt, hogy Szentdienes a már említett Bálintfalvával szemközt – és egyúttal ennek következtében a déli parton – helyezkedett el, ezért lehetséges fekvése a korábban a Nagy-szigetet megkerülő – holtágnak ma is létező – Berettyó-kanyarulatnál nyugatra lehetett. Ezt megerősíti az is, hogy erről a területről, a Nyár-tó dűlőről 2012-ben Árpád-korra datálható kerámiatöredék került elő.¹⁹²

Szentdienes a 13. század végén a váradi tizedjegyzékben szereplő feljegyzés alapján Zovárd nembeli Bech és rokona, Vece fia Miklós megsztott birtokában van, de 1300 után már a Bolcshidát is birtokló Hontpázmányok és Borsák birtoka,¹⁹³ majd 1321-ben a sokat emlegetett Borsa-nembeli Apa fia Miklósé lett.¹⁹⁴ 1349-ben Apa testvére, Ugud fia László kezében volt, aki Hodosi Nagy Jakó fia Demeternek zálogosította el.¹⁹⁵ Ezzel a Borsa-nembeli Nadányiak és Gyarmatiak kezébe került, még 1433-ban is ők tartják maguknál a települést.¹⁹⁶ 1470-ben már a Földesiek és a Zámiaiak is részbirtokosok itt, ugyanis Tordai Benedeknek adták el szentdienesi részeit. Ekkor már lakatlan, mert prédiumpként került lejegyzésre.¹⁹⁷ 1477-ben továbbra is prédiump, de a következő évben, 1478-ban mégis két ott lakó jobbágyról, a meggyilkolt Csonka Vince két fiáról van információnk. Mivel maga Vince Bolcsón lakott, nem lehet tudni, hogy mennyire egyértelmű ez az információ Szentdienes prédiump avagy falu mivoltára nézve, de úgy tűnik, hogy ha lakott hely volt is, teljesen jelentéktelen lehetett.¹⁹⁸

¹⁸⁸ „*iuxta fluvium Beregyo in circulatione cuiusdam rivuly*” – MNL OL DL 28732.; Bunyitay 1883: 309.; Csánki 1890: 623.; Györfly 1963: 667.

¹⁸⁹ Kiss 1988b: 556.; Rác 2007: 259.; MNL OL DL 4419

¹⁹⁰ Jakó 1940: 349., Mesterházy 1982. 72–73.

¹⁹¹ *B.sz. Mártonhoz tartozó Szentdienesi Puszta térképe* (1848) MNL HBML XV. 3. Bmt 97. (3. kép)

¹⁹² Hullám 2019: 12.

¹⁹³ „*[Item in] Sancto Dyonisio apud Bech. VII. cap. [Item in] Sancto Dyonisio Nycolaus filius Vece. III. cap.*” – Jakubovich 1926: 299.; Mody 1981: 92.

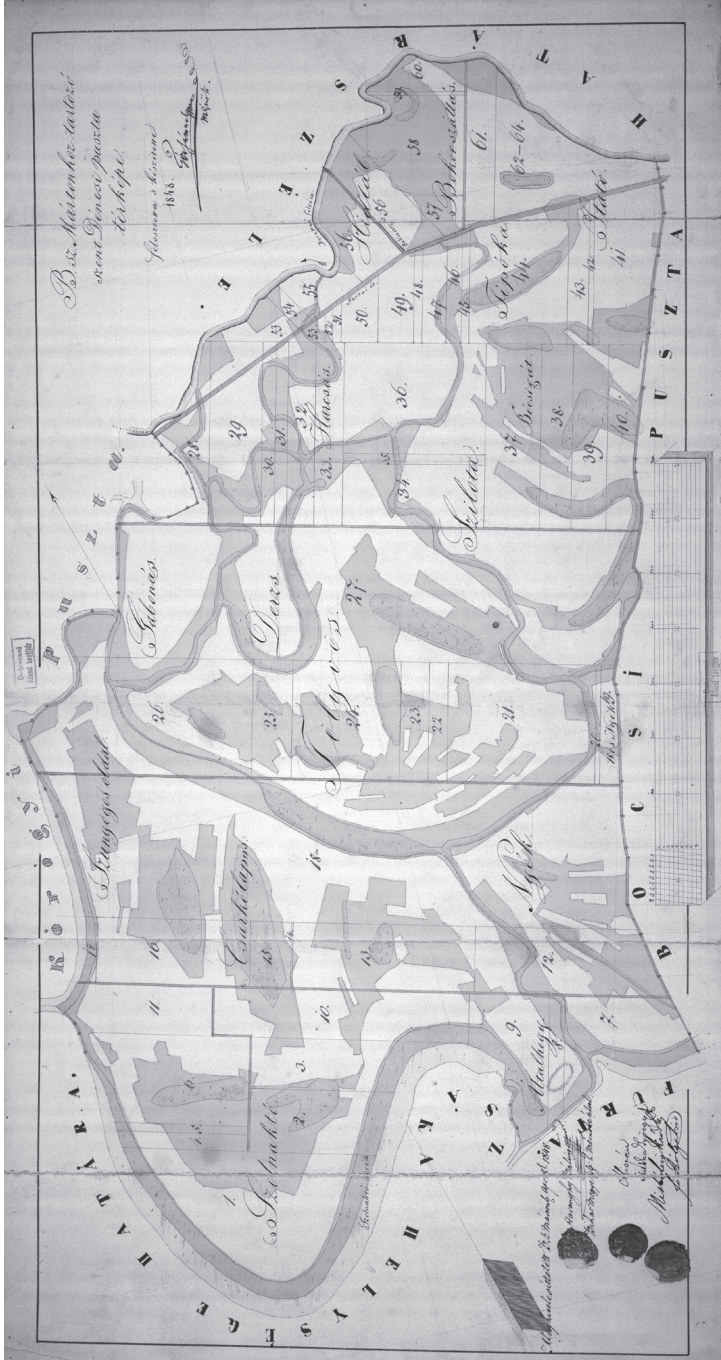
¹⁹⁴ Györfly 1963: 667.

¹⁹⁵ MNL OL DL 41438

¹⁹⁶ Mody 1981: 108.

¹⁹⁷ MNL OL DL 2662

¹⁹⁸ MNL OL DL 28316, 26637

3. kép. B.sz. Mártonhoz tartozó Szenténeési Puszta térképe, 1848 (MNL HBML XV. 3. Bmt 97.)

Szintén a Szentdénés puszta kapcsán kerül elő *Derzs* „település” kérdése is, ahol egy ilyen határnév volt használatban a 19. században.¹⁹⁹ Annak ellenére, hogy semmilyen írásos vagy régészeti forrás nem támasztja alá a létezését, Mesterházy Károly létező faluként beszél róla.²⁰⁰ Gyanút kelt ugyanakkor, hogy ez az egyetlen adat rá nézve. Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy a középkor folyamán két részre szakadó Bolcs egyik felét a birtokosáról *Derzsbolcs*ának nevezik,²⁰¹ akkor kijelenthetjük, hogy *Derzs*, mint önálló falu sohasem létezett és a mikrotoponímia a *Bolcs*on egykor birtokos földesúr, *Derzs* nevét őrzi, esetleg a *Derzsbolcs*a falunévre megy vissza. *Derzset* tehát ki kell vennünk a déli part településeinek listájáról.

A déli parton fekszik végül *Kórógy* is,²⁰² amely azonban csak 1323-ban tűnt fel a forrásokban, már amennyiben az érintett oklevélben eskütársként szereplő *Dominicus frater Huck de Corogh* nevében a településnév valóban (ezt a) *Kórógyot* jelöli.²⁰³ Mesterházy szerint ez is 11. századi eredetű település volt. Szerinte Szentdienestől a Szunyogos-ér választotta el, a falu helye pedig a Kádár-halom és az itt lévő síremlék közelében lehetett.²⁰⁴ Nagyon úgy tűnik, hogy feltevése megállja a helyét. A Szent Dénes-, illetve a Bócsi-pusztáktól nyugatra, Bakonszeggel szemben találjuk ugyanis a 19. században a falu nevét őrző *Kórógy-pusztát*, s ez alapján itt, azaz minden bizonnyal a folyó partján helyezkedett el a középkorban.²⁰⁵ A lokalizációt segíti, hogy *Kórógy-pusztáról* két kéziratos térkép is rendelkezésre áll. Az első 1782-ben keletkezett, ebben Kádár vezér már ekkor feltüntetett síremlékétől északra, egy szigetek által szabdaltszerű területen jelenik meg a *Telekallya* határnév.²⁰⁶ Nem sokkal később, 1818-ban készült az a kéziratos térkép, amely *Berettyóújfalu*t és *Kórógy-pusztát* egyaránt ábrázolja.²⁰⁷ Ezen ugyanazon a helyen a *Telek* kifejezést találjuk. A település itt, azaz a Kádár vezér-féle síremlék és a *Berettyó* közötti területen lehetett, a mai folyómedertől nagyjából 2-300 méterre délre.

1323 után a következő adatunk *Kórógyra* nézve 1342-ből származik, amikor egy innen származó nemest említettek.²⁰⁸ Uraik a középkor végéig a *Kórógyi* család tagjai

¹⁹⁹ *B. sz. Mártonhoz tartozó Szentdénési Puszta térképe* (1848) MNL HBML XV. 3. Bmt 97. (3. kép)

²⁰⁰ Mesterházy 1981: 73.

²⁰¹ Rácz 2007: 81.

²⁰² Bunyitay 1883: 255–256.; Csánki 1890: 614.; Jakó 1940: 282.; Györffy 1963: 635. Neve a természeti környezetre utalhat, a kóró 'kemény növényi szár' kifejezés származéka. Kiss 1988a: 781., Rácz 2007: 160.

²⁰³ MNL OL DF 275797, Blazovich–Géczy 1991: 213. (459. sz.)

²⁰⁴ Mesterházy 1981: 72–73.

²⁰⁵ Mapire 2010; Mapire 2014; Mapire 2004

²⁰⁶ *Mappa Praedy Kórógy* (1782) MNL OL S 16. No. 1130.

²⁰⁷ *Mappa Generalis Terreni Oppidi Berettyo Ujfalu* (1818) MNL OL S 16. No. 270.

²⁰⁸ Piti 2007: 213. (265. sz.)

voltak, de 1469-ben már a Földesieknek is volt itt része, akik a Pályiaknak, azok pedig Tordai Andrásnak zálogosítottak el egy itt álló jobbágytelket. András 1478-ban meg is vásárolta azt.²⁰⁹ A Tordaiak lassan állandósíthatták jelenlétüket és befolyásukat a faluban a középkor végén. 1507-ben például Tordai Benedek, valamint fia, Zsigmond kórógyi birtokának Csató-szigete nevű részét foglalta el Zsákai Simon.²¹⁰ Előkerülnek még birtokosként a faluból a Dancsházi Dancsok is, 1497-ben.²¹¹ Összességében – akár csak az egész régióban – itt is részirtokosok sora rendelkezhetett kisebb-nagyobb birtokszeletekkel.

A fentiekben a mai Berettyóújfalu területén és határvidékén a középkorban létező települések írott forrásokból megismerhető történetét vázoltuk fel. A településállomány erős fluktuációt mutatott a korszakban, hiszen több, Árpád-korban már létező falu eltűnt a 13. században, de a folyamat a 15. században is folytatódott, miközben szélesebb határu, életképebb települések alakultak ki. Kezdetben a nemzetségi monostorral rendelkező Herpály volt a legjelentősebb, amely a tatárjárást követően uradalmi központtá vált és ennek köszönhetően a későbbiekben is meg tudta őrizni jelentőségét. A mongol pusztítás után emelkedett fel Bolshida, amely a fontos átkelőhelyének köszönhetően a legmagasabb szintű fejlettséget tudta felmutatni a korszakban a területen. A kérdés további vizsgálatokat igényelne, de így is ki lehet jelteni, hogy Bolshida megközelítette azt a szintet, amelyet a kisebb mezővárosok képviseltek a korban. Oppidummá fejlődését véleményem szerint a birtokjogi értelemben vett megosztottsága akadályozta, mivel a széttagolódás és a sokféle birtokosok eltérő érdekei nem tették lehetővé az egységes településfejlesztő politikát. A szintén átkelő- és vámszedőhelyként és talán a korai időszakban nemzetségi központként funkcionáló Szomajom fejlettségének megismerését a források szabta lehetőségek akadályozzák. Nagy előrelépést jelentene, ha a régészeti vizsgálatok fellendülnének a régióban, amely során több falu feltételezett fekvését igazolni vagy cáfolni lehetne. A terület gazdasági-társadalmi viszonyai, a kereskedelmi úthálózat-rendszer, a szövevényes birtokjogi kérdések, az egyháztörténet és a feltételezhető ártéri gazdálkodás bemutatására jelen dolgozatban nem volt lehetőség, ezeket a kérdéseket önálló tanulmányban lenne érdemes a jövőben vizsgálni.

²⁰⁹ MNL OL DL 26626, 30474

²¹⁰ MNL OL DL 26669

²¹¹ MNL OL DL 30491

Irodalom

[szerző nélkül]

- 1887 *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375.* (Monumenta Vaticana Hungariae. Vatikáni Magyar Okirattár. Series I. Tomus I.) Budapest
- 1919a *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I.* Budapest
- 1919b *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez II.* Budapest

BÁBA Barbara – NEMES Magdolna

- 2014 *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen

BÉNYEI Ágnes

- 2012 *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen

B. HALÁSZ Éva (szerk.)

- 2013 *Anjou-kori oklevéltár. 1354. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXXVI.* Bp.–Szeged

BIHARI-HORVÁTH László

- 2011 A bakonszegi parasztközösség által a 18. században hasznosított puszták története: A Kovácsi és a Bócsi-pusztá. In: Sándor Mária (szerk.): *A Bihari Múzeum Évkönyve XV–XVI.* Berettyóújfalu. 109–133.

BLAZOVICH László – GÉCZI Lajos (szerk.)

- 1991 *Anjou-kori oklevéltár VII. 1323. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Bp.–Szeged

BUNYITAY Vince

- 1883 *A váradi püspökség története az alapításától a jelenkorig III.* Nagyvárad

CSÁNKI Dezső

- 1890 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I.* Budapest

DANI János

- 2011 Berettyóújfalu és környéke az őskortól 1301-ig. In: Kállai Irén (szerk.): *Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig.* Berettyóújfalu. 16–31.
- 2018 Berettyóújfalu határa. In: Kisfaludi Júlia – Kvassay Judit – Kreiter Attila (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2011. Archaeological Investigations in Hungary 2011.* Budapest. 20–21.

- ENGEL Pál
2001 *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. MTA Történettudományi Intézet. Budapest
- FEJÉR, Georgii
1829 *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*. V/2. Buda
- GULYÁS László Szabolcs
2018 Az „abductio” – egy sajátos középkori jogi fogalom értelmezéséhez. In: Kordé Zoltán – Tóth Sándor László (szerk.): *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. (Fontes et libri 1.) Szeged, 146–151.
- GYÖRFFY György
1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I.* Budapest
- HECKENAST Gusztáv
1970 *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53.) Budapest
- HULLÁM Dénes
2019 Berettyóújfalu-Berettyószentmárton határa. In: Kvassay Judit – Kreiter Attila (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2012. Archaeological Investigations in Hungary 2012*. Budapest. 12.
- JAKÓ Zsigmond
1940 *Bihar megye a török pusztítás előtt*. (Település és népiségtörténeti értekezések 5.) Budapest
- JAKUBOVICH Emil
1926 A váradi püspökség 13. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv* (22.) 220–223., 298–301., 357–363.
- KARÁCSONYI János – BOROVSZKY Samu (szerk.)
1903 *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom*. Budapest
- KÁLLAI Irén (szerk.)
2011 *Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig*. Berettyóújfalu

KIS Péter

2004 *A királyi szolgálónépi szervezetek.* Doktori (PhD-) disszertáció (kézirat)
SZTE BTK, Szeged

KISS Lajos

1988a *Földrajzi nevek etimológiai szótára I.* Budapest

1988b *Földrajzi nevek etimológiai szótára II.* Budapest

KRISTÓ Gyula

1976 *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Szeged

KUBINYI András

2000 *Városfejlődés és vásárhálózat középkori Alföldön és az Alföld szélén.*
(Dél-alföldi évszázadok 14.) Szeged

MAPIRE

2004 Magyarország katonai felmérése (1941) [<https://mapire.eu/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=2062958.9563892344%2C6009096.858415043%2C2163550.085612526%2C6039671.669729114>] (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

2006 Második katonai felmérés – Magyar Királyság (1819–1869) <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2088539.885009814%2C6007978.135801512%2C2189131.014233106%2C6038552.947115582>
(A letöltés ideje: 2020. január 10.)

2009 Első katonai felmérés – Magyarország (1782–1785) <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2109451.7788431733%2C6019117.903762623%2C2134599.561148996%2C6026761.60659114> (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

2010 Habsburg Birodalom, Kataszteri térképek <https://mapire.eu/hu/browse/cadastral/> – (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

2014 Habsburg Birodalom (1869–1887) – Harmadik katonai felmérés (1:25 000) <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2059175.323488878%2C6009051.239283381%2C2159766.45271217%2C6039626.050597452> (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

MÁLYUSZ Elemér et al. (szerk.)

1956 *Zsigmondkori oklevéltár II.* (1400–1410) Első rész (1400–1406) (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 3.) Budapest

1994 *Zsigmondkori oklevéltár IV.* (1413–1414) (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 25.) Budapest

1999 *Zsigmondkori oklevéltár VI.* (1417–1418) (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 32.) Budapest

2001 *Zsigmondkori oklevéltár VII. (1419–1420) (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 37.)* Budapest

MESTERHÁZY Károly

1969 Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. *Archaeologiai Értesítő* (96.) 91–98.

1981 Berettyóújfalu földje a 9. századtól a 13. századig. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 1981. 51–79.

1982 A kéziratok térképek régészeti hasznosítása. In: Komoróczy György (szerk.): *Hajdú-bihari kéziratok térképek*. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 18.) Debrecen, 103–107.

MÓDY György – KOZÁK Károly

1976 A herpályi templomromnál végzett régészeti kutatás és helyreállítás (1972–1975). In: Héthy Zoltán (szerk.): *A Bihari Múzeum évkönyve I. Berettyóújfalu*

MÓDY György

1981 Berettyóújfalu és környéke a 13. századtól a török hódoltság koráig. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 83–119.

K. NÉMETH András

2013 Ráctemplom, Pusztaszentegyház, Templomhely. Elpusztult középkori templomok emléke földrajzi neveinkben – különös tekintettel Tolna megyére. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai. Egy pályázat legjobb darabjai*. Budapest, 159–171.

ORTVAY Tivadar (szerk.)

1891–1892 *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV. e tabulis rationes collectorum pontificorum a. 1281–1375 referentibus eruta, digesta, illustrata. Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I–II.* Budapest

PITI Ferenc (szerk.)

2007 *Anjou-kori oklevéltár. 1342. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXII.* Bp.–Szeged

2012 *Anjou-kori oklevéltár. 1338. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXVI.* Bp.–Szeged

RÁCZ Anita

2007 *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen

F. ROMHÁNYI Beatrix

2000 *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest (Az interneten elérhető, frissített verzió:

https://www.academia.edu/6237130/Kolostorok_%C3%A9s_t%C3%A1rsask%C3%A1ptalanok_a_k%C3%B6z%C3%A9pkori_Magyarorsz%C3%A1gon *Monasteries and Collegiate Chapters in Medieval Hungary*. Budapest *Arcanum* – A letöltés ideje: 2020. január 10.)

SOLYMOSI László

1986 *Dusnok helynevek a középkori Magyarországon*. In: Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete VI. (11–19. század)*. Veszprém, 55–70.

TARDY György

1937 *Berettyóújfalú keletkezése, története és fejlődése*. Berettyóújfalú

TÓTH Valéria

2017 *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 41.) Debrecen

TÖRÖK Péter

2011 *A herpályi uradalomtól a nagyközségig (1301–1876)*. In: Kállai Irén (szerk.): *Berettyóújfalú az újkőkortól napjainkig*. Berettyóújfalú, 32–49.

WEISZ Boglárka

2012 *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest

2013 *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. (Monumenta Hungariae Historica. Elenchi). Budapest

ZIMMERMANN, Franz et al. (szerk.)

1892–1991 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII*. Hrsg. Hermannstadt–Bukarest

ZOLTAI Lajos

1926 *Ásatás az andaházi templomhelyen*. In: Zoltai Lajos (összeáll.): *Jelentés Debreczen sz. kir. város Múzeumának és Közművelődési Könyvtárának 1925. évi működéséről és állapotáról*. Debreczen, 7.

Közyűjteményi források

- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
DL Diplomatikai Levéltár
DF Diplomatikai Fényképgyűjtemény
S Térképtár
MNL HBML Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
XV. 3. Kéziratos térképgyűjtemény
Bmt Bihar megye térképei

László Szabolcs Gulyás

History of Berettyóújfalu from the 13th to 15th centuries

This study is a brief summary of the history of the settlements located within the current administrative area of Berettyóújfalu based on written sources from the 13th century until the end of the Middle Age. Although these populated locations appear in written sources only at the end of the Age of Arpads, evidences show their existence from the 10th and 11th centuries. An important milestone of the development of these settlements was the passing of the Tatars, when multiple smaller villages were destroyed or merged with larger and more viable settlements. Two exceptions were on the Northern bank Herpály and on the Southern bank Bolshida, which played significant role from the 12th century. After the Monastery of Herpály was ruined the village became the centre of the Lordship of Herpály merging multiple settlements on the Northern bank. Meanwhile Bolshida flourished and gained rights to host periodic and weekly markets thanks to its ferry port. This study provides an overview of the complicated land ownership situation of the area, further, reveals new information for locating medieval settlements, especially for determining the location of Bolshida, Sárosbolcs, and Szentmárton and their relationship.

Brigovác László

BIHAR VÁRMEGYE MŰTÉTET JAVASOL

ADALÉK AZ 1876. ÉVI KÖZEGÉSZSÉGÜGYI TÖRVÉNY KORAI FOGADTATÁSÁHOZ

Társadalmi szempontból igazán veszélyes jelenségek egyik, ezerszer emlegetett példájaként a kuruzslás a 19. század utolsó harmadában különösen élénken foglalkoztatja az orvosszakmát, a hatóságokat, a politikai és a hírlapi élet szereplőit. Beszélhető benne és körülötte bőven akad, számát sem tudni a közérintkezésben kipattanó s onnét központi, területi és helyi hivatalokhoz elhatoló történeteknek, amelyek azután akár tartósabb ideig íródké ügyekké terebélyesednek. Lefoglalt sajtórovatok, a körözvényekhez hasonló pár sorosoktól a hasábokra futó beszámolóig ívelő, úgymond kisbetűs és nagybetűs cikkek, igazgatási, rendészeti, jogszolgáltatási szerveknél keletkező vaskos szövegek áradatai jelzik a kérdés kimeríthetlenségét.

Ugyanakkor a közönséget megérinteni-figyelmeztetni-felvertezni hivatott alkalmaknak, a különféle írásos és szóbeli megnyilvánulásoknak mégis igen változó az eredményessége, felemásan gyümölcsöznek. Egyrésztől könnyed mozdulatokkal sikerül lerántani a leplet sok ügyetlen, kétbalkezes kísérletezőről vagy épp a nagy tehetségű, mesteri elkövetőkről. Lépten-nyomon belebotlani ezekbe az annyiféle ismert, kijátszott és kifigurázott alakokba, vásározó, vidéket járó vagy valahol tartósan megtelepedő szerencselovagokba, hírhedtté lesznek üzelmeik. Másrésztől viszont a kuruzslás kiterjedtségét, működési mezőjét lehetetlen tisztán látni. Többé-kevésbé világos határokon belülnek érzékelt, bár olykor csak tudni vélt vagy (félre)sejtett szándékok és gyakorlatok uralta bonyolult, kibogozhatatlanul kusza és kideríthetetlenül régi közegeben ott gomolyognak az egészséggondozás lelki (bizalmi) alaptényezői, emberi kapcsolatok lényegi mozgatóelemei. Ez a vonzerejét szívósan őrző, abból jóformán semmit sem vesztő ellenvilág a szükségét szenvedőktől újra és újra támaszt nyer, ezért a dualizmus idején az egészségügy országos rendezése, az 1876: XIV. tc. dacára életképesnek bizonyul. (Varga János aradi ügyvéd, író, lapszerkesztő 1877-ben egyenesen azt mondja: „*talán egy ország sincs a világon, ahol annyi kuruzsló megélne egy rakáson, mint nálunk*”).¹

Bihar vármegye a végeláthatatlan küzdelem egy, választott korszakunk egészét tekintve korai pillanatában, 1878 decemberében lép színre indítványával. Ekkoriban a

¹ Varga 1877: 139.

törvényhatóság a köztisztaság, a városi és falusi állapotok, a szervezett, intézményes ellátás terén, habár továbbra is lassan, de a korábbiaknál tudatosabban, jelentékenyebb háttérrel tart előre. Járási, kör- és községi orvosai negyedévente üléseznek a megyei főorvos elnökletével, megosztva a tanulságokat és összehangolva a munkavégzést.² Felölősségerzettel viseltetnek a lakosság iránt, az állam és az önkormányzatok képviselőit pedig folyamatosan intik, hogy alapvető érdekük az emberéletek megmentése. Az új törvény végrehajtásának, gyakorlati érvényesítésének feladatai, kivált a betegségekkel szembeni megelőzés-felkészítés, a kórházi és járulékos beruházások, az egészségügyi személyzet gyarapítása és képzése körül együttműködésre készítetik az előljáráásokat s ösztönzőleg hatnak az értelmiségre. 1868 óta tevékenykedik a *Biharmegyei orvos-, gyógyszerész- és természettudományi egylet*, állandó tanácskozásairól egy sor miniszteriumi felterjesztést, emlékiratot, rendezési javaslatot bocsát ki.³ Bizonyára segítségének is köszönhetően a közegészségügy vonatkozásában szaporodnak az öntevékeny polgári kezdeményezések, növekvőben vannak a felajánlások, adományozások, emelkedik a testületek, egyesületek és magánszemélyek szerepvállalásának mértéke.⁴

Ez a hozzáállás, az önszervezés, az érdekvédelem még fontosabbnak kezd mutatkozni a kuruzslók vagy kuruzslással vádolható egyének sűrűbb felbukkanásával, merészebbé válásával. Főként, hogy azok, akiknek az élete kifejezetten zavartalanul a felszínen zajlik, gyaníthatóan beférkőznek magas szintű, néha a legfőbb döntéshozók kegyeibe. 1876 májusában Dubay Miklós belgyógyász, fővárosi orvos a büntető törvénykönyv javaslata kapcsán oda fakad ki, hogy Magyarországon „*általános és nem egyszer miniszteri pártfogásban részesül a kuruzslás*”.⁵ Nekibátorodása, keserősége alighanem a gyógyhirdetések túlzásainak, a vakmerően forgalmazott készítményeknek szól, amelyek visszaszorításához elkerülhetetlen lenne a külső, elsősorban a jogi támogatás. De ez legalább olyan csábító valóság, amire mindig fény vetül, és kockázata felmérhetőbb. Az igazi árnyékos oldalon, népi környezetben, félreeső, titkos ösvényeken kínálóznak másfajta, jóval veszedelmesebb gyógyszolgáltatások. S hogy utóbbiak igenis létező, a kortárs mindennapokon elhatalmasodó fenyegetést jelentenek, azt önmagukban tanúsítják a következő, hol megdöbbenő, hol egyenesen rémisztő bihari események: Vizesgyán községben egy elhunyt tisztviselő kiasott holttestéről lemetszik a fejét s azt gyógyhatás kiváltásához a beteg a házában őrzi;⁶ Konyáron egy túlsúlyos

² Bátor 1878a: 954.

³ Edelmann 1901: 341–342.

⁴ Uo. 338–341. (szórtan)

⁵ Dubay 1876: 154.

⁶ [szerző nélkül] 1877c: 386.

asszonyt dézsában fejre állítanak, vízzel öntik le, majd a hasát kenik, csak hogy a szemé meggyógyuljon; ugyanott fekélyes lábszárat maró anyagokkal kennek, az eredmény nagyfokú gyulladás és szövetpusztulás, a kezelt meghal.⁷

1878 novemberében Bátori Dániel konyári orvos megjegyzi: a „*hívatlan egyének által folytatott kuruzsolás a törvény teljes szigorát hívja fel*”.⁸ Mérlegét egyre sürgetőbb kényszerít megvonni az orvosi munka feltételeinek számos helyen érezhető romlása, az elnyomorodó lelkek és testek, a korán véget érő életpályák, a szemérmetlenül nyereszkeskedő ügyletek, vagyis az általuk adódó lehangoló tapasztalatok sokasága. Persze csakis indulatos panaszokkal a napi sajtót, a kormányzati és törvényhatósági tisztviselők asztalait nem érdemes elárasztani, mert az efféle sérelmi közelítés jól tudott módon korántsem számíthat egységes pártfogásra. A harc az ezt vállalkóktól szívs, megalkuvás nélküli érvelést, alapos esetfeltárásokat, temérdek adatot követel.

Biharban a vármegyei egészségügyi bizottság elszántan dolgozik a kuruzslás ellen, azt maradéktalanul felszámolni („*kiirtani*”) képes intézkedést akar. Megtételéhez küldöttséget rendel, s javaslatát az 1878. december 3-i, nagyváradi rendes ülésén tárgyalás alá veszi. Erről tudósít az alábbiakban közölt forrás, a bizottságnak a vármegye törvényhatósági bizottságához címzett előterjesztése. Kitűnik belőle az is, hogy a szakemberek az általános orvoslásért közvetlenül a társadalommal nem keresnek kapcsolatot. Meggyőződésük szerint a közártalom forrása jogi természetű, a két éve hatályban lévő közegészségügyi törvényből ered: az 52. § a „*keresetképen*” és a „*díjazás mellett*” kifejezések közbeiktatásával túl tágan fogalmaz a kuruzslást illetően. („*A jelen törvény VI. fejezetének szabályai szerint orvosi gyakorlatra nem jogosított egyéneknek betegeket keresetképen gyógykezeltetni és díjazás mellett gyógyszereket rendelni tilos.*”)⁹ Ki kell tehát hagyni őket, amivel megfosztják a cikkelyt a feltételeesség olvasatától, így világosabb, szigorúbb alkalmazást tesz lehetővé. Erélytelen tiltás helyett valódi (elrettető) erővel fog bírni. A törvényhatósági bizottság a közgyűlésen keresztül feliratban kérje a belügyminisztert, hogy az országgyűlésnél indítványozza a módosítást.

Megjegyzendő: Bihar valójában csatlakozik a szöveghelyet érvényes tartalmával elégtelennek, erőtlennek értékelők s a beavatkozás, a címünkbeli „műtét” gondolatát érlelők táborához. Már a közegészségügyi törvény javaslatával összefüggően, a Budapesti Királyi Orvosegylet Közegészségügyi Albizottságának 1875. decemberi ülésén

⁷ Bátori 1878b: 975.

⁸ Uo.

⁹ 1876: XIV. tc. Első rész. VIII. fejezet. Kuruzslás. (A kiemelés: B. L.)

írásba foglalják a fenti változtatást. A szervezet a kuruzslás teljes betiltása végett az 52. § idézett szavait kihagyatni kívánja a készülő jogszabályból.¹⁰

Látszatra dióhéjnyi az észrevétel, ám jó pár előérzet, megfontolás és kifogás járul hozzá. A törvényszakasz ugyanis nem egyszerűen nem tilt teljesen. És nemcsak utal a lehetséges vonatkoztatási esetekre. Kéthatározós szerkezetével tulajdonképpen előlegez helyzeteket, amelyekben mentségül használhatják. Azok, akik ellen irányulna, bátorítva (szinte felhatalmazva!) érezhetik magukat a kezelések elvégzésére, hiszen vádlóiknak nem a jogosulatlanságukat kell majd igazolni (nem hivatkozhatnak csupán erre), hanem azt, hogy ilyen minőségükben ellenszolgáltatásért kezeltek. Vagyis senki sem lesz kizárólag a jogosultság nélküli gyógyellátás okán büntethető, csak ha cserébe kap valamit. Sőt, az egyetlen mozzanat, aminek révén a vétség egyáltalán megállapítható és bizonyítható, a díjazás *átvétele*. 1876 februárjában dr. Weszelovszky Károly a törvényjavaslatot taglaló tárcájában hangsúlyozza, hogy a két kikötéssel „száz eset között alig lehet egynél is bebizonyítani a kuruzslást”.¹¹

S hogy mennyi minden csúszhat még bele a vitákba? Mivel a törvény kellő tiltás hiányában engedni fog, kibúvót ad, az is kérdés, pontosan mi minősül kuruzslásnak. Úgy ítéljük, a róla szóló VIII. törvényfejezet már azzal roppant kétségessé teszi meghatározását, hogy bár felvillantja némely ismérveit, végül adós marad egy szabatos (tételes), formulaszerű leírással. (Az 53. § belügyminiszteri engedély hiányában tilalmazza *titkos összetételű* gyógyszerek készítését és forgalmazását; az 54. § kimondja: közegészségügyi szempontból nem engedélyezhető szerek és eljárások nem szabadalmaztathatók; az 55. § alapján *bizonyos* betegségek elleni gyógymódok és -szerek vizsgálata és engedélyezése – szakértők bevonása mellett – a belügyminiszter hatáskörébe tartozik.) Véleményünkkel egybehangzóan 1883 őszén az Orvosi Hetilapban cikkindító állításként jelenik meg, hogy a kuruzslás szónak „minden tekintetben megfelelő fogalmát még nem adták”.¹² Jogilag talán azért sincs kitöltve ez a „hézag”, mert a szó jelentések túlságosan szövevényes hálóját gabalyítja (már) maga köré. Jobbára a babonáság, a szakképtelenség és a kontárkodás olvasódnak együtt vele, de nem mindig a gyógyítás összefüggésében használatos. A rontás, a párkapcsolat-szervezés, vagy a vagyonnövelés bűvös-szemfényvesztő eszközeit ugyancsak lefedi (előfordul például *pénzkuruzslás* összetételként, az elrejtett kincs megtalálását jelölendő).¹³

¹⁰ [szerző nélkül] 1875: 1016.

¹¹ Weszelovszky 1876.

¹² [szerző nélkül] 1883: 1066.

¹³ Szilágyi 1876.; [szerző nélkül] 1877b.

Aligha véletlenül már a közegészségügyi törvény tervezetéről folyó egyeztetéseken elhangzik: a kuruzslás biztosan nem határozható meg, s arról a törvény ne is ejtsen szót.¹⁴ Noha ennek hívei kisebbségként elszigetelődnek, álláspontjuk kifejtésével feltehetően elősegítik, hogy a gyógytevékenység jogosultságát nélkülöző gyakorlásának tárgyában az ismertetett jogi minősítés, a köztes megoldás szülessen. Az országgyűlés tagjainak többsége nyilván könnyen túllendül ezen, s ha ingadozó lelkesedéssel, de bízik abban, hogy majdcsak helyére áll a dolgok (új) rendje. A szakma felől felmerülő aggályokat, a rossz előérzetet azonban gyorsan igazolják a mindennapok. 1878 végére városokban és vidéken egyaránt széles körű tapasztalat a kuruzslók és kiváltképpen módszereik hervadhatatlanul nagy népszerűsége, a törvény nem képez előttük akadályt. Bihar sajtát friss benyomásai – pusztán a fentebb elbeszélte történésekre utalva – eléggé borzasztók, és legalábbis leleplező sajtóanyagokat bőségesen sorakoztathat oda a kifogyni nem tudó panaszok mellé. December elején pedig a vármegyei egészségügyi bizottság üléséről kelt előterjesztésben érvként feltűnik az, amit három évvel korábban, a javaslatcsomag vitájában balsejtelemként vethettek papírra: képtelenség kimutatni, hogy a kuruzslók átveszik a kezelésért szabott díjukat, azaz nincs bizonyíték a törvénszegésre. Mindezért a bizottság részéről erőteljesen tetet ölt a szándék, hogy a kuruzslás a jogban élesen és ne „*tág értelműleg*” legyen behatárolva.

De ez csupán egy folyamat állomása, és még a Kihágási Büntető Törvénykönyv hatályba lépése elé esik. Valamelyest változást hoz már a KBTK (1879. évi XL. törvény) azzal, hogy büntetést helyez kilátásba a benne foglaltak megsértésének esetére. 92. §-a büntetőjogilag értékelhető, büntetéssel sújtható cselekménynek tekinti, ha valaki képesített egészségügyi közegekre tartozó teendőket vagy gyógyszerárusítást jogosulatlanul végez: „*Száz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő 1. a ki szabályszerű jogositvány nélkül fizetésért vagy jutalomért, orvosi, sebészeti, fogorvosi vagy pedig olyan helyeken, a hol szülész vagy szülésznő van, és ezek akadályozva nincsenek, szülési teendőt végez; 2. a ki szabályszerű jogositvány nélkül gyógyszert betegek számára árul vagy elad, vagy bizonyos gyógyszert, hatósági tilalom ellenére, habár ingyen osztogat vagy ad. Visszaesés esetében, ha az ezen kihágást elkövetőnek utolsó megbüntetése óta két év még nem telt el: egy hónapig terjedhető elzárás és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetés állapítandó meg.*”¹⁵ Fontos viszont, hogy az 1. bekezdés nem tud kizárni minden eshetőséget, kényszerűen nyitva hagy kiskapukat, mert azt nem tilthatja és nem minősítheti kihágásnak, hogy valaki önszántából, jótéte-

¹⁴ [szerző nélkül] 1879: 696.

¹⁵ 1879: XL. tc. Második rész. IX. fejezet. A közegészség és a testi épség elleni kihágások. (A kiemelés: B. L.)

ményként segítsen másokon. Erre épít, ebből űz csúfot a *Magyarország és a Nagyvilág* szépirodalmi és ismeretterjesztő hetilap, amikor 1877 tavaszán egy szellemes képsorozattal élcelődik a leendő törvénykönyvön, szóvá téve, hogy ha a régmúltban is létezett volna, pénzbírság, illetőleg elzárás várta volna „*Az irgalmas samaritanust kuruzslás miatt, amért, orvosi oklevél nélkül irt 'öntött a sebekre s ezeket bekötöze.*”¹⁶ Természetesen a helyzet felfogható humorosan, hanem amit nevetségesnek érzünk, afölött nagyon komoly veszély lebeg. Végső alakjában a KBTK meghagyja a boldogulás esélyét az élelmes kuruzslók számára, mivel elbújhatnak azon állítás mögé, hogy térítésmentesen *gondoznak*, és ekkor nem büntethetők. A másik szál, a közegészségügyi törvényé 1879 nyarán ugyan tovább gombolyodik: a körorvosok előértekezletén ismét előkerül az 52. § két bonyodalmat okozó kifejezése, napirenden van töröltetésük,¹⁷ ám a törekvések ezúttal sem vezetnek el a célíg. A Biharban annyira óhajtott „műtét” újfent, és később is mindenkor elmarad, így a változatlan törvényekkel kísérlik majd meggátolni a kuruzslást – amint például a századvégen hírhedtté váló nagyváradi Németh Sándor¹⁸ ügyei tükrözik, hasztalanul...

Forrásközlésünk tartalmazza Bihar vármegye egészségügyi bizottságának eredetiben megőrződött, az elnök saját kezű aláírásával ellátott előterjesztését és az ez alapján a törvényhatósági közgyűlésből a belügyminiszterhez intézett, 1878. december 31-i kiadványozású felterjesztés másolatát. Egy ügyiratot alkotnak, Bihar vármegye alispánjának a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában lévő közigazgatási iratai között található. Közreadásuknál korhű átírással élünk: a mai nyelvi szabályoknak megfelelően módosítjuk az ékezeteket és a kétjegyű mássalhangzókat, megszólításoknál a kezdőbetűket, valamint új központozással változtatunk a tagoláson. Mindazonáltal a régies vagy tájalkokat (pl.: *ekint, ösmerve, örökítvén, jó*) meghagyjuk. A szövegbeli apróbb javításokat, lehúzásokat külön nem jelezzük, a rövidítéseket az első előfordulásnál lábjegyzetben oldjuk fel. Számozással nem rendelkező iratokról lévén szó, kapcsos zárójelben, kiegészítésként utalunk a foliókra.

¹⁶ [szerző nélkül] 1877a:185.

¹⁷ [szerző nélkül] 1879: 696.

¹⁸ Németh Sándorról lásd: Edelmann 1898.

I. BIHAR VÁRMEGYE EGÉSZSÉGÜGYI BIZOTTSÁGÁNAK ELŐTERJESZTÉSE¹⁹

[1] *Biharmegye egészségügyi bizottságától.*

22. eg. biz. sz.²⁰ 1878.

Tekintetes Megyei Bizottság!

Alólírott napon tartott rendes ülésünkben a kuruzslás elleni védintézkedések indítványozásával megbízott küldöttségünk javaslatát vevén tárgyalás alá, szomorúan esett hallanunk, hogy bizottságunknak ezen ügyben felszólaló tagjai a gyakorlati életből merített adatokkal és saját tapasztalataik köréből felhozott példákkal igazolták a közegészségügy fejlődésének százados ellensége, a kuruzslás folytonos terjedését.

Hogy a felismert veszélyességénél fogva legrégibb időktől annyira ostorozott baj az 1876: XIV. t. c.²¹ intézkedéseinek életbe léptetése és az orvosi személyzetnek országszerte történt megszarporítása, a községi és körorvosi intézménynek behozatala után is, nemhogy véglegesen eltűnnék, de sőt napról-napra tért nyert, itt-ott a leggyászosabb kimenetelű esetekben örökítvén meg szomorú működésének létezését. Ennek okát mi elsősorban a törvény 52. §-ában látjuk, hol a kuruzslás oly tág értelműleg definiáltatik, hogy ezen szakasz szó szerinti alkalmazása mellett a kuruzslás tényálladékát még oly esetekben is nehéz bebizonyítani, midőn egyesek nemcsak tartózkodásuk helyén, de sőt egész kiterjedt vidék lakossága előtt is a kuruzslók, úgynevezett [2] tudósok hírében állanak, és káros működésüket az egész világ szemé láttára zavartalanul űzik. Mert a vétség megállapításához törvény szerint okvetlenül megkívántató körülmény, a díjazás elfogadásának bebizonyítása nehéz, sőt teljes lehetetlen akkor, midőn a kuruzsló, ösmerve a törvény tág értelmű kifejezését, tudja azt igen jól hasznára fordítani, és semmi körülmények között nem mulasztja el a kellő elővigyázatot arra nézve, miszerint a szenvedők részéről felajánlt vagy előlegesen kikötött díjazás átvétele négy szemközt, tanúk nélkül történik. Kettős szempont az, melyből kiindulva a kuruzslás hatósági szigorú büntetéssel kell, hogy sújtassék s hovahamarabb kiirtassék. Az egyik, minden-

¹⁹ MNL HBML IV.406.b 52. d. V. 12. 328/1878. (Az ügyiratdarab az alispáni közigazgatási iratok 1908. évi átselejtezésekor kapta jelenlegi sorszámát. Külzetén idegen számként szerepel a törvényhatósági bizottság 1878. évi vonatkozó iktatószáma: 420., továbbá valószínűsíthetően az alispáni hivatal eredeti száma: 12066/1878.)

²⁰ eg. biz. sz.: egészségügyi bizottsági szám

²¹ t. c.: törvénycikk

esetre leginkább figyelemre méltó indok azon kártétel, melyet a kuruzslók az emberi egészség és életben okoznak; a másik, mely azonban csak, mint melléktekintet, jó figyelembe, a kuruzslók lépvesszőjére került egyének vagyoni károsodása, melyért az illetők a valóságban semmi vizontszolgálatot nem nyernek. Márpedig tagadhatatlan, hogy a kuruzslás tényálladékának föltétele megvan, létezésének káros eredménye bekövetkezik ott is, ahol az anyagi érdekre való tekintet nélkül üzetik. És senkinek sem jutna eszébe kétségbe vonni azt, hogy a jogosítvány nélkül gyógykezelők által kiszolgáltatott szerek – ha azok ártalmas képessége megvan – ugyanazon rongáló hatással bírnak az emberi egészségre, jutottak legyen azok pénzért vagy ingyen az áldozat birtokába. Ezeknél fogva mi indokolatlannak találjuk azon különbséget, melyet az egészségügyi törvény az ingyen és díjért kuruzslók között tesz. S mert azon meggyőződésben vagyunk, hogy a két kategóriába osztott kuruzslók működése a közegészségügyre nézve feltétlenül és egyaránt veszélyes, mert meg vagyunk győződve, hogy addig, míg a törvénynek idézett szakasza változatlanul fennáll, a kuruzslók ellen szigorúan fellépni, azt teljesen kiirtani s ekint a szóban lévő törvény által létesített községi orvosi intézménynek fennállását állandóan biztosítani teljes lehetetlen. Van szerencsénk a tekintetes megyei bizottságot tisztelettel megkérni, méltóztassék legközelebbi gyűléséből belügyminiszter úrhoz egy feliratot intézni, melyben őnagyméltósága felkérésék, hogy az 1876. XIV. t. cikkre²² vonatkozólag az országgyűléshez egy módosítvánnyal járuljon, mely szerint az idézett törvény 52. §-ából ezen szavak „keresetképpen” és „díjazás mellett” kihagyassanak.

Kelt Nagyváradon, a megyei egészségügyi bizottságnak 1878. évi december 3-án tartott rendes üléséből.

Tóth Dezső
biz.²³ elnök

²² t. cikke: törvénycikkre

²³ biz.: bizottsági

2. A TÖRVÉNYHATÓSÁGI KÖZGYŰLÉSBŐL KELT FELTERJESZTÉS²⁴

[1] 420/878. biz. szhoz²⁵ felterjesztés.

Nagyméltóságú Belügyminiszter Úr!

Az 1876. évi XIV. t. c. 163. §-a értelmében alakított egészségügyi bizottságunk előterjesztéséből arról kellett meggyőződnünk, hogy közegészségügyünk fejlődésének százados ellensége, a kuruzslás napjainkban is űzetik, mégpedig azelőtt szokatlan méretben és feltűnően kárhozatos eredménnyel.

Az előterjesztésből van szerencsénk N[agy]méltóságodat teljes tisztelettel felkérni, miszerint az 1876. évi XIV. t. cikkre vonatkozólag az országgyűlés képviselőházához egy módosítvánnyal járulni méltóztassék, mely szerint az idézett törvény 52. §-ából ezen szavak: „keresetképen” és „díjazás mellett” kihagyassanak. –

Kelt a közgyűlésből

[ceruzás kezelési feljegyzés:] exp.²⁶ 31/XII

Irodalom

[szerző nélkül]

- 1875 Vegyesek. *Orvosi Hetilap* 1875. december 12. (19. évf. 50. sz.) 1016. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/OrvosiHetilap_1875_12/?query=kuruzsl%C3%A1s&pg=21&layout=s (A letöltés ideje: 2019. szeptember 4.)
- 1877a Jogtudományi dolgok. – Humoreszk 9 képben. *Magyarország és a Nagyvilág* 1877. március 25. (13. évf. 12. sz.) 185. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MagyarországEsANagyvilag_1877_1/?pg=188&layout=s (A letöltés ideje: 2019. szeptember 3.)
- 1877b Helybeli újdonságok. Pénzkuruzslás. *Szegedi Híradó* 1877. július 4. (19. évf. 78. sz.) [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/SzegediHirado_1877-2/?query=ESZO%3D\(kuruzsl%C3%B3\)%20AND%20DATE%3D\(1876--1879\)&pg=2&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/SzegediHirado_1877-2/?query=ESZO%3D(kuruzsl%C3%B3)%20AND%20DATE%3D(1876--1879)&pg=2&layout=s) (A letöltés ideje: 2019. augusztus 31.)

²⁴ MNL HBML IV.406.b 52. d. V. 12. 328/1878.

²⁵ biz. szhoz: bizottsági számhoz

²⁶ exp.: expedálva – kiadva, továbbítva

- 1877c Babonaság. *Politikai Ujdonságok* 1877. augusztus 1. (23. évf. 31. sz.) 386. [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PolitikaiUjdonsagok_1877/?query=ESZO%3D\(kuruzsl%C3%B3\)%20AND%20DATE%3D\(1876--1879\)&pg=361&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PolitikaiUjdonsagok_1877/?query=ESZO%3D(kuruzsl%C3%B3)%20AND%20DATE%3D(1876--1879)&pg=361&layout=s) (A letöltés ideje: 2019. szeptember 6.)
- 1879 Tárca. A körorvosokról. II. *Orvosi Hetilap* 1879. augusztus 3. (23. évf. 31. sz.) 696. [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/OrvosiHetilap_1879_08/?query=ESZO%3D\(kuruzsl%C3%A1s\)%20AND%20DATE%3D\(1876--1880\)&pg=5&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/OrvosiHetilap_1879_08/?query=ESZO%3D(kuruzsl%C3%A1s)%20AND%20DATE%3D(1876--1880)&pg=5&layout=s) (A letöltés ideje: 2019. szeptember 2.)
- 1883 Heti szemle. *Orvosi Hetilap* 1883. október 7. (27. évf. 40. sz.) 1066. [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/OrvosiHetilap_1883_10/?query=ESZO%3D\(1876.%2010W%20kuruzsl%C3%A1s\)&pg=10&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/OrvosiHetilap_1883_10/?query=ESZO%3D(1876.%2010W%20kuruzsl%C3%A1s)&pg=10&layout=s) (A letöltés ideje: 2019. szeptember 4.)

1876: XIV. tc.

1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87600014.TV&targetdate=&printTitle=1876.+%C3%A9vi+XIV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (A letöltés ideje: 2019. szeptember 14.)

1879: XL. tc.

1879. évi XL. törvénycikk a magyar büntető törvénykönyv kihágásokról. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87900040.TV&targetdate=&printTitle=1879.+%C3%A9vi+XL.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (A letöltés ideje: 2019. szeptember 14.)

BÁTORI Dániel

- 1878a Közegészségügyi állapotok a vidéken az új közegészségügyi törvény életbelépte óta. I. *Orvosi Hetilap* 1878. november 10. (22. évf. 45. sz.) 954. [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/OrvosiHetilap_1878_11/?query=ESZO%3D\(k%C3%B6zeg%C3%A9szs%C3%A9g%C3%BCgy\)%20AND%20DATE%3D\(1876--1880\)&pg=25&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/OrvosiHetilap_1878_11/?query=ESZO%3D(k%C3%B6zeg%C3%A9szs%C3%A9g%C3%BCgy)%20AND%20DATE%3D(1876--1880)&pg=25&layout=s) (A letöltés ideje: 2019. szeptember 4.)
- 1878b Közegészségügyi állapotok a vidéken az új közegészségügyi törvény életbelépte óta. II. *Orvosi Hetilap* 1878. november 17. (22. évf. 46. sz.) 975. [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/OrvosiHetilap_1878_11/?query=ESZO%3D\(k%C3%B6zeg%C3%A9szs%C3%A9g%C3%BCgy\)%20AND%20DATE%3D\(1876-1880\)&pg=37&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/OrvosiHetilap_1878_11/?query=ESZO%3D(k%C3%B6zeg%C3%A9szs%C3%A9g%C3%BCgy)%20AND%20DATE%3D(1876-1880)&pg=37&layout=s) (A letöltés ideje: 2019. szeptember 6.)

DUBAY Miklós

- 1876 Dubay Miklós: Orvosi megjegyzések a m. büntetőtörvénykönyv javaslatára. II. *Jogtudományi Közöny* 1876. május 5. 154. (11. évf. 18. sz.) [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/JogtudomanyiKozlony_1876/?query=ESZO%3D\(kuruzsl%C3%A1s\)%20AND%20DATE%3D\(1876--1880\)&pg=153&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/JogtudomanyiKozlony_1876/?query=ESZO%3D(kuruzsl%C3%A1s)%20AND%20DATE%3D(1876--1880)&pg=153&layout=s) (A letöltés ideje: 2019. szeptember 6.)

EDELMANN Menyhért

- 1898 *Németh Sándoról. Adat Magyarország közegészségügyének jelenkori történetéhez. Egy kuruzsló üzelmei.* Nagyvárad
- 1901 Közegészségügy. In: Borovszky Samu (szerk.): *Bihar vármegye és Nagyvárad.* (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monografiája.) Bp. 341–342.

SZILÁGYI István

- 1876 *Máramaros vármegye egyetemes leírása.* II. Társadalmi viszonyok. 2. A megye néprajzi ismertetése. Bp. 291–292. [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/CsaladHely_MonografiaMegye_MaramarosEgyetemesLeirasa/?query=ESZO%3D\(kuruzsl%C3%A1s\)%20AND%20DATE%3D\(1876--1880\)&pg=298&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/CsaladHely_MonografiaMegye_MaramarosEgyetemesLeirasa/?query=ESZO%3D(kuruzsl%C3%A1s)%20AND%20DATE%3D(1876--1880)&pg=298&layout=s) (A letöltés ideje: 2019. augusztus 31.)

VARGA János

- 1877 *A babonák könyve.* Arad. 139.

WESZELOVSZKY Károly

- 1876 Észrevételek a közegészségügy rendezéséről szóló törvényjavaslat fölött. IX. *A Hon.* 1876. február 5. (14. évf. 28. sz.) [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/AHon_1876_02/?query=ESZO%3D\(kuruzsl%C3%A1s\)%20AND%20DATE%3D\(1876--1880\)&pg=19&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/AHon_1876_02/?query=ESZO%3D(kuruzsl%C3%A1s)%20AND%20DATE%3D(1876--1880)&pg=19&layout=s) (A letöltés ideje: 2019. szeptember 2.)

Közyűjteményi források

- MNL HBML Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
IV.406.b Bihar Vármegye Alispánjának iratai. Közigazgatási iratok

László Brigovác

*“Bihar County recommends a surgery” – Addendum to the initial welcome of the
Public Health Act of 1876*

As being a quite dangerous activity from social aspects quackery was of great interest among medical professionals, authorities, and the participants of political and public life in the last third of the 19th century. The Healthcare Committee of Bihar County was determined to act against it, and insisted on permanent measures. A delegation is appointed to draw up a recommendation, which was discussed at the regular meeting of the Committee on December 3, 1878. The proposal prepared there and addressed to the municipal committee of the county expresses that medical professionals wouldn't turn directly to people in relation to general medicine. They firmly believed that the threat to the public originates from legal issues; the public health act in effect that time wasn't strict enough as to quackery, and could be easily bypassed. A more accurate and stricter regulation was needed, and they would make a proposal to the Minister of the Interior to suggest an amendment in the Parliament.

Sándor Mária

JAKAB VILMA LEVELESLÁDÁJÁBÓL II.

ADALÉKOK BIHARTORDA KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI EGYESÜLETI ÉLETÉNEK ÉS AMATŐR SZÍNJÁTSZÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ NYOMTATOTT MEGHÍVÓK ALAPJÁN

A Bihari Múzeum korábbi évkönyvében indítottuk el azt a sorozatot, amely egy bihartordai háziasszony, Jakab Vilma személyes irattárának közlését tűzte ki célul. Ezekből eddig három forrásközlést jelentettünk meg.¹ A mostani írás annyiban tér el az eddiektől, hogy ezúttal nem kéziratos feljegyzéseket, leveleket mutatunk be, hanem olyan nyomtatott meghívókat, amelyeket szintén Jakab Vilma őrzött meg az utókornak.²

Az 1890-es évektől a köz- és társasági életben egyre nagyobb szerephez jutottak a különféle polgári, társaskörök, olvasókörök és egyesületek.³ Ezek az önszerveződő⁴ egyesületek, körök fontos szerepet játszottak a helyi közösség megszervezésében, összetartásában. Sokrétű feladatot láttak el a falvakban élők kulturális igényeinek, törekvéseinek szolgálatában, a művelődés, a társas szabadidő-eltöltés lehetőségének megteremtésében. Az egyesületek tevékenységének fontos részét képezte az amatőr művészeti tevékenység, amelynek köszönhetően a falusi közösségek tagjai is viszonylag rendszeresen láthattak színpadi előadásokat, részt vehettek műsoros esteken.⁵

A Jakab Vilma által megőrzött 13 darab meghívó is helyi eseményekre: színi előadásokra, táncos multságokra szól, az 1922. és 1943. év közötti időszakból. Az események szervezői bihartordai (egy esetben nagyrábéi) egyesületek, szervezetek voltak.

¹ Sándor 2014, 2017, 2019

² Itt mondok köszönetet Faragóné dr. Takács Katalinnak, aki a családi archívumban megőrzött meghívókat is eljuttatta hozzám, továbbá dr. Vajda Mária etnográfusnak, a Déri Múzeum nyugalmazott főmuzeológusának, aki elvállalta a tanulmány lektorálását, és értékes tanácsaival, szakirodalom-javaslaival segítette a munkámat.

³ Paládi-Kovács 2000: 824.

⁴ „A társadalmi önszerveződés emberek formális és intézményes csoportját jelenti, amelyet a szerveződést alkotó egyének a maguk által megfogalmazott és elfogadott célok érdekében önként, a már meglévő társadalmi kapcsolathálózaik mellett (ritkább esetben mentén) szerveznek meg [...] Ha a társadalmi önszerveződések fenti meghatározását kiegészítjük a nem termelő vagy nem nyereségorientált kifejezésekkel, akkor a definíció alá tartoznak a különböző egyesületek, egyesületek, társadalmi szervezetek, önképző körök, olvasókörök, gazdakörök, dalárdák, kaszinók stb.” (Piróth J. 1998: 56. Idézi Ambrus 2001: 159.)

⁵ Szóró 2015. A legutóbbi időkig néprajzi irodalmunk alig foglalkozott a falusi társas élet szervezésében részt vevő körökkel, egyesületekkel. A hagyományos paraszti kultúra összegyűjtését vállaló tudomány figyelmét elkerülték azok az intézmények, „amelyekben éppen a folklór átváltása ment végbe egy újabb tömegkultúrába”. (Kovalcsik 2003: 593.) A 21. századi szakirodalomban települési egyesületi életre példa: Pásztor 2010; a falusi amatőr színjátszáshoz elemzéséhez szempontokat ad: Ambrus 2001; a falusi tanítók tevékenységi köre kapcsán a népi színjátszásról ír: Takács 2014.

Egyes meghívóknak ismert a címzettje: egy részüknek Jakab Vilma édesapja, Jakab Sándor⁶, más részüknek a férj, Gál Imre⁷, aki sok esetben, mint muzsikus, közreműködője is volt a báloknak.

Az összegyűjtött meghívók korántsem mutatnak teljes képet a településen a két világháború között megrendezett összes, meghívóval hirdett eseményéről, hiszen pl. a 30-as évekből csak két meghívónk van⁸, holott bizonyosra vehető, hogy ekkor is nagyobb számban tartottak Bihartordán táncmulatságokat, műsoros esteket. Ugyanakkor Jakab Vilma összegyűjtött 13 meghívója a viszonylag nagy mennyiségű, egy korszakra vonatkozó meghívó kuriózumnak számít egy kisebb település⁹ esetében¹⁰, és fontos adatokat szolgáltatnak Bihartorda két világháború közötti egyesületi életéhez és a falusi amatőr színjátszáshoz.¹¹ Jelen írás első részében összegezzük – a teljesség igénye nélkül – ezeket az adatokat, a zárójelben szereplő római számmal utalva a második részben időrendben¹² közölt meghívók átiratára.

Az átirásnál a mai helyesírás szabályait követtük. A számneveket aszerint jelöljük számjeggyel vagy írtuk ki betűvel, ahogyan a forrásban szerepel. Az átirás tükrözi a szöveg eredeti tördelését, és híven követi a kis- és nagybetűs kiemeléseket is. A szövegben az új oldal kezdetét szögletes zárójelbe tett sorszámmal jelöltük.

Az eredeti szövegben többször szereplő rövidítések feloldása:¹³

<i>b.</i> = <i>becses</i>	<i>k.</i> = <i>kedves</i>	<i>pk.</i> = <i>parancsnok</i>
<i>cs.</i> = <i>csapat</i>	<i>K</i> = <i>korona</i>	<i>ref.</i> = <i>református</i>
<i>f.; fill.</i> = <i>fillér</i>	<i>P</i> = <i>pengő</i>	<i>t.</i> = <i>tisztelt</i>

⁶ Jakab Sándor 1871. ápr. 15-én Nagyrábén született. Sándor 2014: 175.

⁷ Gál Imre 1911. június 18-án született, 1938-ban kötött házasságot Jakab Vilmával. Faragóné 2014: 1.

⁸ Jakab Vilma 1927 és 1933 között cselédként szolgált különböző helyeken. Sándor 2019: 66. Férjhezmenetele után, 1939–42 között Budapesten élt. Sándor 2019: 69.

⁹ Bihartorda lakosság száma 1920-ban 1621 fő, 1930-ban 1586, míg 1941-ben 1551 fő volt. Sebők 2012–2015.

¹⁰ Berettyóújfaluból – amely egy Bihartordánál jóval nagyobb, még ideiglenes megyeszékhelyként is funkcionáló nagyközség volt – a Bihari Múzeum gyűjteménye ezen időszakból csak 3 db hasonló egyesületi meghívót tartalmaz.

¹¹ „Az egyesületek, körök nemcsak a kultúráközvetítés szempontjából voltak fontosak, hanem azért is, mert a parasztság körében egy új, kedvelt és sokáig fennálló, a hagyományörzés és a folklorizmus tekintetében is nagy jelentőséggel bíró – nevezzük így – intézményrendszert alkottak.” Ambrus 2001: 159. Ezek közé tartozott az a jelenség is, amelyet – az idézett szerző nyomán – falusi amatőr színjátszásnak nevezek dolgozatomban. A falusi amatőr színjátszás megnevezés határozottan elkülönül a népszokások dramatikus színjátszásától, amelynek viszont hatalmas néprajzi szakirodalma van. (Vö. 5. lábjegyzet)

¹² Három meghívóról hiányzik az évszám, sőt a hónap konkrét jelzése is: csupán f. hó megjelöléssel találkozunk, ezeknél a meghívón szereplő egyéb adatokról (pl. pénznem) következtetve próbáltam behatárolni a meghívó dátumát. (Lásd 47., 49., ill. 67. jegyzet)

¹³ Egyedi esetekben az átirásban a rövidítéseknél szögletes zárójelben szerepelnek az értelmezést segítő kiegészítések.

A meghívókról

A szervező egyesületek, körök

A legtöbb községben működött egyházi dalárda, énekkar; szervezésük, irányításuk általában a kántortanító feladata volt.¹⁴ A kórusok rendszeresen szerveztek műsoros rendezvényeket, erről tanúskodik Jakab Vilma gyűjteményében a bihartordai református egyházi dalárdától két meghívó (I., III.) és a bihartordai református énekkar néven egy (X.). Ide soroljuk be a nagyrabéi református dalegyesület¹⁵ meghívóját is (II.).

Bihartordán két olvasókör is működött. Mindössze egy hét különbséggel alakult meg a Bihartordai Polgári Olvasókör (1895. I. 13.), illetve a Bihartordai Magyar Olvasókör (1895. I. 20.)¹⁶ Ez utóbbi szervezésében megvalósuló műkedvelő előadással egybekötött táncmulatságról Jakab Vilma két meghívót őrzött meg az 1920-as évekből (I., III.).

Az önkéntes tűzoltók egyesülete Bihartordán a 19. század végén alakult.¹⁷ Három meghívónk van ettől a szervezettől, amelyen nem szerepel évszám (VI., VII., VIII.), további egy 1943-ból (XII.).

A Bihartordai Levente Egyesület¹⁸ 1925-ben alakult meg.¹⁹ Jakab Vilma két meghívót őrzött meg a leventeegylet által szervezett programról, mindkettőt 1943-ból (XI., XIII.) Ez utóbbi címlapján szerepel – háromszor is – az egyesület pecsétje az alapítói évszámmal. (*I. kép*)

Még egy további meghívót találunk Jakab Vilma személyes irattárában: a Nemzeti Egység Párt²⁰ bihartordai szervezetétől. (IX.)

¹⁴ Így volt ez Bihartordán is, erről tanúskodik egy újságközlemény, amelyben kántortanítót keresnek Bihar-tordára 1930-ban. Az ellátandó feladatok között van a dalárda vezetése is. (Néptanítók Lapja 1930. 21–24. szám. 80.) Az állást elnyerő Vígváry Lajos a feladatnak eleget tett, nem csak vezette a református énekkart, hanem műsoros esteket is szervezett (lásd X. meghívó), illetve gyermekdalárdát alakított, amely temetése-ken működött közre. Koszorus é. n. 410.

¹⁵ A Nagyrabéi Dalegylet 1921-ben alakult. Gazdag 1996: 116. A dalegyesület 1922. január 1-jén saját pénz-tára javára zárt körű, táncmulatsággal egybekötött dalestélyt adott a református iskola termeiben. Gazdag i. m. 119.

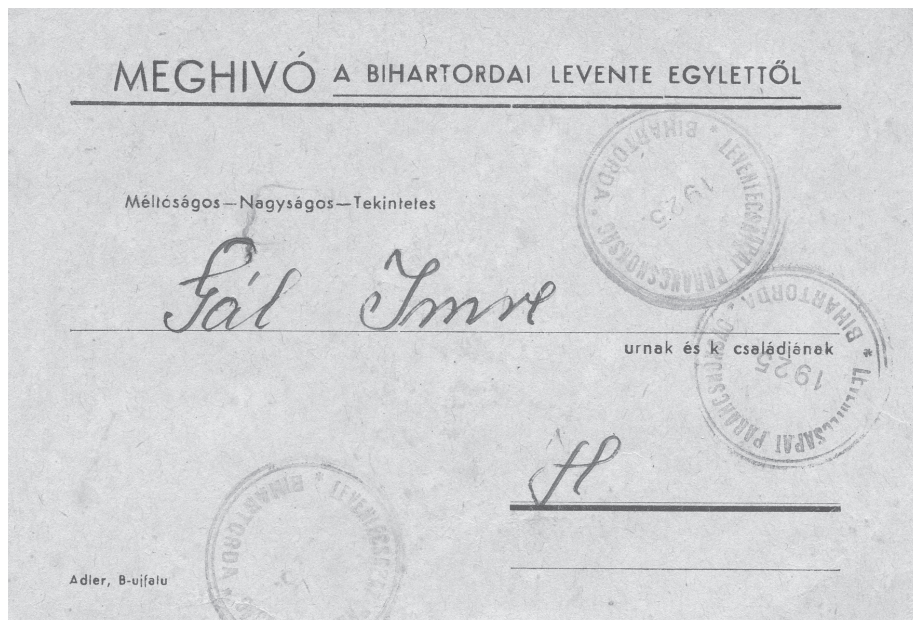
¹⁶ MNL HBML IV. B. 458. 2. d.

¹⁷ A Bihartordai Önkéntes Tűzoltó Egyesület alapszabálya 1888. augusztus 28-án kelt. MNL HBML IV.B. 458. 2. d.

¹⁸ Leventemozgalom: egy speciális magyar intézmény, amelyet a testnevelés fontosságának felismerése és a békeszerződés által megtiltott általános védkötelezettség pótlásának szándéka hívott életre 1921-ben. A törvény minden 12 és 21 év közötti olyan fiút leventekötelestnek tekintett, aki nem járt rendszeres testnevelést nyújtó iskolába, vagy nem vonult be katonai szolgálatra. Romsics: 2005: 182. Az 1939. évi II. tc. a résztvevőket a honvédelmi kötelezettségek közé sorolta, a korhatárt a 23. életévig felemelte. Magyar Nagylexikon 2001: 82. Biharban települési szinten leventeegylet először Derecskén kezdte meg működését, majd sorra alakul-tak meg a többi községben is. Vermes: 49.

¹⁹ Koszorus 2018: 68.

²⁰ Az Egységes Párt, hivatalosan *Keresztény-Keresztény Földműves-, Kiszgazda- és Polgári Párt* nem sokkal Gömbös Gyula miniszterelnöki kinevezése után a *Nemzeti Egység Pártja* nevet vette fel. Magyar nagylexi-ikon 1998: 116–117.

1. kép. A bihartordai leventeegyesület Gál Imrének címzett meghívója 1943-ból, rajta az egyesület pecsétjével

Nyomdák

A 13 meghívó mindegyike nyomdában készült, s a nyomda ellátta jelöléssel valamennyit.²¹

Berettyóújfaluban hét meghívót nyomtattak: Adler Bélánál egyet (IV.), Adler Józsefnél kettőt (VIII., IX.), az Adler cégjelzés további három meghívóra került (VII., XI., XII.).²² A berettyóújfalui Paszternák-nyomda egy 1938-as meghívót készített (X.).²³

A püspökladányi Deutsch Nyomda²⁴ négy meghívót készített a bihartordaiaknak (I., III., V., VI.).

A nagymúltú Kner Nyomdából, Gyomáró²⁵ a nagyrábéiak rendelték a meghívót (II.).

²¹ Egyedül a 12. számú „megcsonkított” meghívón nem láthatjuk a készítés helyét, ez valószínűleg a nyomtatvány Jakab Vilma által ollóval levágott részén szerepelhetett.

²² Adler Béla nyomdáját Berettyóújfaluban a XIX. század végén alapította. 1926-os halála után veje, Paszternák Dezső vette át, aki csak évekkel később íratta a nevére a céget. Nadányi 1938: 114. Adler Béla fia, József saját nyomdát alapított Berettyóújfaluban. Neshor 2001: 69.

²³ Paszternák nyomdájáról lásd 22. lábjegyzet.

²⁴ A Deutsch nyomdát Püspökladányban Deutsch Izráel alapította 1901-ben (Clavis Typographium... 2011) ezt vette át Deutsch Dávid 1906-ban. Az 1926-os és 1944-es nyomdakimutatásban is szerepel. Ujlaky 1980: 51.

²⁵ Kner Izidor Gyomán 1882-ben alapított nyomdát. Gyomai Kner Nyomda 2020

Szín, grafika, példányszám

A meghívókat különböző méretben, formában nyomtatták. (Az egyes meghívók fizikai jellemzőit a forrásközlésnél lábjegyzetben szerepeltettük.)

A forma által meghatározva került néhány meghívóra nyomtatva címzésnek kialakított hely (ezeket is meghívónként a lábjegyzetben találják).

A meghívókhoz használt papírok különböző vastagságúak, az alapszínen kívül (sárgás, ami lehet mára megsárgult egykor fehér) két színt használtak két-két meghívó esetében: a halványzöldet (IV. és XI.) a halvány rózsaszínt (V., VI.).

A nyomdák igyekeztek igényesen, díszes kivitelben előállítani a meghívókat, ez szinte minden esetben azt jelentette, hogy a szöveg köré díszes keretet nyomtattak. Ezenkívül – nyilván a megrendelő igényéhez alkalmazkodva – más grafika is kerülhetett a meghívókra²⁶: pl. két esetben ugyanaz a nyomdai sablon báli jelenet (III., V.), vagy az egyenruhás tűzoltó képe. (VI.)²⁷ Esetenként a rendező egyesület profilját szimbolizáló grafikát is alkalmaztak, például a dalárda meghívóján a lant („*A dal nemesít*” szlogennel), az esemény jellegét hivatott jelezni a szőlőfürt az 1943. évi szüreti előadás nyomtatványán.

Arról, hogy egyes meghívók milyen példányszámban készültek, a nyomtatványokról nem kapunk információt.

A rendezvények

Helyszín

A rendezvények helyszíne négy meghívón nincs jelölve. (VII., XI., XII., XIII.) A bihartordai műsoros estek egy részét vendéglőben tartották: öt esemény helyszíne Berman Károly vendéglője (I., III., IV., V., VI.), egynek pedig Sólyom Miklós vendéglője (IX.). A Nemzeti Egység Pártja helyi szervezetének estjét és a református énekkar műsoros táncmulatságát a községháza tanácstermében (IX. és X.), míg a nagyrabéiak a táncmulatsággal egybekötött Petőfi-ünnepélyüket a református iskola termeiben rendezték meg.

Időpont

A rendezvényeket általában télen tartották; Jakab Vilma meghívóin decemberben öt, február hónapban két téli estély szerepel.²⁸ Húsvétra is szerveztek programot (IV.

²⁶ A gyomai Kner Nyomda 1900-tól – rendszertelen időközönként, de évente többször is – jelentette meg *Röpke Lapok* című kiadványát, amelyekben különböző meghívómintákat közöltek. Haiman 1979.

²⁷ Jakab Vilma meghívói közül az összetettebb grafikával megjelent darabok (II., III., V., VI.) Geiger Richárd (1872–1945) festő- és grafikusművész szignóját viselik. (Életrajzi adatokra lásd: Kenyeres é. n.) Geiger 1910-ben illusztrál először a Kner Nyomdának, 1911-ben huszonnégy új meghívótervvel vesz részt a *Röpke Lapokban*, s 1930-ban még mindig szerepel háború előtti munkáinak tizenkét darabjával. Haiman 1979.

²⁸ A VII. meghívón nincs év, sem hónap jelölve, viszont a szilveszteri eseményt feltüntették rajta, így ezt is beszámítottam a jelölt decemberiek közé.

meghívó: 1923. április 1. és 2.), az 1943. október 23. és 24-én tartott műkedvelő előadás és táncmulatság a szüreti időszakhoz köthető – erre utal a szüreti grafika is (XII.). Kora tavaszra, márciusra esik két est időpontja, március 15-hez kapcsolódó műsorral (III. meghívó: 1923. márc. 11. és X. meghívó: 1938. március 13.). Két meghívón nincs egyértelműen jelölve a hónap.

Ünnephez kapcsolódott még két-két est: Szilveszterre szerveztek két előadást (1. és 7. meghívó), karácsonyhoz lehet kötni időpontja alapján két további rendezvényt (IX. és XIII. meghívó).

Ha nem konkrétan kötött időpontú ünnephez kapcsolódott a rendezvény (húsvét és szilveszter), akkor általában vasárnap tartották az előadást és a táncmulatságot.²⁹

A rendezvényekre napszak szerint az esti órákban került sor: a legkorábban 5 órakor kezdődött program (XI. és XIII. meghívó), legkésőbb 8-kor (III. és IV. meghívó) – jellemzően a későbbi kezdési időpontok a kora tavaszi hónapoknál fordulnak elő.³⁰

A Petőfi Sándor születésének 100. évfordulójára rendezett országos programsorozatba illeszkedett a nagyrábéi Petőfi-ünnepély³¹ 1923-ban.

A rendezvények közül azok értek meg két előadást, amelyen a fő műsor színdarab volt, ezek egy részénél főpróbaként – általában egy nappal az előadás előtt – hirdették alacsonyabb áron a jegyeket.

A program

A Jakab Vilma által összegyűjtött 13 meghívó mindegyike műsoros estre invitál, tíz esetben az előadást táncmulatsággal is egybekötötték.³²A táncmulatságokról viszonylag keveset tudunk meg a meghívókból, a zenét szolgáltató zenekart mindössze két helyen jelölik meg (II. és XIII.). Kiemelendő, hogy a korban oly jellemző báli játékok közül csak a nagyrábéi mulatság meghívóján hirdették meg a világpostát³³, Bihartor-

²⁹ A meghívón csak a nagyrábéiak rendezvényénél van megjelölve, a többi esetben számítással állapítottam meg, hogy a hét melyik napjára esett a program. A számítás alapja: Öröknaptár 1997–2020.

³⁰ Mindezekon kívül 6 órára hirdette programjának kezdetét négy meghívó (II., V. 2. ea, VII., XII.), 7 órára: 5 meghívó (I., IV. 2 ea., VI. főpr., VIII. mindkét ea., X.), fél nyolcra 2. előadását egy (IX.)

³¹ Petőfi Sándor születésének 100 éves fordulóját 1923-ban nemcsak az ország, hanem egész Európa, sőt Amerika is megünnepelte. Budapest ünnepélyeit a Petőfi Társaság irányította. Révai Nagy Lexikona, 1927: 750.

³² Egy esetben a táncmulatságot emelték ki a meghívóban nagyobb betűtípussal (I.); a két előadást megérő színdaraboknál csak az egyik nap kötötték össze bállal.

³³ A világposta báli játék, amely az 1880-as évek közepén kezdett elterjedni a tánc- és egyéb mulatságokon, majd gyorsan népszerűvé vált. A korabeli újságok híradásaiból az deríthető ki, hogy a vetélkedők és egyéb játékok között gyakran szerepelt a világposta, amelynek során a legtöbb levelezőlapot kapó hölgy ajándékban részesült. Oravec 2009. A Csongrádon megrendezett szüreti mulatságokon (pl. 1896-ban és 1899-ben is) a „világposta levelezés” keretei között a helyszínen megvásárolt képeslapokat a legények a bálon résztvevő lányoknak küldték, akik közül a szőlőkoszorút a legtöbb darabbal rendelkező kapta. Mód 2015: 234.

dán az ilyen jellegű multság nem volt része az estnek, vagy – bár ez kevéssé valószínű – nem tartották fontosnak, hogy a meghívón szerepeljen.

A műsor részét képező színi előadás minden esetben legalább egy egyfelvonásos darab. Öt meghívó programjánál szavaltatok, énekszámok között vagy azok után következik a színmű: ezek jellemzően az egyházi énekkar rendezvényei (I., II., III., X.). Az önkéntes tűzoltó egyesület egyik műsoránál olvashatjuk, miszerint a tűzoltó parancsnok „vegyes dalokat énekel” (VIII.). Az elhangzó szólóénekek, kórusművek, szavaltatok általában hazafias szellemben íródott szerzemények (a Petőfi-ünnepélyen pedig – a bemutatott színdarabokon kívül – a költő versei).

A többi nyolc esetben a színmű/színművek képezik a teljes műsort.³⁴

A bemutatott színművek (a meghívókon összesen 20 ilyen szerepel) nagyrészt a „könnyű” műfajhoz tartoznak, amit jelölnek is a meghívókon: vígjáték megjegyzés négyenél (II., IV., XI., XIII.), bohózat kettőnél (I., IV.), a parasztkomédia megnevezés egyenél (IV.).

A korban igen nagy népszerűséggel bírt a népszínmű³⁵, Jakab Vilma meghívóin öt ilyen is találunk megjelölve (III., V., XI., XII., XIII.), egy alkalommal pedig a falusi történet megnevezést olvashatjuk (VI.).³⁶ A bemutatott színművek közül a *Tolonc* címűt kétszer is előadták.³⁷ Még egy darabnál találunk műfaji megjelölést – *Petőfi* c. színjáték (II.) –, a többinél nem, de ezek is a könnyedebb hangvételű művekhez tartoznak.

Ahol az előadott műsorszámokról (mind a színdarabok, mind az énekszámok, szavaltatok esetében) sikerült részleteket kiderítenünk, abban az esetben ezeket a meghívók átiratánál lábjegyzetben közöljük.

³⁴ A műkedvelői előadásokon bemutatott darabokra vonatkozóan fokozott ellenőrzést írt elő a 78.600–1934. sz. belügyminiszeri rendelet. Rendeletek tára 1934: 1139. Az alkalmasnak talált színművek jegyzékét a Néptanítók Lapja és Népművelési Tájékoztató rendszeresen közölte lapszámaiban. Az 1934 előtti, a Műkedvelők Színműtára sorozatban megjelent, előadásra alkalmas színdarabok szerző szerinti jegyzékét a lap szintén közölte. 1938. dec. 15. 958–963. (A jegyzék különnyomatban is megjelent.)

³⁵ Ambrus 2005: 102. A legtöbb településről elmondható, hogy az amatőr színjátszás játékműanyagát a Színházi Élet lap mellékleteiben közölt darabok, a népszínművek, illetve az operettek képezik. (Bicskei é. n.: 49).

³⁶ A népszínmű számos meghatározása közül a témáról tanulmányt író Cseh Gizella nyomán Gyulai Pált idézzük: „A népszínmű se vígjáték, se dráma, se tragédia, mindebből valami; vegyes nem, mely sok mindent magába olvaszthat, sőt a zenét és éneket is segédül veheti. Egy neme a melodrámának, vagyis modern melodráma tragikomikai alapon. A magyar népszínmű fő vonásai: formában határozatlan drámai stíl, szellemben demokráciai irány, tartalomban magyar élet genre-képi vonásokban, tragikomikai oldalról, népzene és népdal kíséretében.” Cseh 2009.

³⁷ A *tolonc* c. népszínmű máshol is népszerű, a korszakban más településen is előadták, több esettanulmány is említi: Szabó 1977: 129., Ambrus 2001: 167., Ambrus: 2007: 102. stb.

Az előadott darabok általában egyfelvonásosak – jellemzően az egyéb műsorral együtt kerültek színre (egy színdarabbal együtt: I. meghívón, két másik színdarabbal: II. meghívón). Előfordul egy háromfelvonásos darabnál is, hogy egyéb műsor mellett adták elő, de a többfelvonásosokat általában magukban, vagy legfeljebb egy egyfelvonásos színmű mellett mutatták be. Az egyfelvonásosok közül kettő is szerepel egy meghívón egymás után, egyéb műsorral, egy darab egy háromfelvonásos mellett (XI.), egy négyfelvonásos mellett további egyszer (XIII.). Egy alkalommal három egyfelvonásos került színre egy este (IV.). A meghívókon szereplő színdarabok között hét egyfelvonásos van, három háromfelvonásos és négy négyfelvonásos, hat esetben nincs jelölve felvonás.

Közreműködők, szereplők

A műsorok, a színdarabok résztvevői és szereplői minden esetben a helyi lakosok közül kerültek ki. A rendező szerepét általában a helyi értelmiségiek vállalták magukra. A bihartordai meghívókon két-két esetben van megjelölve név szerint az előadás rendezője: Vígváry Lajos kántor-tanító³⁸ (IX., X.), illetve Csóka Sándor tűzoltó parancsnok (XII., XIII.).

A 13 meghívó színlapján a legkevesebb szereplő (általában 3–5 fő) az egyfelvonásos darabokban tűnik fel. Találunk azonban 20 szerepnél is többet tartalmazó műveket³⁹; ilyeneknél gyakran előfordul, hogy egy személy több szerepet is játszik.⁴⁰

Ha a bihartordai meghívókon az egyes színdarabok szereposztását megnézzük, láthatjuk, hogy egy darab – Herczeg Ferenc: A Gyurkovits leányok⁴¹ – kivételével a férfiszerepek vannak túlsúlyban. A női szerepeket többnyire hajadon leányok játszották.⁴²

Találunk visszatérő szereplőket is, akik több egymást követő alkalommal vettek részt a műsorban színjátszóként, a férfiak sorában ilyen Csabai Béni és Sziki Béla (négy különböző darabban is szerepeltek), a nők közül legfeljebb két egymás követő alkalommal játszottak darabban: pl. Papp Mariska (három színdarab – két alkalom).⁴³

³⁸ Vígváry Lajos (1909–1945) kántortanító 1930-ban került Bihartordára. Kántori feladatai közé tartozott a református dalárda vezetése, ő irányította a levante sportmozgalmat is, mint levante főoktató. Koszorus é. n. 392., ill. 410.

³⁹ III., VI., XIII. számmal jelölt meghívó

⁴⁰ A két legtöbb szereplős előadás az 1923-as *Tolonc* (III. meghívó), és a 1943-as *A falu gyöngye* (XIII. meghívó) volt. Előbbi 28 szerepét 23 fő játszotta, az utóbbi 24 szerepét összesen 21-en.

⁴¹ Színre került 1933. dec. 23-án (IX. meghívó).

⁴² Általában elmondható, hogy a falusi szerepekben a hajadon lányok csak a férjhezmenetelükig vehettek részt. Piróth 1999: 82.

⁴³ Lásd 38. jegyzet

Több meghívóban olvashatjuk a Jakab Sándor nevet (szerepel: IV., V., VI., védnök: XIII. meghívókon), akiről nem sikerült egyértelműen megállapítani, hogy Jakab Vilma azonos nevű családtagja volna.⁴⁴

A zenés színdarabok szereplői között gyakran találjuk az előadást követő mulatságon a talpalávalót szolgáltató zenekar tagjainak nevét, sokszor muzsikusi („cigány”) szerepben. Így kerülhet Jakab Vilma férje is két meghívó színlapjára (XI., XIII.).

2. kép. Bihartordai mûkedvelők csoportképe.

(A felvétel a Tolnai Világlapja 1929. márc. 20-i számában jelent meg)⁴⁵

Belépőjegy

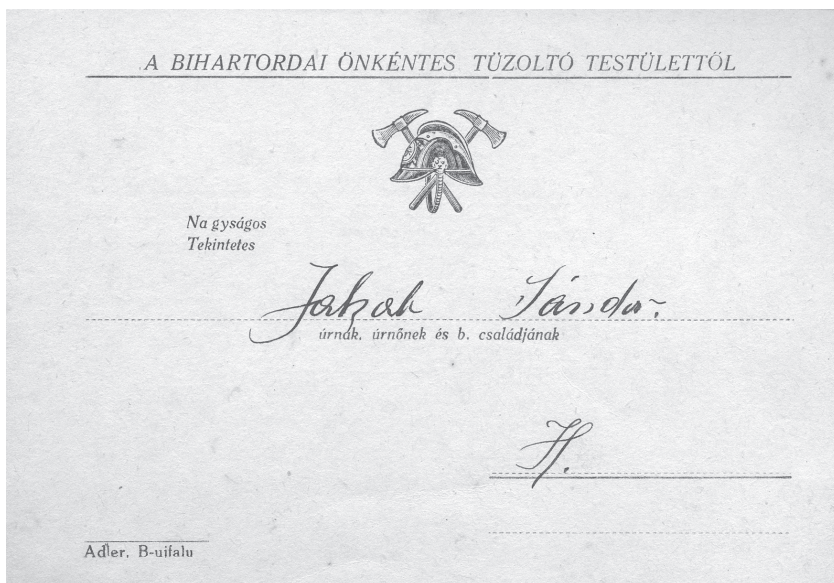
A műsoros esteken belépőjegy megváltása mellett lehetett részt venni. A bevétel – feltehetően – a rendező egyesület támogatására szolgált, van olyan meghívó, ahol ezt jelölték is. (pl. VI.) A rendezvények az egyesületek támogatására is adtak lehetőséget „felülfizetések” formájában, amire a meghívókon is felhívták a figyelmet („*felülfizetések köszönettel elfogadtatnak*”). Ha valami egyéb célra gyűjtöttek, az is megjelenik a meghívón: pl. a nagyrábéiak a Petőfi-ünnepségükön részben a helybéli egyház „ha-

⁴⁴ Jakab Vilma azonos nevű édesapjáról, illetve öccséről nem tartotta meg a családi emlékezet, hogy szerepelt volna színdarabokban. Az 1923. évi előadásokhoz az öccse még túlságosan fiatal. (1913-ban született. Faragóné i. m. 2.) A 13. meghívó kapcsán, ahol Jakab Sándor védnökként szerepel, viszont felmerülhet a személyek egyezése: Jakab Vilma öccséről tudjuk, hogy levante volt, bár parancsnokként nem ismert a személye. Az viszont biztos, hogy élt ebben az időben Tordán más Jakab Sándor is, aki később, 1947–48-ban bíró volt. Vö. Koszorus é. n. 397.

⁴⁵ A 64. oldalon. Nem tudjuk, melyik előadás alkalmával készült a csoportkép, így a Jakab Vilma gyűjteményéből sem sikerült meghívót párosítani a fotóhoz.

rang-alapjának” javára, részben az országos Petőfi-alapnak adták a befolyt összeget. Ugyanígy a nagyrábéi református dalárda 1923-ban az egyház (I.), a tűzoltóegylet egy alkalommal az „inség-akció”⁴⁶ javára (VII.) fordította az est bevételét.

A belépőjegyek ára a meghívókon feltüntetettek szerint a korona pénzrendszerében⁴⁷ 50-60 koronától (V.) 150-ig mozgott (II., III.)⁴⁸. A pengő idejében⁴⁹ a legalacsonyabb ár 50 fillér volt (VII., VIII., IX.), a legdrágább 2 pengő (XII., XIII.)⁵⁰. A tizenhárom közölt meghívóból hét darabon (II., ill. a VIII–XIII.) jelöltek különféle helyárakat (I. és II. hely), illetve kedvezményesebb főpróbai árakat, egyszer pedig (IX.) családi jegyárat is megállapítottak.

3. kép. A Bihartordai Önkéntes Tűzoltó Testület „inség-akció javára” szervezett, szilveszteri előadására szóló meghívójának előlapja

⁴⁶ Ínségakció: állami segélyakció az ország szegény lakosságának ellátására

⁴⁷ A korona 1926. december 31-ig volt fizetőeszköz Magyarországon. Rádóczy 1984: 11.

⁴⁸ A jelölteken kívül egy esetben volt 80 korona a belépődíj (I. meghívó), két esetben pedig 100 korona (IV. és VI. meghívó).

⁴⁹ Az első pengő értékű pénzeket 1926. december 27-én hozták forgalomba, de a pengőértékben való kötelező számítás 1927. január elsejével lépett életbe. Rádóczy i. m. 81.

⁵⁰ Összehasonlításképpen: helyi példa híján – Budapesten tojás 1924-ben 13 fillér, az évi átlagárak 1925–1927-ben változatlanul 14 filléres árat mutatnak, majd utóbb 1928-ban 15, 1929-ben pedig 16 fillérré emelkedtek. A gazdasági világválság alatt a tojás ára 1930-ban nagyot csökkent (16 fillérről 12-re), majd 1934-ben 7 fillérrrel elérte legalacsonyabb árát. Szőnyi 1940: 73–74. A *Bihar Népe* c. Berettyóújfaliban nyomtatott hetilap ára 20 korona, utóda, a *Bihar* 1927-ben 18 fillér, 1933-ban 10 fillér, 1938-ban 8 fillér volt példányonként, az előfizetés egy évre ekkor: 4 pengő.

Forrásközlés – Meghívók

(I.) [1.] Meghívó⁵¹

A bihartordai ref. egyházi dalárda 1922. év december

31-én a Bermann Kálmán vendéglőjében

műkedvelői előadással egybekötött zártkörű

TÁNCZMULATSÁGOT

rendez a ref. egyház javára, amelyre a kívül címzett

urat és b. családját tisztelettel meghívja a

DALEGYESÜLET

Belépő-díj: személyenként 80 korona.

Az előadás kezdete este fél 7 órakor.

Felülfizetések köszönettel fogadtnak.

[3.] Műsor:

1. Nagymajtényi síkon letörött a zászló, énekli a férfikar.

2. Elnöki megnyitó beszéd, tartja Varga Károly ref. h. lelkész

3. Ima: szavalja: Végh Róza

4. Kesereg a holló c. dalt⁵² énekli a férfikar.

5. Magyar ne nyisd szét öklödöt⁵³, szavalja: Csóka Lajos.

6. Oh Tihanynak riadó leánya c. dalt⁵⁴ énekli a vegyeskar.

7. Féltékenység (bohózat egyfelvonásban)⁵⁵

Személyek:

Balázs Ákos mérnök: Kiss Zsigmond, Lenke a felesége:

Papp Mária, Makár Béla, napidíjas rajzoló: Végh László

Pista inas: Széles Béla. Juci cseléd: Végh Róza.

8. Népdal-egyveleg, énekli a férfikar.

(Műsorváltozás fenntartva.)

⁵¹ 17 x 21,3 cm, 4 oldalas Deutch-nyomda Püspökladány. 4 oldalon címzés kék tintával: T. cz. Jakab Sándor pusztagazda úrnak, Pálfoka (Pálfoka pusztá: egykor Bihartordához tartozó külterület. Az 1930-as népszámlálás szerint lakóinak száma 32 fő volt. – Az 1930. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1932: 326.)

⁵² Az eredeti népi dallam szövege valószínűleg ismeretlen költő folklorizálódott verséből keletkezett. 1800 körül már Pálóczi Horváth Ádám is ismeri. A dal Mikes Kelemennek, a bujdosó fejedelem leghűségesebb kíséretjének emlékét őrzi. Folkrádió 2002

⁵³ Seress Imre költeménye. Révai 1935: 747.

⁵⁴ Csokonai Vitéz Mihály: A tihanyi ekhóhoz

⁵⁵ Fodor Lajos kereskedelmi tanár bohózata a Műkedvelő c. sorozatban jelent meg először 1906-ban, 1910-ben újra kiadták. Gulyás 1992: 322.

(II.) Meghívó⁵⁶

A NAGYRÁBÉI REF. DALEGYESÜLET

1923. évi február hó 4-én (vasárnap) a nagyrabéi ref. iskola termeiben, ötven százalékban a helybeli egyház „Harangalapja” javára TÁNCMULATSÁGGAL S VILÁGPOSTÁVAL EGYBEKÖTÖTT PETŐFI ÜNNEPÉLYT

rendez, melyre Önt s becses családját szeretettel meghívja a Rendezőség.

BELÉPTIDÍJ: FÉRFIAKNAK S NŐKNEK EGYARÁNT 150⁵⁷ KORONA KEZDETE ESTE 6 ÓRAKOR

Felülfizetéseket részben a „Harangalap”, részben az Országos Petőfi-alap javára köszönettel fogadunk s jegyzőkönyvileg nyugtázunk.

A zenét Szabó Béni hírneves zenekara szolgáltatja.

Műsor a belső oldalon.

[3.] MŰSOR:

1. TIED VAGYOK⁵⁸... éneklje a dalárda
2. MEGNYITÓ BESZÉD, mondja F. Varga L. esperes lelkész úr
3. A VIRÁGNAK MEGTILTANI... dalolja Dajka Matild
4. A JÓ ÖREG KORCSMÁROS... szavalja Tóth Kálmán
5. MEGY A JUHÁSZ... szavalja Elek Imre
6. TE VAGY, TE VAGY ... dalolja Nagy Imre
7. A CSÁRDA ROMJAI... szavalja Dajka Lajos
8. EZRIVEL TEREM A FÁN... szavalja Farmasi Sándor
9. BEFORDULTAM A KONYHÁRA... dalolja a vegyeskar
10. SZÜLŐFÖLDEM... szavalja Tikos Albert
11. KATONAÉLET... szavalja Parti Béla
12. JUHÁSZ LEGÉNY... dalolja a dalárda
13. PÁSZTOR KÖSZÖNTŐ... szavalja Dajka Matild
14. FÜRDIK A HOLDVILÁG... dalolja Ványai Károly
15. AZ ÓRÜLT... szavalja Németh Sándor

⁵⁶ 15,6 x 23,5 cm, 4 oldalas nyomdai meghívó (nyomta: Kner I., Gyoma) 4. oldalon fekete tintás címzés: T. Jakab Sándor úrnak Pálfokapusztán.

⁵⁷ Az összeg tollal beszúrva.

⁵⁸ Petőfi Honfidal c. versének kezdő sora. Megzenésítőjének nem sikerült a nyomára akadni.

16. ÉLET, VAGY HALÁL... szavalja Nagy Imre

17. ÁRVALÁNYHAJ, CSENDES ÉJ VAN... dalolja Bende József

18. PETŐFI

(színjáték 1 felvonásban)

SZEMÉLYEK:

Mócsi, kocsmáros	Tóth Kálmán
Rézi, leány	Dajka Matild
Diák	Sápy Dezső lelk. úr
Pulky, cigány	Mile Károly
Vércse	Ványai Imre
Lukács	Győri Sándor
Sandri betyárok	Parti Béla
Botos	Kiss József

19. KÉT GYÖNGYE VOLT A FALUNAK... dalolja a dalárda

20. BÍRÓÉK MÖGLAKJÁK PESTET

(vígjáték 1 felvonásban)⁵⁹

SZEMÉLYEK:

Bíró János gazda	Dajka Sándor
Felesége	Dajka Róza
Juliska, leányuk	Dajka Matild
Vendéglős	Gara Sándor
Pincér	Győri Sándor
Borfiú	Farmasi Sándor
Torday, min. tisztv.	Kiss József
Ifj. Balázs, gazdász	Patai József
Vendégek. Rendőr. Zenészek.	

⁵⁹ Péczely József (1876–1944) műve, 2. kiadása 1938-ból a Fővárosi és Vidék Színházak Műsora c. sorozat 140. füzeteként jelent meg: Péczely 1938.

MEGHIVÓ

A NAGYRÁBÉI REF. DALEGYESÜLET

1923. évi február hó 4-én (vasárnap) a nagyrabéi ref. iskola termeiben, ötven százalékban a helybeli egyház „Harangalapja” javára TÁNCMULATSÁGGAL S VILÁGPOSTÁVAL EGYBEKÖTÖTT

PETŐFI ÜNNEPÉLYT

rendez, melyre Önt s becses családját szeretettel meghívja
a Rendezőség.

BELÉPTIDIJ: FÉRFIAKNAK S NŐKNEK EGYARÁNT ¹⁵⁰ KORONA

KEZDETE ESTE 6 ÓRAKOR

Felülfizetésekkel részben a „Harangalap”, részben az Országos Petőfi-alap javára köszönettel fogadunk s jegyzőkönyvileg nyugtázunk

A zenét Szabó Béni hírneves zenekara szolgáltatja

Műsor a belső oldalon

*

4. kép. A nagyrabéi református dalegyesület meghívója a Petőfi-ünnepélyre

(III.) [1.] MEGHÍVÓ⁶⁰

A bihartordai ref. egyházi Dalárda 1923.
évi március hó 11-én Bihartordán, a Ber-
man Kálmán nagytermében hangversennyel
és műkedvelői előadással egybekötött
TÁNCVIGALMAT
rendez, melyre t. Címet és k. családját
tisztelettel meghívja

a RENDEZŐSÉG.

Belépődíj: I. hely 150, II. hely 120 K.

Felülfizetéseket köszönettel fogadunk.

Kezdetre pontosan fél 8 órakor.

Előtte való nap, azaz 10-én este fél 8 órai
főpróbára ugyanezen belépődíjak mellett
szívesen látjuk a t. közönséget.

Műsor a túloldalon.

[3.] MŰSOR:

Dalegyveleg. Énekli a Dalárda.

Megnyitó beszéd. Tartja Varga Károly h. lelkész.

Szaval: Kovács Sándor

„Két gyöngye volt a falunak” c. dalt énekli a Dalárda.

„TOLONC” Tóth Edétől.⁶¹ Népszínmű 3 felvonásban.

ELŐADJÁK:

Kontra Fridolin budapesti magánzó

Széky László

Krizsa, a felesége

Végh Róza

Miklós, ennek első férjétől való fia, pesti mészáros legény

Széles Béla

Abris, mészáros legény

Kiss Béla

⁶⁰ 15 x 23,9 cm, 4 oldalas nyomdai meghívó 4. oldalon kék tintaceruzás címzés: T. Jakab Sándor úrnak H. Deutch-nyomda, P.-ladány

⁶¹ Tóth Ede (1844–1876) népszínműíró. Bővebben lásd: Sötér 1960: 519–520. A *Toloncot* 1875 nyarán írta. Művével a Népszínház pályázatán vett részt; a versenyző 29 népszínmű között a legjobb lévén, megnyerte a 100 aranyból álló pályadíjat. Bővebben: [szerző nélkül] 1906: 69–73.

Rézi)	Szilágyi Erzsébet
Háni)	Papp Vilma
Fáni) kisvárosi zsidó asszonyok	Harmati Karolina
Máli)	Herceg Margit
Kati)	Győri Berta
Lőrinc)	Orbán Károly
Farkas)	Harmati Imre
Móric) kisvárosi zsidó legények	Kovács Sándor
Herschli)	Szőke Mihály
Dolgos, városi bíró	Németi László
Péter, kisbíró	Sziki Áron
Ördög Sára, vén koldus asszony	Gali Margit
Angyal Liszka, cseléd Kontráéknál	Pap Mariska
Mravcsák Johan, öreg vándorló legény	Végh László
A „jóllelkű” korcsmáros	Csabai Béni
Pestvárosi rendőr	Herceg István
1-ső vidéki pandúr	Győri Albert
2-ik vidéki pandúr	Herceg István
János bácsi, kórházi felügyelő	Harmati Áron
Százjasné kórházi ápolónő	Győri Berta
Kománé kórházi ápolónő	Herceg Margit
1-ső asszony	Pap Vilma
2-ik asszony	Gali Margit
– Polgárok, parasztok, nép, zenészek. –	

„Akinek nincs szeretője”⁶² c. bordalt énekli a Dalárda.

⁶² Petőfi Sándor költeménye.

5. kép. A bihartordai református dalegyesület 1923. évi meghívójának a címlapja Geiger Richárd grafikájával

(IV.) [1.] MEGHÍVÓ⁶³

A „Bihartordai Magyar Olvasókör”

1923. évi április hó 1-ső napján a

Berman Kálmán úr vendéglőjében

műkedvelő előadást

fog tartani, úgyszintén 2-án este, hús-

vét II. napján előadással egybekötött

táncmulatságot

rendez, amelyre a kívül címzett urat

és b. családját tisztelettel meghívja a

RENDEZŐSÉG.

Belépődíj személyenként 100 korona.

Kezdeté vasárnap 8, hétfőn 7 órakor.

Felülfizetések köszönettel fogadtatnak.

Műsor a túloldalon.

[3.] MŰSOR:

1. Beszéljen a mamával.

(Bohózat egy felvonásban.)⁶⁴

SZEMÉLYEK:

özv. Pálfiné Kéri Borbála

Papp Mariska

Eliz leánya

Karalyos Margit

Hajas Benedek bőrkereskedő

Harmati József

Bódog, a fia

Papp László

Dr. Thury Zoltán ügyvédjelölt

Sziki Béla

Böske szobalány Pálfinénál

Győri Berta

2. Birtokpolitika

(Parasztkomédia.)⁶⁵

⁶³ 10,2 cm x 17 cm, 4 oldalas meghívó, 4. oldalon címzésnek nyomdailag kialakított helyen tintaceruzás himzés: Tek. Jakab Sándor úrnak H. (Adler Béla, Berettyóújfalú)

⁶⁴ Fazekas Géza egyfelvonásos bohózata a Műkedvelő színműtára (Szerkeszti Dézsó József) 16. füzeteként jelent meg 1910-ben. Petrik-Barcza 1928.

⁶⁵ Zilahy Lajos Birtokpolitika c. parasztkomédiája a Műkedvelők Színháza c. sorozatban jelent meg 1928-ban. Borbándi 2006. A színművet már korábban is műsorra tűzték, erre utal pl. az Apolló Kabaré hirdetése 1908-ból: Fővárosi Hírlap, 1918. december 4. 7.

SZEMÉLYEK:

Sütő bácsi	Papp Ferencz
Samu úr	Jakab Sándor
A Püspök	Papp Gábor
A Püspök kísérelője	Szára Antal

3. Bálint bá írni tanul.

(Vígjáték egy felvonásban.)

SZEMÉLYEK:

Borica	Papp Mariska
Bálint, a Borica öregapja	Papp Ferencz
Anti juhászlegény	Szára Antal

(V.) [1.] MEGHÍVÓ⁶⁶

A „Bihartordai Magyar Olvasókör” f. hó 25-én
hétfőn⁶⁷ este a Bermann Kálmán úr vendéglőjében

MŰKEDVELŐ ELŐADÁST

fog tartani, úgyszintén 26-án kedden este
előadással egybekötött

TÁNCZMULATSÁGOT

rendez, amelyre a kívül címzett urat és b. csa-
ládját tisztelettel meghívja
a Rendezőség.

Belépődíj: 25-én 50 K., 26-án 60 K.

Kezdeté hétfőn este 7., kedden 6 órakor.

Felülfizetések köszönettel fogadtatnak.

Műsor a túloldalon.

⁶⁶ 10,5 cm x 23,3 cm, 4 oldalas meghívó, 4. tintaceruzás címzés: T. Jakab Sándor úrnak H. (Deutsch, Püspökladány)

⁶⁷ A jelölt napi dátum és a hét napja alapján szóba jöhető dátumok: 1919. aug. 15., 1920., ok.25., 1921. ápr. 25., júl. 25., 1922. szept. 25., dec. 25. 1923. jún. 25. 1924. aug. 25. dec. 25. 1925. május 25. 1926. jan 25. okt. 25. A számolás alapja: Öröknaptár 1997–2020. (Az éveket az alapján választottuk, hogy feltételezhetően a háború vége előtt nem tartottak bált, illetve a meghívóban szereplő korona pénznemet 1926-ban felváltotta a pengő, de tényleges forgalmazása csak 1927. januártól zajlott Magyarországon.) Harmat 2015.

[3.] TURI BORCSA

Népszínmű 3 felvonásban⁶⁸

SZEMÉLYEK:

Turi Gáspár g. d. j. l. B. i. s. ⁶⁹	Sziki Béla
Borcsa, leánya	Karajos Margit
özv. Göbös Andrásné	Nagy Róza
Ferenc, fia	Papp László
Pincsi ⁷⁰ , leánya	Karajos Sára
Boglár Mihály bíró	Száva Antal
Unokaöccse	Papp Gábor
Tornyalovár ⁷¹ , uradalmi kasznár ⁷²	Harmathy József
Gábor, fia, fenyőharaszti ispán	Jakab Sándor
Keletenci ⁷³ , árva	Hercegh Erzsike
Curuk József, kocsis, majd napszámos	Papp Ferenc
A Horthy plébános	Papp Gábor
Örzse, Turiéknál	Polgár Erzsike
Benkő Pista, parasztleány	Kara József
Zsuzsi	Karajos Sára
Lidi)	Harmathy Karolina
Biri) parasztlányok	Pikó Vilma
Arató gazda	Sziki Béla
Egy öreg paraszt	Harmathy József
Gyügyő, kisbíró	Szőke Márton
Jórici ⁷⁴ , cigányprimás	Mózsik Gyula

⁶⁸ Gerő Károly színműíró (1856–1904) első színművét, a Turi Borcsát, 1883. okt. 5-én előadták a Népszínházban. Schöpflin 1928–1931: 113.

⁶⁹ A rövidítést nem sikerült feloldani. Más színlapokon Turi Gáspár neve mellett a gazdag parasztbirtokos megjelölés szerepel (pl. DEA 1883), így az is elképzelhető, hogy a nyomdász félreolvasása nyomán került be pontatlanul a rövidítés. (Vö. 70., 71., 73., 74. lábjegyzet.)

⁷⁰ Az eredeti műben: Mici (Lásd 69. jegyzet)

⁷¹ Helyesen: Tornya Lázár (Lásd 69. jegyzet)

⁷² uradalmi tiszt

⁷³ Helyesen: Szele Tercsi (Lásd 69. jegyzet)

⁷⁴ Helyesen: Frici (Lásd 69. jegyzet)

(VI.) [1.] MEGHÍVÓ⁷⁵

A bihartordai önk. tűzoltó testület f. hó 18-án a Ber-
mann Kálmán úr vendéglőjében saját
pénztára javára műkedvelő előadással
egybekötött

TÁNCZMULATSÁGOT

rendez, amelyre a kívül címzett urat és
b. családját tisztelettel meghívja a
Rendezőség.

Kezdetre este 7 órakor

Belépődíj: személyenként 100 K. Felülfizetéseket köszönettel fogadunk.

17-én este 7 órakor tartatik meg a főpróba, melyre ugyanazon belé-
pődíj mellett látja szívesen a vendégeket a

Rendezőség.

[3.] SZÍNRE KERÜL

„A BOR”

Falusi történet 3 felvonásban, Gárdonyi Gézától⁷⁶

SZEREPLŐK:

Baracs Imre	Pap Ferenc
Baracs Matyi, az Imre öccse	Száva Antal
Jancsi, az Imre kis fia	Mácsay Pista
Baracsné, Szunyog Juli	Karalyos Margit
Mihály, Juli nagybátyja	Papp Gábor
Eszter, özv. asszony, Baracsék szomszédja	Herczeg Erszébet
Göre Gábor bíró	Jakab Sándor
Göre Gáborné	Papp Margit
Dubrints Pál esküdt	Papp László
Kátsa)	Mózsik Gyula
Bige) cigányok	Sziki Sándor
Tepsi)	Pikó Gyula
Czeglédi Pál, kovács és állatorvos	Papp András

⁷⁵ 23,5 cm x 15,6 cm, 4 oldalas meghívó, 4. tintaceruzás hímzés: Tek. Jakab Sándor úrnak H. (Deutsch, Püspökladány)

⁷⁶ *A bor* Gárdonyi Géza 1901-ben írt háromfelvonásos népdramája, színműírói munkásságának legjelentősebb darabja. Pataki 1932: 10.

Zsuzsi, Eszter cselédje

Egy fiú – kisbíró

Kocsis

I.)

II.) asszony

III.)

Mácsay Klára

Gara József

Pap András

Nagy Róza

Herczeg Erzsébet

Karalyos Margit

6. kép. A bihartordai önkéntes tűzoltótestület meghívója Geiger Richárd grafikájával

(VII.) [1.] A BIHARTORDAI ÖNKÉNTES TŰZOLTÓ TESTÜLETTŐL⁷⁷

[2.] MEGHÍVÓ!

A BIHARTORDAI ÖNKÉNTES TŰZOLTÓ TESTÜ-
LET FOLYÓ HÓ 31-ÉN SZILVESZTER ESTÉLYÉN⁷⁸
KÖZKÍVÁNATRA ZÁRTKÖRŰEN ELŐADJÁK A
TOLONC CÍMŰ SZÍNМŰVET,⁷⁹
MELYRE A KÍVÜL CÍMZETT URAT ÉS B. CSA-

⁷⁷ 15,6 cm x 10,6 cm, 2 oldalas meghívó, 1. oldalon nyomdailag kialakított címzéshez fekete tintával írt név: Jakab Sándor úrnak, útnőnek és b. családjának H. (Adler, B.-újfalu)

⁷⁸ tintával besúruva: 6 ór[akor]

⁷⁹ A darabról és a szerzőről lásd 61. jegyzet

LÁDJÁT TISZTELETTEL MEGHÍVJA A
RENDEZŐSÉG.

BELÉPŐ-DÍJ: 50 FILLÉR,

mely összeg az ínség-akció javára lesz fordítva.

A meghívót a pénztárnál fel kell mutatni.

(VIII.) [1.] MEGHÍVÓ

A bihartordai Önkéntes Tűzoltó testület

VIGALMI BIZOTTSÁGÁTÓL⁸⁰

[2.] MEGHÍVÓ

A bihartordai Önkéntes Tűzoltó testület

folyó hó 15-én este 7 órai kezdettel, mű-

kedvelő előadást, úgyszintén 17-én műkedvelő

előadással egybekötött

TÁNCMULATSÁGOT

rendez a Sólyom Miklós úr vendéglőjében,

melyre a kívül címzett urat és kedves csa-

ládját tisztelettel meghívja

a TESTÜLET.

Belépődíj: 15-én 50 f., 17-én 80 f., 1. hely 1 P

Színre kerül:

A vén bakancsos és fia, a huszár⁸¹

Vegyes dalokat énekel Csóka Sándor t.[űzoltó] par.[ancsnok]

⁸⁰ 15,6 cm x 10,6 cm, 2 oldalas meghívó, 1. oldalon nyomdailag kialakított címzéshez *fekete tintával írt név*: *Jakab Sándor* úrnak és kedves családjának *H.* (Adler, B.-újfalu)

⁸¹ Szigeti József színműíró (1822–1902) 1858-ban szerezte nagysikerű népszínművét a Nemzeti Színház számára. Perényi 1915: 291. Életrajzára lásd uo.: 291–305,

7. kép. A bihartordai önkéntes tűzoltó testület meghívója

(IX.) [1.] A NEMZETI EGYSÉG PÁRT BIHARTORDAI SZERVEZETE
[2.] MEGHÍVÓ⁸²

A NEMZETI EGYSÉG PÁRT BIHARTORDAI SZERVEZETE 1933. DEC. 23-ÁN SZÍNI ELŐADÁST, 26-ÁN PEDIG TÁNCMULATSÁGGAL EGYBEKÖTÖTT ELŐADÁST

RENDEZ A KÖZSÉGHÁZA TANÁCSTERMÉBEN A PÁRT ALAP JAVÁRA, MELYRE KÍVÜL CÍMZETT URAT ÉS KEDVES CSALÁDJÁT TISZTELETTEL MEGHÍVJA A RENDEZŐSÉG.

BELÉPŐDÍJ SZEMÉLYENKÉNT 23-ÁN 50 FILLÉR. 26-ÁN I. HELY 1 P., II. HELY 70 f., CSALÁD-JEGY 4 SZEMÉLYIG 3 P., FELÜLFIZETÉSEKET KÖSZÖNETTEL FOGADUNK. KEZDTE PONTOSAN FÉL 8 ÓRAKOR

⁸² 15,1 cm x 21,3 cm, 2 oldalas meghívó, 1. oldalon nyomdailag kialakított, kipontozott vonalon címzés fekete tintával írt név: Jakab Sándor úrnak, H. (Adler József, Berettyóújfalú)

SZÍNRE KERÜL:

A GYURKOVITS LEÁNYOK

ÍRTA HERCZEG FERENC⁸³

RENDEZI VIGVÁRY LAJOS kántor-tanító

SZEMÉLYEK.

Gyurkovitsné	Reiner Nándorné
Katinka	Papp Margit
Sári	Pap Zsuzsika
Ella	Sólyom Matild
Mici	Robinson Franci
Liza	Sólyom Magda
Terka	Csóka Lenke
Klári	Daday Icuka
Radványi ezredes	Vigváry Gyula
Radványi Gida	Kovács Imre
Horkay Feri	Kiss Lajos
Sándorffi	Kovács Antal
Kemény Tóni	Pap Elek
Semessey	Reiner Nándor
Jankó	Kovács Gábor
Cigányprímás	

ELŐADÁS UTÁN TÁNC!⁸⁴

⁸³ Herczeg Ferenc (1863–1954) író, színműíró, újságíró. A Gyurkovics-lányok regényként első kiadása 1893-ban látott napvilágot. A színműként bemutatója 1899-ben volt a Magyar Színházban A nagysikerű vígjátékot később átvitték a Vígsházba, majd a Nemzeti Színházba is. Bécsben 1900-ban, New Yorkban 1911-ben, Londonban 1913-ban, Stockholmban és Madridban 1925-ben játszották először. Pintér 1941.

⁸⁴ A rendezvényről a Bihar c. hetilap is hírt adott: A Nemzeti Egység Pártja biharmegyei szervezeteinek hírei. Bihar 1933. december 28. (VI. évf. 53. sz.) 2. oldal.

MEGHÍVÓ

A NEMZETI EGYSÉG PÁRT BIHARTOR-
DAI SZERVEZETE 1933 DEC. 23.-ÁN SZINI
ELŐADÁST, 26.-ÁN PEDIG, TÁNCMULAT-
SÁGGAL EGYBEKÖTÖTT

E L Ő A D Á S T

RENDEZ A KÖZSÉGHÁZA TANÁCSTERMÉBEN A
PÁRT ALAPJA JAVARA, MELYRÉ KIVÜL CIMZETT
ÚRAT ÉS KEDVES CSALÁDJÁT TISZTELETTEL
MEGHÍVJA A RENDEZŐSÉG.

BELÉPŐDIJ SZEMÉLYENKÉNT 23.-ÁN 50 FILLÉR.
26.-ÁN I. HELY 1 P., II. HELY 70 F. CSALÁD-JEGY 4 SZE-
NÉLYIG 3 P. FELÜLFIZETÉSEKET KÖSZÖNETTEL FOGADUNK
KEZDETE PONTOSAN FÉL 8 ÓRAKOR
SZINRE KERÜL:

A GYURKOVITS LEÁNYOK

IRTA HERCZEG FERENC.

RENDEZI VIGVÁRY LAJOS kántor-tanító

SZEMÉLYEK.

Gyurkovitsné	Reiner Nándorné
Katinka	Papp Margit
Sári	Pap Zsuzsika
Ella	Sólyom Matild
Mici	Robinson Franci
Liza	Sólyom Magda
Terka	Csóka Lenke
Klári	Daday Icuka
Radványi ezredes	Vigváry Lajos
Radványi Gida	Kovács Imre
Horkay Feri	Kiss Lajos
Sándorfi	Kovács Antal
Kemény Tóri	Pap Elek
Semessey	Reiner Nándor
Jankó	Kovács Gábor
Cigányprimás	

ELŐADÁS UTÁN TÁNC!

8. kép. A Nemzeti Egység Párt bihartordai szervezetének meghívója

(X.) [1.] MEGHÍVÓ a Bihartordai Ref. Énekkartól⁸⁵

A DAL NEMESÍT!

[2.] MEGHÍVÓ

A „BIHARTORDAI REFORMÁTUS ÉNEKKAR”

1938. március hó 13-án a község háza tanácstermében

MŰSOROS

TÁNCMULATSÁGOT

rendez, melyre a t. Címet és b. családját tisztelettel

meghívja a RENDEZŐSÉG.

belépődíj: I. hely 1 pengő, II. hely 80 fillér

Március 12-én főpróba, belépődíj: I-ső hely 60 fill.,

II. hely 50 fillér.

Kezdetre mindkét este pontosan 7 órakor.

Jó zenéről gondoskodunk.

MŰSOR:

FOHÁSZ.... előadja az Énekkar.

NAGY LESZ ÚJRA MAGYARORSZÁG... előadja az Énekkar.

A SÜKET LEVENTE... Szereplők: Oláh Erzsébet,

Szőke Róza, Sziki Dezső, Somi Sándor, Nemes Sándor.

LEMENT A NAP.... előadja az Énekkar.

MATYÓ JANKÓ BAKA LESZ...⁸⁶

Szereplők: Somi Sándor, Harmati Gyula, Földesi Károly.

ORSZÁGJÁRÓ SZELEK SZÁRNYÁN... énekli az Énekkar.

NINCSEN ÁRVÁBB NEMZET SEHOL...

énekli Csóka Sándor, Somi Sándor.

MEGKONDULT A KECSKEMÉTI...⁸⁷ előadja az Énekkar.

Rendező, karnagy: Vigváry Lajos kántor-tanító

MŰSOR UTÁN TÁNC.

⁸⁵ 20,5 cm x 14,8 cm, 2 oldalas meghívó, 1. oldalon nyomdailag kialakított, kipontozott vonalon címzés: fekete tintával írt név: Jakab Sándor úrnak, H. (Paszternák-nyomda, B.-újfalú)

⁸⁶ *Matyó Jankó baka lesz! Vig énekes jelenet 3 férfi számára.* (A „*Matyólakodalom*” c. népszínműből) címmel 1912-ben, a Dezső József szerkesztette Kabareékincstár – Vig dialógok, jelenetek, tréfák sorozatban jelent meg. Kazocsa 1938. A szerző Garamszeghy (Géczy) Sándor (1879–1964), mezőkövesdi születésű színész, író. Székely 1994

⁸⁷ *Megkondult a kecskeméti Öreg Templom harangja.* Dankó Pista (1858.–1903. cigány származású nótaszerző zenéje. Kenyeres é. n.

(XI.) [1.] Meghívó⁸⁸ A BIHARTORDAI LEVENTE EGYLETTŐL

[2.] MEGHÍVÓ

Bihartordai Levente egyesület 1943. év

február hó 27. és 28. napján

műkedvelő előadással egybekötött táncmulatságot rendez.

Kezdetre mindkét este pontosan 5 órakor. Hely-
árak 27-én főpróba 80 fillér, 28-án I. hely 1.50,
II. hely 1 pengő.

Ez előadásra kívül címzett urat és kedves
családját tisztelettel meghívja és a hazafias pár-
tolást elvárja

a Levente Egyesület.

Színre kerül:

A csácsi pusztán.

Népszínmű 3 felvonásban. Írta Császár István.⁸⁹

Személyek:

Ambrus pusztabíró	Kovács Imre
Bözsi, a leánya	Győri Ida
Judit, a bíró nővére	Szabó Ilonka
Eszti, nevelt lánya	Kovács Olga
Lőrinc, gulyásbojtár	Csabai Béni
Bandi csikósbojtár	Csóka Ferenc
Gergő számadó	Sziki Jenő
Zsófi néne, a felesége	Győri Irén
Bódi halászlegény	Győri Sándor
Csendbiztos	Nagy Balázs
Peti béres gyerek	Szigeti Imre
Miska bá öreg csósz	Sziki Imre
Zsuzsi néne a felesége	Sziki Gizella

⁸⁸ 15,1 cm x 21,6 cm, 2 oldalas meghívó, 1. nyomdailag kialakított címzéshez *fekete tintával irt név: Gál Imre* úrnak és kedves családjának *H.* (Adler, B.-újfalu)

⁸⁹ Császár István (1897–1982) író, lapszerkesztő. Felső-Csallóköz számos településén nagy sikerrel mutat-
ták be *A Csácsi pusztán* c. színművét, első alkalommal Bacsfán, 1932 márciusában. A darab az 1848/49-
es szabadságharc utáni betyárvilágot eleveníti fel, számos táncbetéttel, főképpen a palotással gazdagítva.
Presinszky 2000. 16–19. A színdarab nyomtatásban a számaként jelent meg Budapesten 1934-ben 78 oldal
terjedelemben. (Lásd: Prágai Magyar Hírlap 1934. dec. – karácsony – 32.)

Bacsó öreg betyár	Kovács János
Csárdásné	Sziki Matild
Sisera vén primás	Mózsik Károly
Zufi, fia	Gál Imre
Marci, fia	Varga Sándor
betyár	Szőke Sándor
2. betyár	Elek József
1. pandúr	Csóka Béla
2. pandúr	Győri Zsigmond

Mög van tiltva a szerelöm. Vígjáték 1 felvonásban.

Írta Szunyogh Árpád⁹⁰

Személyek:

Pityke Andris gazda	Sziki Jenő
Pitykéné	Győri Irén
Feri, a fiuk	Kovács János
Marika, a Feri mátkája	Sziki Gizella
Klein zsidó koresmáros	Kovács Imre
Tóni cigány	Mózsik Károly
Fiai	Sziki Béla, Harga Lajos

„Szebb jövőt” hazafias tisztelettel

Levente Egyesület

(XII.) [1.] MEGHÍVÓ

A BIHARTORDAI ÖNKÉNTES TÜZOLTÓ TESTÜLETTŐL⁹¹

[2.] Helyárok: 23-án, a Főpróbán I. hely 1 P, II. hely 50⁹²

24-án I. hely 2 P, II. hely 1.50.

Kezdeté mindkét este pontosan 6 órakor.

Rendező Csóka Sándor tűzoltó-parancsnok.

⁹⁰ Szunyogh Árpád: Mög van tiltva a szerelem! – falusi bohózat humoros bevezető konferansszal. (Cegléd, Sárík Gy. Nyomda, 1934); A szerzőnek az 1930-as években számos konferanszkötete jelent meg. Lásd: ODR 2013a

⁹¹ Eredetileg 2 oldalas meghívó, utólag levágott címzéssel, méret: 15,9 x 15,8 cm (eredeti méret: 24 x 15,8 cm). Első oldalára kék tintás feljegyzés (feltehetően Jakab Vilma írása): MŰKEDVELŐ ELŐADÁST TART 1943. évi október 24.

⁹² A II. hely 50 fillér szöveg fekete tintával kihúzva.

Színre kerül: A zsellér fia

Népszínmű 3 felvonásban.

Írta Szánthóné Sepecziár Etelka.⁹³

Személyek:

Lelkes, jómódú gazda	Csabai Béni
Lelkesné, felesége	Győri Irén
Ilonka, lányuk	Kovács Olga
Manci, városi lány, Ilonka barátnője	Szabó Ilonka
Szegény Péter, öreg vak zsellér	Csóka Márton
Jani, a fia	Csóka Ferenc
Balog Tóni szabó	Szőke Elek
Gyurka, inasa	Csabai Géza
Lászlófi, 60 éves földesúr	Kovács Imre
Özv. Szarkáné	Sziki Matilda
Panni asszony	Papp Zsófia
Böske szolgáló	Nemzeti Irén
Dr. Pintér, fogorvos	Karalyos Gy[ula]
Dohogó béresl[egény]	Kállai Gábor
Kurjancs éjjeliőr	Mózsik Károly
Kormos öregbíró	Nagy Balázs
Pista, a fia	Szőke Elek
Nagy Bajus Bálint	Papp Imre
Idegen bakter	Szőke Sándor
Kardos kiszolgált katona	Karalyos Gy[ula]

(XIII.) [1.] MEGHÍVÓ⁹⁴ A BIHARTORDAI LEVENTE EGYLETTŐL

[2.] MEGHÍVÓ

A bihartordai Levente Egyesület 1943. december 26-án este 5 órai kezdettel műsoros estet rendez Jakab Sándor cs. pk. védnöksége alatt Csóka Sándor vezetésével, melyre kívül címzett Urat és k. családját tisztelettel meghívja a Vezetőség.

⁹³ Helyesen: Sántháné Specziár Etelka. *A zsellér fia* c. népszínműve 1938-ban jelent meg Budapesten, 77 oldal terjedelemben. ODR 2013b

⁹⁴ 15,1 cm x 21,6 cm, 2 oldalas meghívó, rajta nyomdailag kialakított címzéshez *fekete tintával írt név: Gál Imre* úrnak és k. családjának *H.* (Adler, B.-újfalú). Rajta kör alakú pecsét, körirata: LEVENTEEGYESÜLET PARANCSNOKSÁG * BIHARTORDA 1925

Helyárok: I. hely 2 P, II. hely 1.50 Pengő.

Főpróba 24-én 1.50 P

Színre kerül:

A Falu Gyöngye

Népszínmű 4 felvonásban Írta: Knapp Vince⁹⁵

Személyek:

Borbála Gáspár bíró

Ferkó, a fia	Csóka Ferenc
Lídia, a bíró felesége	Kovács Olga
Csordás Vendel pásztor	Papp Imre
Klári, a leánya	Sziki Matild
Harmath jegyző	Győri Sándor
Iszák kántor	Szőke Sándor
Istók szolga	Kovács Imre
Juli koldusleány	Papp Zsófia
Fekete, Ferkó nagybátyja	Csóka Márton
Feketéné	Szabó Ilonka
Kisbíró	Karalyos Gyula
Kontár István bíró	Nagy Balázs
Horváth törvénybíró	Szőke Elek
Donáth zsidó ügynök	Csóka Márton
Stadler kocsmáros	Szigeti Imre
Várad pap	Karalyos Gyula
Ferenc bakter	Papp Sándor
Csergő cigány	Varga Sándor
Rigó cigány	Gál Imre
legény	Sziki György
legény	Papp Imre
asszony	Kovács Olga
1 leány	Németi Irén

⁹⁵ Knapp Vince A falu gyöngye c. népszínműve több kiadást is megért a két világháború közötti időszakban, először: 1936. Lásd erről: 2013c

II. rész

Egy barázda egy csók

Vígjáték egy felvonásban. Írta Csermely Gyula.⁹⁶

Böröcki Péter kispap	Csabai Béni
Dani, a fia	Varga Sándor
Terka, a leánya	Szabó Ilonka
Járásbíró	Sziki György
Ügyvéd	Papp Sándor
Aljegyző	Szőke Sándor
Községi bírósági elnök	Karalyos Gyula

A zenét Sziki Béni és cigányzenekara szolgáltatja.

Irodalom

[szerző nélkül]

1906 *Bevezető fejtegetések a Kolozsvári Nemzeti Színház ifjúsági előadásaihoz.* 1903/4–1904/5. Kolozsvár <http://www.elib.hu/18900/18985/18985.pdf> (A letöltési ideje: 2020. január 10.)

AMBRUS Vilmos

- 2001 A falusi amatőr színjátszás megközelítési lehetőségei. In: *Artes populares.* 18. (Folytatás. Folklorisztikai tanulmányok, melyekkel tanítványai köszöntik a hatvanéves Voigt Vilmos professzort) 159–170.
- 2005 Amatőr színjátszás Ipolyfödémesen. In: Liszka József (szerk.) *Ethnologica Danubiana 7. Az Etnológiai Központ Évkönyve.* Komárom–Dunaszerdahely 95–117.

AZ 1930. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS

- 1932 1. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1930_01/?pg=0&layout=s (A letöltési ideje: 2019. december 11.)

⁹⁶ Csermely Gyula (szül. Bruck Júdás, 1869–1939) ügyvéd, író. Az *Egy barázda ... egy csók* c. színműve a Fővárosi és Vidéki Színházak Műsora 48. számában jelent meg 1932-ben. Gulyás 1939: 206–207.

BICSKEI Gábor

é. n. Amatőr színjátszás. In: Vas Anna (szerk.): *Amatőr művészeti mozgalom.* (Helyzetelemzés – 1976), 47–62. Budapest

BORBÁNDI Gyula

2006 Zilahy Lajos. *Magyar katolikus lexikon* (Kísérleti internetes verzió. Készítette a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai Karának diákja, Rácz András, Pásztor Miklós vezetésével.) <http://lexikon.katolikus.hu/Z/Zilahy.html> (A letöltési ideje: 2020. január 10.)

CLAVIS TYPOGRAPHORUM REGIONIS CARPATHICAE

2011 Deutsch Izráel nyomda. *Typographia honlap.* Országos Széchényi Könyvtár http://typographia.oszk.hu/html_clavis/uk/presslek.php?azon=1392 (A letöltés ideje: 2019. december 7.)

CSEH Gizella

2009 A népszínmű tündöklése és bukása. Magyar művelődéstörténeti pillanatképek. *Zempléni Múzsza.* 9. évf. 4. sz. 28–34. http://www.zemplenimuzsa.hu/09_4/cseh.htm (A letöltési ideje: 2019. december 10.)

DEA

1883 *A Turi Borcsa színlapja, Debreczeni Színház.* <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/184162/bibPOS00004751.pdf?sequence=5&isAllowed=y> (A letöltési ideje: 2020. január 10.)

FARAGÓNÉ dr. Takács Katalin (összeáll.)

2014 *Családfa.* Kézirat (A szerző családi irattára)

FOLKRÁDIÓ

2002 *Mikes Kelemen nótája.* <https://folkradio.hu/mediatar/felvetelek/11573/mikes-kelemen-notaja>. (A letöltés ideje: 2019. december 7.)

GAZDAG István

1996 A közösség körei. In: Radics Kálmán (szerk.): *Nagyrábé.* Száz magyar falu könyvesháza. Budapest, 113–121.

GULYÁS Pál

1939 Elhunytak. *Irodalomtörténet*, 28. évfolyam, 1–2. szám. 205–211.

1992 *Magyar írók élete és munkái 9. kötet*. https://en.mandadb.hu/common/file-servlet/document/321916/default/doc_url/magyar_irok_elete_es_munkai_9_kotet.pdf (A letöltési ideje: 2020. január 10.)

GYOMAI KNER NYOMDA

2020 *A nyomda története*. A Gyomai Kner Nyomda honlapja. <http://gyomaikner.hu/magunkrol> (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

HAIMAN György

1979 *A Kner család és a magyar könyvművészet 1882–1944*. Budapest <https://mek.oszk.hu/02400/02404/02404.htm> (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

HARMAT Árpád Péter

2015 *Magyarország pénzei 1848 és 1948 közt*. <http://tortenelemcikkek.hu/node/243> (A letöltési ideje: 2019. december 10.)

KENYERES Katalin (főszerk.)

é. n. *Magyar életrajzi lexikon*. <http://www.mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03014/03074.htm> (A letöltési ideje: 2020. január 10.)

KOSZORUS László

é. n. *Torda-Bihartorda története*. Bihartorda

2018 *Tordai krónika II*. Bihartorda

KOVALCSIK József

2003 *A kultúra csarnokai*. II. kiadás Budapest

KOZOCSA Sándor

1939 *Magyar könyvészet 1911–1920*. II. kötet <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Petrik-magyar-konyveszet-17121920-2/19111920ii-2FB2A/> (A letöltési ideje: 2020. január 10.)

NADÁNYI Zoltán (szerk.)

1938 *Bihar vármegye. II. rész: Személyi adattár.* Budapest

NESHER Dávid – GERŐ Zsuzsa (szerk.)

2001 *Berettyóújfalu és környéke zsidóságának emlékkönyve.* Haifa

MAGYAR NAGYLEXIKON

1998 *7. kötet.* Budapest

2001 *12. kötet* Budapest

MÓD László

2015 Szüreti bálok és felvonulások Csongrádon a 19. század végén és a 20. század első felében *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Új folyam 2.* Szeged, 247–260. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_CSON_EK_2015/?query=vil%C3%A1gposta&pg=255&layout=s (A letöltési ideje: 2019. december 10.)

ODR

2013a Szúnyogh Árpád keresőszo. *Országos Dokumentum-ellátó Rendszer* <http://www.odrportal.hu/kereso/index.php?styp=author&q=%22Szunyogh+%C3%81rp%C3%A1d%22> (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

2013b Sántháné Specziár Etelka. *Országos Dokumentum-ellátó Rendszer* <http://www.odrportal.hu/web/guest/record/-/record/MOKKAI0008938967> (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

2013c Falu gyöngye keresőszo. *Országos Dokumentum-ellátó Rendszer* <http://www.odrportal.hu/kereso/index.php?q=a+falu+gy%C3%B6ngye&styp=title> (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

ORAVEC Éva

2009 Nemzetközi világposta. In: *Forgó. A Kiss Áron Magyar Játék Társaság lapja.* X. évfolyam 3. szám, 2009. november 14–15. http://www.kamjt.hu/kiadvany/forgo/forgo_2009_3.pdf (A letöltés ideje: 2019. december 7.)

ÖRÖKNAPTÁR

1997–2020 <https://calendar.zoznam.sk/eternal.php?fLang=hu> (A letöltés ideje: 2020. január 6.)

PALÁDI KOVÁCS Attila (főszerk.)

2000 *Magyar néprajz nyolc kötetben VIII.* (Társadalom). Budapest

PÁSZTOR Ágota

2010 *Az egyesületi kultúra és változása a 20. században egy alföldi nagyhatáru településen.* Doktori (PhD) értekezés. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/112738/Pasztor%20Agota%20dolgozat-t.pdf?sequence=6&isAllowed=y> (A letöltés ideje: 2019. december 7.)

PATAKI József

1932 Gárdonyi mint színműíró In: *Az egri remete.* Szerk. Simon Lajos. Budapest: Dante. 1932, 110–114.

PERÉNYI József

1915 Sziget József. *Irodalomtörténet* 1915. szept. 10. 291–305. http://epa.oszk.hu/02500/02518/00028/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1915_09-10_289-305.pdf (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

PETRIK Géza – BARCZA Imre

1928 *Magyar könyvészet 1901–1910. I.* <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Petrik-magyar-konyveszet-17121920-2/19011910i-1E5C9/> (A letöltés ideje: 2019. december 7.)

PÉCZELY József

1938 *Bíróék möglakják Pestet.* Budapest https://mandadb.hu/common/file-servlet/document/563437/default/doc_url/Brk_mglakjk_Pestet_n.pdf (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

PINTÉR Jenő

- 1941 Herczeg Ferenc. In: *A magyar irodalom története: tudományos rendszerezés. 8. köt.* Budapest. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/8-a-magyar-irodalom-a-xx-szazad-elso-harmadaban-2885/herczeg-ferenc-2B77> (A letöltés ideje: 2019. december 10.)

PIRÓTH István

- 1998 Köz-ségi szellem a palackban, avagy modernizációs vonások a helyi társadalom önszerveződő folyamatában. In: Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány & modernizáció a kultúrában és a néprajzban. A Budapesten 1994. augusztus 31. és szeptember 2. között megrendezett Fialat Néprajzkutatók IV. Konferenciájának előadásai.* Budapest 55–66.

PRESINSZKY Lajos

- 2000 *Felső-csallóközi arcképcsarnok.* Somorja

RENDELETEK TÁRA

- 1934 *Magyarországi rendeletek tára 1867–1945.* https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1934/?pg=0&layout=s (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

RÁDÓCZY Gyula

- 1984 *A legújabb kori magyar pénzek (1892–1981).* Budapest

ROMSICS Ignác

- 1995 *Magyarország története a XX. században.* Budapest

RÉVAI NAGY LEXIKONA

- 1927 *20. kötet: Kiegészítés: Bér–Zsolt*
1935 *XXI. kötet. Kiegészítés: A–Z.* Budapest

SÁNDOR Mária

- 2014 „Írtam ide... Jakab Vilma”. Egy bihartordai háziasszony feljegyzései. In: Sándor Mária (szerk.): *A Bihari Múzeum Évkönyve XVII–XIX.* Berettyóújfalú, 171–217.

- 2017 „Régi feljegyzésemről ide leírtam...” – Jakab Vilma bihartordai háziasszony újabb feljegyzései. In: Sándor Mária (szerk.): *A Bihari Múzeum Évkönyve XX–XXII*. Berettyóújfalu, 117–138.
- 2019 Jakab Vilma levelesládájából. Újabb emlékek egy bihartordai háziasszony életéből. In: Sándor Mária (szerk.). *A Bihari Múzeum Évkönyve XXIV*. Berettyóújfalu, 65–94.

SCHÖPFLIN Aladár (szerk.)

1928–1931 *Magyar Színművészeti Lexikon*. <https://mek.oszk.hu/08700/08756/html/szocikk/1045980.htm> (A letöltés ideje: 2020. január 7.)

SEBŐK László (összeáll.)

2012–2015 *Magyarország településeinek népszámlálási-etnikai adatbázisa*. Bihartorda. Országgyűlési Könyvtár. https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?ev=&ev2=&megye=&telepules=1626&kod=&nemzetiseg=&felekezet=&tipus=mind&keyword=&page=50 A letöltés ideje: 2019. december 10.)

SÓTÉR István (főszerk.)

1965 *A magyar irodalom története IV. kötet*. Budapest

SZABÓ Lajos

1977 *Színműjatszás Taktaszadán*. Adatok a falusi színjátszás történetéhez, 1911–1948. *Borsodi Levéltári Évkönyv I*. Miskolc, 125–137.

SZÉKELY György

1994 *Magyar színházművészeti lexikon*. Budapest <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz08/63.html> (A letöltés ideje: 2020. január 7.)

SZÓRÓ Ilona

2015 A műkedvelő tevékenység közösségformáló szerepe az olvasókörökben. In: *Kulturális Szemle. Az NMI Művelődési Intézet Interdiszciplináris online folyóirata* <http://www.kulturalisszemle.hu/3-szam/hazai-tudomanyos-muhely/szoro-ilona-a-mukedvelo-tevekenyseg-kozossegformalo-szerepe-az-olvasokorokban>. (A letöltés ideje: 2019. december 7.)

SZŐNYI Gyula

1940 *A fővárosi élelmiszerárak az 1897–1936. években.* (Budapesti Statisztikai Közlemények 93/1, 1940)

TAKÁCS Zsuzsanna Mária

2014 *Falusi néptanítók élete a 20. század első felében emlékirataik és naplójuk tükrében.* (PhD) értekezés. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14687/takacs-zsuzsanna-maria-phd-2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (A letöltés ideje: 2019. december 7.)

UJLAKY Zoltán

1980 A Hajdú vármegyei nyomdák történetének néhány kérdése 1920–1944. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve.* 47–58.

Közyűjteményi források

MNL HBML Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
IV.B.458 Bihar vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye

Mária Sándor

Letters of Vilma Jakab (Part 2)

Addendum to the life of associations and amateur dramatics of Bihartorda

Between the two world wars based on printed invitations of events

From the end of the 19th century the significance of civil associations, reading groups and other societies increased, and they played an important role in organizing local communities and strengthening their cohesion. Vilma Jakab, a housewife from Bihartorda preserved 13 invitations to local events, theatre plays and social gatherings between 1922 and 1943. These events were organized by associations and societies of Bihartorda (or Nagyrábé). The invitations reveal many details about the typical form of entertainment of this era, amateur dramatics and the life of associations.

Bakó Endre

„MEGMARADNI HÍVEN BIHARI LEGÉNYNEK” – DUTKA ÁKOS ÉS A SZÜLŐFÖLD

Dutka Ákos (Nagyvárad, 1881 – Máriaremete, 1972) Ady küzdőtársa, barátja, *A Holnap* c. antológiák (1908, 1909) egyik szervezője és szereplője Juhász Gyulával, Babits Mihállyal stb. együtt. Adytól sokat tanult, de személyiségalkata különbözött, ő szelíd, békére vágó, a szépség bűvöletében alkotó lírikus, noha olykor forradalmi hangot is hallatott. Bohém, amennyire az újságíró életforma megköveteli, de nem kicsapongó, hiszen „robotos” ember és egyszerelemű költő, egyetlen igazi Múzsája felesége, Magda. Finom, míves költészete főleg impresszionista, itt-ott szimbolista stílusjegyeket hordoz, közel áll Babits, még inkább Juhász Gyula versvilágához, aminek nem mond ellent, hogy néhány, a feudális magyar elmaradottságot kíméletlenül ostromozó költeményével Adyval tart rokonságot.

Róla szóló dolgozatunkkal nem kívánunk részt venni az identitásról folyó széles körű diskurzusban, csupán megjegyezzük, hogy a modernitás jegyében született magaspontú gondolatfutamok sokszor a spanyolviasz újra-feltalálóját juttatják eszünkbe. Mert azt már a latinok is tudták, hogy nincs egész életre szóló személyes identitás: *tempora mutantur et nos mutamur in illis*. Az ember nem köldöknéző magányban, légmentes burookban vagy szerzetescellában él, hanem közösségben, társadalomban, ki van téve permanens hatásoknak, melyek létét (érdekeit) és így gondolkodását befolyásolják. Másrészt – különösen művészek – egy időben olykor egymásnak ellentmondó, többféle önazonosságot deklarálnak vagy szerepet játszanak. Gondoljunk csak Ady sok arcára. Dutka a harmincas években közelebb került a konzervatív irodalmi fórumokhoz, de költészetének sohasem változó, életét végigkísérő emberi és költői mentalitása, tematikai motívuma az elesettekkel való azonosulás, a békeóhajtás, Magda iránti szerelme, erős magyarsága, Ady és *A Holnap* emlékének ápolása, s bihari (nagyvárad) hagyománytudata. Ezúttal az utóbbi aspektusból tekintjük át költészetét, s teszünk egy időutazást lírai világában.

1.

Költőnk *a Vallomások könyve* c. (1904) kötetével érkezett az irodalmi nyilvánosság fórumára. A gyűjtemény versei mögül egy magános, álmodozó, mélabús lírai Én tekint

ránk, aki csak most kezdi felejteni múltja kísértő árnyait, s enged az új tűz, új láng, új vágy csábításának (*Hajnal*). De hogy miért kísérti a múlt, arról nem tudunk meg semmit, ezért hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy ez nem átélt élmény, hanem a századfordulón divatos spleen, az ok nélküli szomorúság lopakodik versvilágába. A kötet kilenc Nusóka-darabja Reviczky-reminiszcencia a bukott lányról, aki ugyan megpróbál megtisztulni, de már késő. A szóhasználatban és szimbólumokban ott van már Ady is. A *Lángok* ciklus is nélkülözi az empirikus élményt, vagy mondhatnánk az epikai hitelt, a beszélőhöz nem tudjuk odarendelni az Adyval barátkozó Dutka „feldúlt arcát”, amit hiába keresünk, többnyire el van rejtve az epikus történetek szegleteiben. Nem alanyi, hanem epikus keretben kelti életre az újságíró is, mint saját modelljét (*A riporter*). Olykor rádöbben, hogy az „ujjongó énekek” (?) csak múló hangulatok, már jelen időben is emlékek (*Valamikor*). Egyes szám első személyben íródott viszont a *Rorate coeli*, mint a kétely nélküli hit utáni vágyakozás. Tanmesék (*A bölcsék*), a nép-nemzeti epigonizmus (*Ne sirass meg, édesanyám*), a szentimentalizmus (*Azért*), a naiv bölcselkedés az eszmei forrása ennek a költészetnek. Az én-definiálás szándéka egyetlen költeményben érhető tetten, de ez is túlságosan általános szférában: „*Hányan sírhatnak künn e nagyvilágban / S ez a közös bú az én bánatom.*” (*Vallomások I.*) Az önállóság, mint az esztétikai érték egyik aranyfedezete, még futtatottan, foltokban mutatkozik ezeken a verseken, ennek ellenére voltak kritikusok, akik hittek Dutka tehetségében. Közéjük tartozott Fülep Lajos, a később nagy hírű művészettörténész, aki ekkor még Adyt nem ismerte, ezért nem vette észre Dutkára gyakorolt hatását, inkább francia költőkre gyanakodott, akikről Dutka nem is hallott.¹

Közben költőnk megjárta Amerikát, aminek legfőbb emberi és költői hozadéka, hogy még erősebben kötődött szűkebb pátriájához, noha kissé nehezen talált vissza a zsunaliszta életformába. 1904 és 1907 között írt verseiből szerkeszti következő kötetét *A föld meg a város* (1908) címen. Ez maradandóbb nyomot hagyott az irodalomtörténeti eszméletben, s ebben már közelít a lírai realizmus felé, de még romantikus felhangok kísértében. Rögtön első verse, a *Naplement* jelzi, hogy erős affinitása van a természet, pontosabban a táj iránt, ami nála történelmi sorsot hordozó, lakóival összeforrott lélettér: nincs egyetlen tájverse sem ember nélkül! „... a természet ahistorikus fogalom, a táj pedig csupa történelem” – állapítja meg találóan Szerb Antal.² A táj, mint ilyen, humanizált látvány, amelyet már-már vizuális dimenzióba képes emelni:

¹ Bakó 2008. A tanulmány ismerteti Fülep és Dutka kapcsolatát

² Szerb 1961: 496.

(...)

*A hunyó nap, mint óriási máglya
Lobogva ég a puszta peremén.
Mint láva-csík, úgy tündököl a Körös
Ezüst tükrén a naplementi fény.*

*Egy ember áll a nyítt kapára dülve,
A ködbe' megnő, s mint a bronz ragyog,
Mint áldozó pogányok ősi szobra,
Levett kalappal áldja a napot.*

A *Szántanak* c. költemény egyszerűbb festői háttérrel villantja fel a tájat, ebben „*valami kósza ének*”, vagyis hangeffektus dominál, hogy aztán a sejtelmes hallucináció révén a kuruc tüzeknél búsongó tárogató hangja csendüljön a költő fülébe, jelezve, hogy a tájon, amelyet ugyan nem határoz meg földrajzi névvel, kuruc lelkű úkapák lelke üzen. Hangot ad népszerűségének, *A föld* c. versében a társadalmi ellentétekre is reagál: a pusztai ember és a föld természetes szimbiózisára, miközben a szántó-vető gyakran éhes és rongyos marad. Dutka ezzel a népréteggel azonosul. Költőnk a tájjal való összefonódását több költeményében is variálja, aminek legforróbb kifejezését a *Magyar elégia* c. versben találjuk. Ez a romantikusan heves vallomás szinte személytelen közvetítővé fokozza le az alkotót: „(...) *Sorsom az átkom: a füzesi föld, (...) / Nincs egyebem, mit a földem adott. / Életem, kincsem, e bús magyar átok.*” A versben a magyar történelem esszenciája testesül meg: öröksége bús magyar átok, amelyet „csak azért is”, szinte büszkén vállal. A XIX. század hazafias költészete és Ady Endre magyarság-féltése visszhangzik ebben a kis lírai darabban.

Széles regiszteren szólnak a költemények. Érzések (*Fekete vér; Sejtem a párom, Szeptember*), emlékek, hangulatok (*Versek órája, Alkonyat*), társadalmi tapasztalatok (*A szesz, Hajdútanácsok*), víziók (*A halál tutaján*), vallásos motívumok (*Megyek Bethániába, Krisztus éjszakája*), szerelmes vallomások (*Meotis lánya, Örök óta*) az ihletadó alkotói késztetés. S ne feledjük, egy időben a kivándorlás költőjének nevezték (*Elereszt a pusztát, Hajók, ha találkoznak, A hajón stb.*). Az *Elereszt a pusztát* c. versében a „*könnyes szemű bús hajdú fiúk*” bámulják a kikötő vizének fekete árját, mert itthon nem kellett a karjuk. *A hajón* szerzett szomorú emléke a különböző nemzetiségű kivándorlók összemosódó dala, hallatán „*Vad füzesekben jár valahol / Az én szomorú bihari lelkem. (...) Sírva dalolják messze valahol / Bihari lányok, hajdú legények.*”

A sorjázó versek legerősebb szólama mégis a pogány röghöz kötöttség, mint a „*magyarabb magyarság iránti nosztalgia*”,³ illetve a város szirénhangjától való félelem:

*Füzesek kósza dalosa voltam,
S a titkok fekete városa hitt.*

(...)

*Abalakomra az illat, az ének
Árad a szomorú puszta felől;
Üzenget százszor a füzesek lelke:
Vigyázz, a város lelke megöl.*

(Hívogat a puszta)

Az olvasó fülében ott cseng József Attila önmeghatározása: „*Az utca és a föld fia vagyok.*” Vagyis mindkét társadalmi réteg költői képviselőjére vállalkozott, nem állítja őket szembe egymással. Dutka egy kissé a konzervatív epigonok korszerűtlen szemléleténél ragadva tovább szövi egyik divatos témájukat, a falu és a város ellentétét. (*A tornyok imája, A táviró, Budapest, A gyárkémény dalol stb.*) Egy valóságcentrikus lírai életműben ez lehet jelentős költői téma (mondjuk, éppen József Attilánál), hiszen az urbanizáció, mint a kapitalista fejlődés szükségszerű velejárója kétségtelenül értékeket is rombol, ám a falu idilli megjelenítése tapasztalat nélküli, hamis, illuzórikus gondolkodásra vall. Mindazonáltal e könyvecske versei az előzőnél magasabb színvonalat képviselnek, még akkor is, ha Kosztolányi csak egy pár versből érezte meg az igazi poétát.⁴ Nem vette észre ugyanis sem a parnasszista mívséget, sem pedig Dutka modern szenzibilitását, ami eleve elrugaszkodás a nép-nemzeti epigonok lelki diszpozíciójától, gondolkodásmódjától és formanyelvétől. Nem elfogultsággal, de meggyőződéssel írhatta Ady néhány több eredetiséget követelő mondat után: „*A föld meg a város ama ritka könyvek közül való, amely okvetlenül dokumentumrangra jut.*”⁵

1908 más vonatkozásokban is fontos esztendő volt Dutka életében. Ekkor érkezett Nagyváradra Juhász Gyula, ekkor jelent meg az első *A Holnap* antológia, amelyben Antal Sándor szerkesztő zömmel második kötetéből vett versekkel reprezentálja. A Juhász Gyula Váradon töltött évei (1908–1911) volt költőnk életének csúcskorszaka. Világnézetileg, művészileg nyilván ösztönző hatással voltak egymásra, már csak a

³ Kumlós 1956: 256.

⁴ Kosztolányi 1908: 223. Újra közölve: Kosztolányi 1977: 306–307.

⁵ Ady: 1908: 718., ill.: Varga–Vezér 1961: 233–234.

baráti rivalizálás révén is. Ez leginkább költőnk publicisztikai munkásságában érhető tetten.⁶ Ismeretes, hogy az antológiát – néhány baráti méltatás mellett – szinte kivétel nélkül elutasító kritikák fogadták, Dutkát Ady-epigonnak bélyegezték, akárcsak 1909-ben a második kötet alkalmával. Még az olyan finom ízlésű és hallású költőtárs, mint Tóth Árpád is ezekkel a szavakkal zárta dicsérő-bíráló kritikáját: „*Dutka az értékes, de amellett fölényes hanyagságú lírikus impresszióját kelti bennem.*”⁷

2.

A négy év múlva, 1912-ben megjelent *Dutka Ákos új verseskönyve* c. gyűjtemény nem mutat konzekvens világnézeti radikalizálódást, jóllehet Nagyvárad ezekben az években a polgári fejlődés egyik bölcsője volt. A versek többsége alanyi fogantatású hangulat-líra, a firenzei emlékek melegítik az egyéni sorssal olykor lemondóan számot vető költőt.

*Bihar földje, régi nóták,
Legényidők, víg tivornyák
Adtak egy pár szép napot.
Pörbe szállva az idővel,
Magyar daccal, uri göggel
Akartam szebb holnapot.*
(Kártyavárak)

Meglepő, hogy nem vette fel *A vörös táltos* c. új Istent emlegető, új korszakot váró és sürgető költeményét sem, bizonyára nem a Singer és Wolfner Kiadó zárkózott el tőle, hiszen politikai szempontból jóval több „rizikót” hordoz *Szolgaország* c. nyíltan forradalmi költeménye, amely a kábult álomból riadó szolgálak, jobbágyok, a megsalt milliók nevében a Munkán alapuló új jogot követel és jósol, méghozzá fenyegető háttérrel. A versnek bihari vonatkozása is van: „*Haláltáncot táncol Geszt fekete grófja*”. A *Szolgaország* kétségtelenül Ady-szuggesztíója nyomán született, még a Tisza Istvánra vonatkozó utalás is az, de nem szabad elfelejtenünk, hogy Bihar vármegye már évtizedek óta a Tiszák befolyása alatt állt, s Dutka mindig az ellenzéki 48-as Függetlenségi Párt híve volt. A könyvnek az ajánlása is Ady-reminiscencia.

⁶ Lásd erről: Papp 1976.

⁷ Tóth 1909: 664.

A negyedik ciklus a *Bihar* címet viseli. Dutka némi adys gesztussal egy kis bevezetést rögtönöz, megerősíti, amit *Lopott dal* című versében már korábban is deklarált, dalait a Pusztától, a Köröstől lopta:

*Ez a föld a hazám, betyáros, szomorú vajúdasok
rontják, de sehol sem oly szép az ősz, az alkonyat,
a füzesek magyar bánattal teli csendje, mint itt.
Engem ez a föld tanított ritmusokra.*

*Oláh hegyek iromba, vad ormán,
Fekete sziklák méhiből ömlik
Partokat tépve a szőke Körös,
Míg e kavicsos völgybe verődik...
Két partján dús úri, papi földek
Dacolnak a víz vad fodraival,
Lángbor terem ott, hol dombba szökell
Az Alföldre lenyúló büszke Bihar.*

*E föld vajúdó, nyugtalan ágyán,
Lázad a víz és iramlík a vér;
Pipázó göggel nyakas úri fajta
Isten előtt se térdepel, ha kér;
Régi betyárvér keveredett itt,
Garázda virtus az ősi erény.
Ha koldus is, de címeres úr még
Minden utolsó sárréti bölény.*

*Amerre fut a vad Körös árja,
E földön örök a régi vihar;
Dacos úrság, mint Körös a földdel,
Csatázik az idők szárnyaival;
Címert vesz az árendás fiának,
S vármegye gögje a régi marad,
Hiába irtod, akárcsak a fűzfá
A Körös iszapján újra fakad.*

*Oláh hegyek iromba, vad árja
Örvényes ágyon dacosan ömlik,
S partjain él a régi betyárság,
Szálló idővel mit se törődik.
Urak, papok földjét hiába cibálja
A víz haragos, vad fodraival,
Szállhat az idő nagyszerű szárnya,
Virtussal, borral még győzi Bihar.*

A cím csak annyit árul el, hogy a költő Biharról fog szólni, de hogy milyen megközelítésben, az majd a szöveg titka. Nos, tájversnek indul, de hamar kiderül, hogy a nyitány nem a megszokott idilli couleur locale, a *hegyek vad orma*, a *fekete sziklák* és a *partokat tépve* szintagmák az erő, sőt az erőszak képzetét társítják a folyóhoz. A Körös eredetéről szóló referenciális közlést a földrajztudomány bizonyára megerősítheti. A tájfestő aspektus mintegy mellékesen társadalmi dimenzióba vált: dús úri, papi földek fekszenek a folyó két partján, ami valós földbirtokviszonyokra utal. Emblematisus jellemzés következik: a szőlők a bihari dombokon lángbort teremnek. A kissé patetikus szóösszetétel természetesen többet jelez, mint a bor maligánfokát, minőségét: áthallással a szellemre, az emberi mentalitásra vonatkozik, amit a *büszke* jelző megerősít. A második versszak e jelző jelentéstartalmát bontja ki, szerkezetileg tehát folyamatos a vonalvezetés. A víz és a vér egylényegűségét tételezi, de ez csak panteista sugallat, mert a két életfenntartó folyadék biokémiai összetételét és élettani funkcióját tekintve távol áll egymástól. „*Talán anyai dédapám örökségeképpen, aki Bihar vármegye főorvosa volt, hittem a természet rejtett erőiben, a fűvek, fák titkaiban, az állatok küzdelmes sorsával közös emberi sors kozmikus egységében*” – írja később.⁸ A versszak utolsó négy sorában a bihari jellem történelmi meghatározását kapjuk. Betyárvirtus, dac, büszkeség e nép ősi erénye. A betyár itt nem bünözőt, hanem afféle öntörvényű pusztai csínytevőt jelent, aki csak a gazdagok tulajdonához nyúl. (Ehhez a szóhasználatához hozzájárulhatott Vitális Imre, az utolsó bihari betyár halállal végződő üldözésének emléke 1910-ben, amelyről a váradi lapok részletesen beszámoltak.) Nagyon szerencsés a *sárréti bölény* szintagma: a bölény az erő szimbóluma, ugyanakkor kiháló állatfaj. A Sárrét pedig egy pár évtizede eltűnt, lecsapolták. Időtlen minden, örök a vihar s a vármegye gögje, tehát természet és társadalom változatlan. Ez is a lírai beszélő szövege, de nem közlés, leírás, hanem szubjektív ítélet.

⁸ Dutka 1955: 200.

Kérdés, hogy a beszélő e történelmi múlttal, szereppel azonosul vagy elhatárolódik tőle? A válasz nem egyértelmű: úgy tűnik fel, hogy az elégedetlenség szólal meg a szálló idővel való nemtörődömség miatt. Ezt látszik igazolni egy későbbi vers csaknem azonos frazeológiája:

*Aludt a város. Oláh hegyi dajka:
A Körös dudolt egy régi-régi dalt,
Világtól, gondtól, gondolattól békén
Bihar nyújtózott zsíros televényén:
Szálló időről tudni sem akart.
(Beszélgetés egy halott magyarral)*

De akkor mit kezdünk az utolsó patetikus sorral? Ebből ugyanaz a büszkeség árad, mint amit a költő a táj lelkeségének tart. A reális történelmi számvetést tehát egy kis romantikus szimpátia kíséri. Mintha csak Adyt hallanánk: „*Vállalom, ami sorsom, / Vállalom, ami átkom, / Vétkeimet nagybüszkén / Bíborba öltöztetem, / S magyar bűnnél nincsen szebb / A világon.*” (*Magyar vétkek bíborban*)

A kötetet a helyi udvarias reflexikon kívül mindössze négy fővárosi lap vette tudomásul mérsékelt elismeréssel. A lényegét alighanem a korán elhalt debreceni kritikus fogalmazta meg: „...*önkéntelenül és igazán lyra. (És mégsem úgy, ahogy egy szomjú-ságra iszunk.)*”⁹ Vagyis színvonalas, de újdonságot nem teremtő költészet a Dutkáé, ő Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula mögött jár. De nem méltatlan hozzájuk *Az yperni Krisztus előtt* (1915) c. kis kötetével sem, amellyel a háború borzalmainak és békevágyának adott kifejezést több maradandó verssel. Két sorát, a háborút a nemzeti virtus alkalmának tekintő, hősködő konzervatív költőknek szóló üzenetét sokat idézték: „*Hárfán orkánok trombitáját / zengesse más. Költőnek nem szabad.*” Vagyis háborúban hallgatnak a Múzsák, legalább is, ha humanista érzelműek.

Az *Ismerlek Caesar* (1917) a „népe temetőjén virrasztó” poétát revelálja tragikus szerepben. Egy-két verset átvett az előző kötetből, például az *Ének a Naphoz* címűt, amelyben magát „*Pusztád szerelmes papjának*” nevezi. Véres víziók (a kórházablakból véres, pólvás félkarok nyúlnak ki, a katonavonat kanyargó, élő vérfolyam stb.) gyötrik (*Dalol az utca*). A címadó vers azt a humanista ethoszt hirdeti, hogy az Embert meg lehet ölni, de legyőzni nem! Mert – a Bibliát idézi – „*Ki fegyvert ránt, az fegy-*

⁹ Várady 1913: 148.

verrel vész el.” (Végzeted, ó, ember...) A „szörnyű kor véres szívű költője” azonban a nemes helyi hagyományokra is képes figyelni, egy szép ódával ünnepli Arany Jánost, a bihari hajdúság nagy költőjét születésének 100. évfordulóján (Arany). Nostalgiaival gondol a háború előtti Nagyváradra, a „lázak városára”, amely most lámpátlan, s „A dombokon túl sötétlő Bihar / Elárvult síkján bús halotti csend ül...” (Lámpátlan esték). A háború egyik tragikus emberi mozzanatára, a párjuk vesztett lányok és asszonyok szomorú magányára is bihari motívumokkal emlékeztet:

*Biharban nem zeng víg farsangi nóta,
Biharban nincs már tarka pántlika,
S mit ér a kincses szent kalászu róna,
Ha árvaságba hervad Eszter s Mária.
(Ezer szerelmes lány hív téged, Élet...)*

Megjósolja – Dózsa György példáján –, hogy a háború forradalmat érlel. Egykor „*Jobbágyok ezre gyűlt a vén Biharba*”, Dózsa György félelmetes, éhes serege, s a parasztkirály most újra kísért (*Szentgyörgynapi legenda*). Egy nagyobb kompozícióban Nagyvárad egyik haladó gondolkodású alakjának, a Tisza-párti képviselő Várady Zsigmondnak, a „*vívódó magyar Hamletnek*” állít emléket, a magyar sors „baljós fordulóján”. Várady eszmei építménye – legyen az ember: Ember és magyar – összeomlott, ő maga megtört reménnyel eldobta életét, a kérdés újra az: „*Lehet-e az ember Ember és magyar?*” A költemény mintegy előlege annak az öregkori lírai számvetésnek, amely Dutka nemzedékének nagyváradi szellemi tevékenységét idézi nosztalgikusan. A kötetet egy szonettel zárja, amely a költő egyik legrokonszenvesebb önportréja, nehéz küldetésének, bihari kötődésének hősiek vállalása, egyúttal hely, mű és személyiség meghatározó összefüggésének szimbolikus szintézise. Így beszél íróasztalához:

(...)
*Kisváros odván állunk szent viharban,
Gazdádna már e nehéz sors jutott,
Új ritmust verni lenn a vén Biharban,
Jobb fészket adni néked sem tudok.
(...)*
Álljunk halálíg énekelve....
(Beszélgetés az asztalommal)

*Dutka Ákos 1917-ben. A képet a holnapos költőnő, Miklós Jutka készítette
Nagyváradon. (Petőfi Irodalmi Múzeum fotótára. Leltári szám: F.4827)*

3.

Dutka Nagyváradon az őszirózsás forradalom kitörését lelkesen fogadta, aktívan szolgálta és verssel köszöntötte (*Üdvözlégy Nép, A köztársaság köszöntője*). Még 1918 novemberében meghívták a Külügyminisztérium sajtóosztályára előadónak. E hónapok budapesti szereplését nem tudjuk részletesen nyomon követni, de egy nagy verse arról árulkodik, hogy mind a vörös-, mind a fehérterrortól megundorodva¹⁰ visszavonult a nyilvánosságtól, költészete is elapadt. Rövidesen tagja lett a Bihar Megyeiek és Nagyváradiak Szövetségének, s a szövetség kiadványában (Bihari Lant, 1920) ő nyitja a sort négy költeménnyel (*Haza kell mennem; Levél a váradi bodegába; Arany I–II.*) Új verseskönyve csak 17 év múlva, 1934-ben látott napvilágot. *A Cédrusfa csellón* régi és új verseket markol egybe. Tematikai regisztere lényegesen nem bővült, hangja – Hevesi András pontos jellemzésével – a bánatos lázadásé.¹¹ Az emlék érzelmi tartományában fogannak az ars poetica-szerű önportrék, amelyek mindig hangsúlyozzák a bihari indíttatást, a táj és a szellem sorsszerű, determináló erejét:

*Szívemben zeng örök ritmusával
az ének, mire tanított Bihar,
melynek mélyén gyászdobon zenél
a magyar Vihar.*

(Szűz ormok felé)

Valósággal ömlenek a „bihari versek”, ideértve a Nagyváradot irodalomtörténeti távlatból glorifikáló darabokat, középpontjukban Ady és Juhász Gyula „szittya lángot vető,” „messze fényű” titáni alakjával. (*Várad, Levél a váradi bodegába, Haza az ifjúságba, Haza kell mennem, Bihari ember szüreti nótája, Hagyjátok Adyt stb.*) *Az én hazám* ugyanazt a magyar fájdalmat fejezi ki, mint a Várad elvesztésén kesergő versek.

*Anyám porával szentelt drága rög
elveszhetél száz árulás között,
eltéphetett a földrázó vihar;
nekem hazám mégis te vagy, Bihar.*

¹⁰ Lásd *Hallgassatok varjak!* c. versét. (Megjelent: Magyar Szó, 1919. október 19. 1. A vers önálló kötetbe nem került be.) Ilyen sorok szerepelnek benne: „Fehér dögkeselyűk keringnek az égen, / Vad vörös sakálók bujdosnak az éjben.” (Kiemelés tőlem: B. E.)

¹¹ Hevesi 1934: 454–455.

„Haza. Mi hát a hazád?” – teszi fel a költőinek nem mondható kérdést, és megfelelő költői módon:

*Egy sír, egy dal, egy rokkant régi ház,
hova lelkedben mindig haza jársz,
éjféli órán, ami átnyíllal:
életed, multad – ez a szó: Bihar.*

Új motívum az *Avatás* c. költeményben az enervált lemondás helyett a történelmi hivatkozás és az célképzetre irányuló akarat:

(...)
*Ahol Kazinczy lelke megfogant,
a szabad hajdúkkal vérzett Bocskay,
hol vért hullatott száz zordon vihar,
e föld a jövőre terhes méhe már
egy ezredéve s ránk örökbe száll
a magyar hínár: a bánatos Bihar.*

(...)
*nekünk megállni sohasem szabad,
vezess bennünket szárnyas Gondolat!*

(...)

Dutkát a trianoni békediktátum tehát nemcsak magyar voltában, hanem személyében, bihari önérzetében is megsebezte, ezért enged hangot az irredentizmusnak. Ettől kezdve költészetének erős vonulata az elveszett Erdély, főleg Nagyvárad idézése. Bizonyosan a nemzeti fájdalomból ered az is, hogy elfogadta a Petőfi Társaság meghívását és konzervatív fórumokon publikált. (Magyar Szemle, Új Idők stb.) Nem sűrűn, de azért egy-egy költeménnyel jelezte, hogy ott áll a vártán. Ezt a szóhasználatot részint önmegjelenítő személyessége, részint néhány ismert – de kötetbe nem került – költeménye is indokolja (*Erdély, Örök magyar hiszekegy, Tanácsos úr* stb.). A szocialista időszakban ezek szóba sem jöhettek, nyilván másokkal együtt. Ezért lenne üdvös végre egy Dutka-monográfia, és verseinek összegyűjtése.¹² Életútjának ehhez

¹² Papp János tervezte, de valamilyen okból nem készült el vele.

a szakaszához tartozik, hogy a német megszállás után visszavonult Máriaremetére, s csak 1953-ban, nyolc év némaság után hallatott magáról.¹³

4.

Egy irodalomtörténeti félreértés vezette vissza az irodalomba 1953-ban. Földessy Gyula egy Dutka-verset tévesen Adynak tulajdonított, ezért az idős költő kénytelen volt megszólalni.¹⁴ S ha már jelentkezett, felkérlik (vagy felajánlja?) regényes korrajzát a Magvető Kiadónak, amely 1955-ben kerül a könyvpiacra *A Holnap városa* címen. Noha regényes emlékezés, de nem hamisítja meg a valóságot – hangsúlyozza Bölöni György a könyv előszavában. Ez a prózai műve mintegy epikai hitelt kölcsönöz bihari lírájának és nagyszámú Adyt reprezentáló költeményének. 1955-ben baráti buzgókodás nyomán rotaprint eljárással egy kis gyűjteménye is megjelent 60 példányban. Néhány jelentős költemény (többek között egy satíra) új színekkel gazdagítja Dutka költői palettáját, a prímet a kb. negyven virágének viszi. 1957-ben végre egy verseskötettel rukkolt ki. *A Félévszázad viharában* szinte visszhangtalanul maradt a forradalom leverése utáni szellemi bénultságban, pedig fontos helye van a Dutka-életműben, hiszen 50 éves munkásságából ad bő hosszmetsetet, jóllehet szót emelhetnénk a válogatás és szerkesztés hanyagsága ellen. *A Bihari föld*¹⁵ mindenesetre kulcsvers nemcsak témánk, de a teljes Dutka-jelenség szempontjából:

*Orromba még a szántás drága gőze,
Ötven éve hordom. Szívemben dobog
A föld, amelyből vétetett a vérem:
Bihari homok.*

*Álomváram mind belőled gyúrtam,
Ami jóság bennem azóta is él,
Sohsem felejtett ősi földön termett
Bihari kenyér.*

¹³ Halasi 1959: 274.

¹⁴ Dutka 1953: 4.

¹⁵ A költemény első megjelenési helye: Budapesti Szemle, 1936. november (243. kötet 708. sz.) 240.

*Emléimnek mámoros ködében,
Szavaimban ami még ma is dalol:
A száldobágyi vegyigéken termett
Bihari bor.*

*Ami megmaradt még régi otthonomból,
Bármily gaz a világ s bármilyen bolond,
Két ölnyi föld, hol apám pora nyugszik:
Bihari domb.*

A fiatal Dutka verset írt *Szántanak* címen, hihető tehát, hogy a szántás utáni föld sajátos kipárolgásának visszatérő szaga Bihart asszociálja, mint annak a bizonyos családi süteménynek az illata Marcel Proustot *Az eltűnt idő nyomában* c. regényére inspirálta. Szenzuális élmény a versindató helyzet, amely a földhöz (bihari homok), mint az ókori filozófusok egyik feltételezett őseleméhez (arkhé) kötődik. De túl az ontológiai magyarázóelven a föld szó szimbólum is egyben, a hazát vagy a szűkebb hazát jelképezi, amely a költő számára Bihar. Jelképek világában járunk továbbra is: a kenyér és a bor szintén ókori, bibliai jelkép, vallási méltósága van. A túlságosan elvont teológiai magyarázatok helyett (a kenyér Jézus teste, a bor Jézus vére) köznapibb jelentést vélünk a vers szövegéből kiolvasni: a kenyér az élet feltétele, a bor a szellem spiritusza. A negyedik versszak érzelmileg feldúsított fokozás, visszatérés a föld képzetéhez.

1965-ben ismét a Magvető vállalkozott a 84 éves költő új verseinek kötetbe foglalására. *A vénség balladája* c. kötetet bevezető *Ajánlás*-a utolsó verseket emleget, nem véletlen tehát, hogy a búcsú, magas korának emlegetése, az emlékezés, a rokonszenvesen szerény számvetés dominál a tematikai rangsorban. Külön ciklust kap Magda, *A Holnap* és *Várad* (*Üljünk be a Müllerájba, Ady Endre nyolcvanadik születésnapjára, Juhász Gyulának* stb.). Az „álarctalan ember” önképe szerény, de büszke és magabiztos, mert megőrizte emberségét: „*Bihar víg tornák / bágyadt maradéka, / isten és az ördög / talányos játéka, / hősnek kevés voltál, / korodnak meg túl sok...*” Életösszegző költeménye mintha csak Pál apostol szavaiból merítene ösztönző ihletet: „*Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam.*”

(...)

*Élek! Mert a becsület megtartott,
Nem tört meg az idő, bárhogy is kavargott.
Biharban születtem, füzesek hűs árnyán,
Korán megtanultam koldusan és árván
Megmaradni híven bihari legénynek,
Nádas odván fénylő, suhanó mesének...*

(...)

1966-ban Papp János gondozásában szerkesztett versválogatás hagyta el a nyomdát *A Holnaptól Remetéig* címen. Ebben több az új darab, a nagy kort megélt költő utolsó alkotásainak fő témája az emberség próbája, s külön fejezetet alkot a *Várad emlékezete* c. ciklus. De a magyarság sorsa is foglalkoztatja (*Halljátok fiatalok*). Öntudattal, de szerényen jelöli ki a maga helyét a magyar irodalmi fejlődésben:

*Biharban gyúlt égi fáklya voltam
Ifjúságom hangos, harcos hajnalán,
A Napnak mindig új himnuszt daloltam,
Most is szeretnék, éltem alkonyán.*

(A Nap felé)

Megérte még, hogy hivatásos könyvkiadó kiadta válogatott verseinek egy nagyobb gyűjteményét. *A kallódó dallamok* (1970) egy tendenciózusan redukcióval szerkesztett gyűjtemény, főleg a költő magyarság-verseit és bihari vallomásait mellőzi, ráadásul meghamisítva közöl néhány korábbi szöveget. Az a néhány új vers, amely itt napvilágot látott, nem gazdagítja lényeges vonásokkal az immár 90 éves „bihari legény” életművét.

5.

Joggal írta Juhász Gyula 1910-ben „... a körösparti tájnak par excellence poétája ez a Dutka Ákos, akár Petelei István Erdélynek vagy Tömörkény István Szegednek. Senki ennek a földnek és városnak sajátos, egyben lírai couleur locale-ját, helyi tónusát oly finom, oly művészi erővel nem látta és nem érezte, mint éppen a hálátlanság-

gal és félreismertséggel még mindig küzdő Dutka Ákos.”¹⁶ Talán csak Sinka István és Erdélyi József, illetve a prózáírók közül Szabó Pál fejezte ki olyan intenzitással bihari kötődését, mint ő. Sinka balladái mélyebben gyökereznek a bihari társadalmi televényben, a népsors folklórrá nemesedett hagyományaiban, a népnyelvben. Dutka szülőföld-vallomásai olykor lehetnének tárgyiasabban motiváltak, kevésbé retorikusak, de kétség nem férhet hozzá, hogy a bihari téma nála sem csupán a „sötét Bihar” fényesítése, a provinciális szükségletet vagy az irredenta elvárást kielégítő öncélú kultusz ápolása, hanem őszinte, megélt sorsélmény, egy magyarságcentrikus értékszemlélet horizontális kitágítása. Ezt a latensen meglévő értéket kötelességünk felszínre hozni, és a többi bihari költő (Nadányi Zoltán, Nagy András, Emőd Tamás, Barsi Dénes, Költő Nagy Imre) mellé állítani.

Irodalom

ADY Endre

1908 A föld meg a város. Dutka Ákos verses könyve, *Nyugat*, 1908. júl. 1. (I. évf. 12–13. szám) 718–719.

BAKÓ Endre

2008 *Ady Endre és Dutka Ákos. – Egy irodalmi barátság természetrajzához.* In: Rejtett vízjelek. Debrecen. 9–34.

DUTKA Ákos

1953 Fiatalok még itt vagyok... *Irodalmi Újság*, 1953. aug. 1. (IV. évf. 16. sz.) 4.

1955 *A Holnap városa.* Bp.

HALASI Andor

1959 Utószó. In: Dutka Ákos: *A nagy kaland – Regényes korrajz a kivándorlás idejéből.* Bp. 273–283.

HEVESI András

1934 A „Holnap” veteránja. *Nyugat*, 1934. ápr. 16. (XXVII. évf. 8. sz.) 454–455.

JUHÁSZ Gyula

1968 *Prózai írások 1898–1917.* (Juhász Gyula összes művei; 5.) Bp.

KOMLÓS Aladár

1956 *Tegnap és ma.* Bp.

¹⁶ Juhász 1968: 355–356.

KOSZTOLÁNYI Dezső

1908 A föld meg a város. *A Hét*, 1908. április 5. (XIX. évf. 14. szám) 223.

1977 Dutka Ákos. In: Réz Pál (szerk.): *Egy ég alatt*, Bp. 306–307.

PAPP János

1976 *Dutka Ákos nagyváradai publicisztikája*. Békéscsaba

SZERB Antal

1961 *A varázsló eltöri pálcáját*. Bp.

TÓTH Árpád

1909 A Holnap új könyvéről. *Nyugat*, 1909. jún. 16. (II. évf. 12. sz.) 664.

VÁRADY István

1913 Dutka Ákos új verseskönyve. *Nyugat*, 1913. jan. 16. (VI. évf. 2. szám) 148.

VARGA József – VEZÉR Erzsébet (szerk.)

1961 *Ady Endre az irodalomról*. Bp.

Endre Bakó

“Remaining a faithful folk from Bihar” – Ákos Dutka and his homeland

Ákos Dutka was a friend and a fellow in struggle of Endre Ady, and one of the editors of “Tomorrow” (“A Holnap”) anthologies (1908, 1909) together with Gyula Juhász. He learned much from Ady, although he was quite different: a gentle poet desiring peace, a hard-working man with a single loved one (his poems addressed to Magda are particularly beautiful confessions of love). His subtle and sophisticated poetry features the marks of Impressionism and it is closely related to the poetry of Mihály Babits and especially Gyula Juhász; poems criticising the underdeveloped Feudal state aren't contradictory with this. In 1918 he moved to Budapest, and the central topic of his poetry became the loss of Transylvania, and particularly the reminiscence of Nagyvárad and Bihar. The main topics of the elderly poet's last artworks are the memories of Ady and the “Tomorrow” anthologies. No-one among Hungarian poets, neither István Sinka, nor József Erdélyi emphasized his relationship with Bihar so intensively as him. Besides his unique self-awareness as an artist this is also a significant part of his identity.

Török Péter

BESZÁMOLÓ A BIHARI MÚZEUM 2019. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

A Bihari Múzeum 2019-ben – a részleges zárvatartás ellenére – több ezer embert tudott elérni az intézmény által szervezett programokon, kiállításokon és múzeumpedagógiai foglalkozásokon keresztül. A tavalyi évhez köthető fejlesztések, pályázatok megvalósítása pedig lehetőséget nyújt az intenzívebb online jelenlétre, amely napjainkban elengedhetetlen kommunikációs platform minden közgyűjtemény számára. A 2018 óta futó projektek mellett múzeumunk olyan országos kezdeményezéshez is csatlakozott, amelyek további kapukat nyithatnak meg előttünk mind a szűken értelmezett szakma, mind a tudományos élet területén. Lehetőségeinkhez képest felülreprezentált módon vettünk részt a bihari térség kulturális és közművelődési életében, igyekezve a területi múzeum besorolással járó szakmai kötelességeinknek eleget tenni. 2019-ben sem lehetett más a Bihari Múzeum célja: szélesre tárni a kapukat, munkánk során minél több embert elérni és megszólítani, felhívva a figyelmet a magyar kultúrkincs szerves részét képező bihari emlékanyag jelentőségére, különlegességére és napjainkig ható örökségére.

Személyi kérdések

A Bihari Múzeum 2019-ben érdemi változást a munkatársak körében nem hajtott végre, az intézmény továbbra is 7,5 státusszal¹ működik, a törvényi előírásoknak teljes mértékben megfelelően. A múzeum működését segítik a különböző közfoglalkoztatástípusok segítségével elhelyezkedő kollégák, akik az épület higiéniai kérdéseinek megoldásában, a közgyűjtemény adminisztratív teendőinek ellátásában és a szakmunkatársak munkájának támogatásában nyújtanak hatalmas pluszt a mindennapok terén. 2019-ben három munkatársat tudtunk a múzeumhoz felvenni, akik nélkül nem lehetne ilyen színvonalon ellátni azokat a feladatokat, amelyeket a működésünket szabályozó jogszabályok előírnak. A kulturális közfoglalkoztatás keretében 2019-ben két munkatársat (Szabó Éva Angéla, Erős Anna Blanka) tudtunk foglalkoztatni, akik adatrögzítés, adminisztratív ügyintézés, múzeumpedagógiai foglalkozások előkészítése és kivitelezése terén nyújtottak hatalmas segítséget. Ezen felül Erős Anna a térség kulturális köz-

¹ Az irodalmi muzeológus kollégánál munkaidejének 50%-át a múzeumban, a másik 50%-ot pedig a Sinka István Városi Könyvtárban teljesíti.

foglalkoztatási koordinátori szerepét is betöltötte, amely – a személyes kapcsolattartás okán – komoly utazási terhelést jelentett, hiszen Anna 9 intézmény kulturális közfoglalkoztatottjaival foglalkozott, ideértve a nyíregyházi térséget is, ahova szintén ő járt el, mint koordinátor. A kulturális közfoglalkoztatási programot 2019. december 31-ével befejezettnek tekintették a meghirdetők, a folytatás lehetőségét kizárva. Jól kitapintható az a tendencia, amely a közfoglalkoztatás lépcsőzetes leépítésére irányul, amely egyfelől örvendetes, hiszen minden állampolgárnak joga van tisztességes munkát végezni, tisztességes fizetésért cserébe. Másrésztől azok a közgyűjtemények, kulturális intézmények, amelyek az évek óta elmaradt létszámfejlesztések által generált hiástust ezen módon tudták valamelyest enyhíteni, azoknál egyik pillanatról a másikra húsba vágó módon fog jelentkezni a halogatott munkaerő-fejlesztés, aminek hosszabb és rövidebb távon is komoly kihatása lesz a napi szintű működésre is. A szaporodó feladatok mellett gondolnunk kell az ehhez szükséges munkaerő biztosítására is, mert amennyiben ez a lépés elmarad, komoly válságba kerülhetnek a közgyűjtemények és kulturális intézmények, amit kisebb-nagyobb mértékben az ország minden lakosa érezni fog.

A 2019-es esztendőről szóló szakmai beszámoló elején érdemes tisztázni azokat a kereteket, amelyek között dolgozott a múzeum csapata. A TOP-1.2.1-15-HB1-2016-00010 kódszámú, „*Nyeregre fel! – Multidéző túra a Berettyó mentén*” című projekt előkészítő munkálatai még 2018-ban kezdődtek, és felölelték az egész 2019-es évet. A „Nyeregre fel!” pályázat fő célkitűzéseként három település (Berettyóújfalu, Bakonszeg, Zsáka) három kulturális színhelyének (Bihari Múzeum, Bessenyei-emplékház, Rhédey-kastély) turisztikai szempontú megújítását tekinthetjük, amelyben intézményünk az egyik főszereplő. A projekt keretében – ami a szakmai munkát illeti – az állandó kiállítás megújítására, frissítésére helyeztük a hangsúlyt. Azt már akkor láttuk, hogy a keretösszeg, amely a rendelkezésünkre áll, nem elegendő az egész, öt egységből álló, állandó tárlat teljes körű felújítására, ezért a múzeum párhuzamosan más pályázati források után nézett, amelyekből finanszírozhatóvá vált a teljes új állandó kiállítás kivitelezése. Ennek kapcsán már 2018-ban, majd 2019-ben is pályáztunk a Kubinyi Ágoston nevét viselő program kiírására, amely állandó és időszaki kiállítás elkészítését hivatott támogatni. Elmondhatjuk, hogy ennél a programnál két sikeres pályázatot sikerült abszolválni, amelyek két ütemben biztosítanak lehetőséget a néprajzi kiállítási egységek (*A Sárrét vízivilága, Élet-út – Bihari hagyományok a bölcsőtől a koporsóig*) új alapokon történő felépítésére.

Kiállítások – tervek, kivitelezés

A két pályázatból a 2018-ban elnyert első ütemet kellett megvalósítanunk a tavalyi esztendő során, amit sikeresen meg is tettünk. Az új, Sárrétre fókuszáló terem megfelel a kor követelményeinek, de nem terheli túlzott mértékben informatikai eszközökkel a látogatót. A kiállítás tervezői (Csarkó Imre, Kurcz Beatrix, Szémánné Veres Gabriella, Szücs Endre) olyan látványvilágot kívántak megjeleníteni, amely segít testközelbe hozni a látogatóknak a Sárrét letűnt világát. A Sárrét-terem kivitelezési munkálatai befejeződtek, de a kiállítási egység a látogatók előtti megnyitására csak az épület felújítási munkálatainak befejezését követően van lehetőség, a múzeum tervei szerint erre 2020 őszén kerülhet sor. 2019-ben elkezdődtek a másik Kubinyi-pályázat előkészítési munkálatai is, amelyet egyszerre kívánunk befejezni a „Nyereg fel!” projekttel egyetemben és 2020 őszén egy új, szinte minden kiállítási egységre kiterjedő felújítást követően nyitunk meg az érdeklődők előtt.

Ezen okokból kifolyólag a Bihari Múzeum érdemi, kiállításhoz kapcsolódó közönségszolgálati tevékenységet nem tudott végezni, de ettől függetlenül több időszaki tárlattal jelentkezett akár a Múzeumok Éjszakájához, akár más rendezvényhez kapcsolódóan.

A Bihari Múzeum időszakos tárlatai

A Bihari Népművészeti Egyesület 2019. május 24-én VIII. Országos „*Kitesszük a szűrét!*” szűr-, szűrkészítő, szücsbármű- és nemez-pályázatának keretében szakmai konferenciát rendezett. A Bihari Múzeum kísérő kiállításként mutatta be itt a néprajzi gyűjteményének legújabb gyarapodását: Mezei András berettyóújfalui szücsbármű, szürrátét-készítő népi iparművész hagyatékát. Helyszín: Berettyóújfalú, Nadányi Zoltán Művelődési Ház. A látogatók száma: 180 fő.

2019. június 6-án nyílt meg a Berettyóújfalui Járási Ügyészség folyosóján az ügyészség történetét bemutató állandó kiállítás. 2019-ben 237-en látták a tárlatot.

2019. június 16-án munkatársaink közreműködtek a Vass Jenő Óvoda „*Óvodák Nevelési Évzárója*” kiállításának elkészítésében. Helyszín: Nadányi Zoltán Művelődési Ház. A látogatók száma: 45 fő.

2019. június 22-én, a Múzeumok Éjszakáján több kisebb kiállítást is megtekinthettek a látogatók (kb. 300-an) bihari zeneszerzőkről: Fráter Lórándról és Kiss Antalról.

(Összesen: 4 időszakos kiállítás, 782 fő látogató)

A Bihari Múzeum által szervezett rendezvények és közreműködések

A múzeum a részleges bezárás ellenére sem tett le arról, hogy minden korosztályhoz elérjen. A rendezvény-típusok széles spektrumát használtuk fel annak érdekében, hogy a bihari térség településeit elérjük. A konferenciák, előadások, vetélkedők, a tudományos-ismeretterjesztő foglalkozások 2019-ben is nagy sikerrel zajlottak határon innen és túl, amelyeken több mint 3000 ember jelent és ismerkedett meg a Bihari Múzeum által kínált programelemekkel.

Közművelődési rendezvények és a rendezvények résztvevőinek száma²

2019. január 23., Berettyóújfalu. *Bihar-kutatás konferencia*. Résztvevők száma: 42 fő*

2019. január 23., Berettyóújfalu. *A Bihari Múzeum Évkönyve XXIII. bemutatója*.

Résztvevők száma: 51 fő*

2019. január 23., Berettyóújfalu. *Ablonczy Balázs előadása*. Résztvevők száma: 54 fő*

2019. január 29., Berettyóújfalu. *Egy projekt utóélete – a Bihari Múzeum Járási Mintaprojektje négy év távlatából* c. szakmai nap. Résztvevők száma: 47 fő*

2019. április 15., Furta. *Húsvétoló*. Résztvevők száma: 83 fő, ebből diák: 72 fő

2019. május 1., Berettyóújfalu. *Városi Majális*. Résztvevők száma: 139 fő, ebből diák: 97 fő

2019. május 20., Érsemjén. *Biharország története c. vetélkedő középiskolások számára*. Résztvevők száma: 25 fő, ebből diák: 16 fő*

2019. május 22., Berettyóújfalu. *Berettyóújfalu története c. helytörténeti vetélkedő általános iskolások számára*. Résztvevők száma: 20 fő, ebből diák: 15 fő*

2019. május 25., Berettyóújfalu. *Város Napja*. Résztvevők száma: 130 fő, ebből diák: 29 fő

2019. június 7–8., Budapest. *III. Levéltári Piknik, Budapest Főváros Levéltára*. Résztvevők száma: 650 fő, ebből diák: 85 fő

2019. június 8., Nagykeréki. *Gyermeknap*. Résztvevők száma: 100 fő, ebből diák: 100 fő

2019. június 22., Berettyóújfalu. *Múzeumok éjszakája*. Résztvevők száma: 700 fő, ebből diák: 150 fő*

2019. július 23–27., Körösszegapáti. *43. Bihari Honismereti Tábor*. Résztvevők száma: 34 fő*

² * jellel jelöltük a Bihari Múzeum, illetve civil szervezetei (Bihari Múzeum Baráti Köre, Bihari Múzeumért Alapítvány) által szervezett programokat.

2019. szeptember 23., Berettyóújfalu. *Szomszédolás; Hagyományörzés és értékteremtés Biharban (Múzeumok Őszi Fesztiválja)*. Résztevők száma: 400 fő, ebből diák: 350 fő*

2019. szeptember 28. *Kerékpártúra Bakonszeg és Zsáka településekre (Múzeumok Őszi Fesztiválja)*. Résztevők száma: 27 fő*

2019. október 5., Furta. *II. Bihari Juhásztalálkozó*. Résztevők száma: 63 fő diák

2019. október 7., Nagyvárad. *Magyar Népi Kultúra napja – kézműves foglalkozások*. Résztevők száma: 120 fő diák

2019. október 17., Berettyóújfalu. „*Odaveszett Bihar...*” – *A II. világháború berettyóújfalui áldozatainak emléknapja*. Résztevők száma: 85 fő*

2019. november 5., Berettyóújfalu. *Kabos Endre-emléknap: vívóbemutató a Békéssy Béla Vívóklub tagjainak közreműködésével Berettyóújfalu 3. osztályosai számára*. Résztevők száma: 160 fő, ebből diák: 150 fő*

2019. november 5., Berettyóújfalu. *Kabos Endre-emlékdélután*. Résztevők száma: 30 fő, ebből diák: 2 fő*

2019. november 6., Berettyóújfalu. *XI. Bihari Diéta* (az MNL HBML-lel közösen) Résztevők száma: 48 fő*

Összesen: 21 rendezvény (ebből saját szervezés: 14). A résztvevők száma: 3008 fő, a résztvevők közül diákok: 1220 fő.

A nyitott és támogató múzeum

A Bihari Múzeum évtizedek óta kiemelten fontos kérdésként kezeli a hátrányos helyzetben élő gyermekek támogatását és igyekszik biztosítani a fogyatékkal élő honfitársaink számára a „múzeumélmény” átélésének lehetőségét. A felújítás ellenére is töretlenül dolgozunk együtt a Látássérültek Észak-alföldi Regionális Egyesületével, amely szervezet évek óta az intézmény falai között tartja fogadóóráját. Az egyesület tagjai részére kollégáink speciális tárlatvezetést is tartanak, megismertetve az érdeklődőket Bihar múltjával, a Sárrét egykori élővilágával, a népi hagyományokkal.

2018-ban indult útjára Az „*Egész életen át tartó tanulás biztosítása a Berettyó Kulturális Központ közreműködésével*” című projekt, amely keretében a Csiga-Ház Szociális Szolgáltató Intézmény és a múzeum heti rendszerességgel közös programokat szervez a Csiga-Ház látogatói részére kihelyezett foglalkozások, múzeumlátogatások és lakóhelyünk épített örökségének megismerésével kapcsolatban. Az együttműködés olyan jól sikerült és olyan tartalommal tudta mindkét fél megtölteni, hogy a jövőben is szeretnénk ezt a gyümölcsöző partnerséget fenntartani.

Iskolai témák, más köntösben

A közgyűjtemények feladata, hogy az oktatási intézmények által összeállított tanmenetet segítse, támogassa és olyan információkkal egészítse ki, amelyek az intézményrendszerű tanulás keretét átlépi és többlettudást nyújtanak a gyermekek számára. Emiatt érezzük kötelességünknek, hogy ezeket a rendhagyó órákat, beszélgetéseket rendszeresíteni tudjuk és minél több oktatási intézményben, minél szélesebb kínálattal lehessünk jelen. Bagdi László kollégánk 2019 folyamán több tucat tudományos ismeretterjesztő előadást, beszélgetést teljesített, amelyek során több mint háromszáz diákkal tudott a 20. század történetével kapcsolatos kérdésekről eszmét cserélni.

Emellett szintén az említett kolléga tollából olvashattunk egy olyan összefoglalót, amely Berettyóújfalui ipartörténetét összegezte az épülő Ipari Park projekt tájékoztató prospektusában és akár a későbbiekben plusz adalék is lehet a helytörténet oktatásához.

Köznevelési hasznosítás – múzeumpedagógia, tehetség gondozás

A Bihari Múzeum alaptevékenységei közül a múzeumpedagógiai foglalkozások kiemelkednek, ez a kapcsolatteremtési típus a legkeresettebb, amelyet nagyobb részt az oktatási intézmények vesznek igénybe. Nagy örömünkre szolgál, hogy a Berettyóújfalui Tankerületi Központ minden tekintetben támogatja a múzeumpedagógiai foglalkozások minél szélesebb körben való igénybevételét, felismerve, hogy ezeken a foglalkozásokon keresztül nem pusztán többlettudásanyaghoz juthatnak a tanulók, hanem az őket körülvevő kulturális közegre is rálátást nyernek, kinyitva előttük a közművelődés és a tudomány ajtaját. A tankerületi központ segítségével és támogatásával jól kitapintható, hiszen a 2019-ben megtartott 151 foglalkozás közül 86-ot a központ finanszírozásával sikerült megszervezni.

Itt kell megemlítenünk, hogy intézményünk részt vett a KultúrBónusz kísérleti programban, amely a *Múzeumi és könyvtári fejlesztések mindenkinek EFOP-3.3.3-VEKOP-16-2016-00001* projekt keretében valósult meg. A projekt céljai között szerepelt a múzeumi élményközpontú oktatási programok közoktatási alkalmazásának növelése, a hátrányos helyzetű gyerekek kulturális hozzáféréseinek emelése, valamint a kulturális alapellátás kiterjesztése. A Bihari Múzeum csapata 38 foglalkozást tartott a KultúrBónusz program keretében, amelyeknek köszönhetően egész Észak-Magyarországot bejárták munkatársaink, ezzel is öregbítve múzeumunk hírnevét.

A Bihari Múzeum múzeumpedagógiai foglalkozásainak korcsoportonkénti megoszlását az alábbi táblázat mutatja be.

	Múzeumi helyszínen	Külső helyszínen	A résztvevők összlétszáma
Óvodásoknak	9	1	215
Általános iskolásoknak	30	94	3434
Középiskolásoknak	0	17	260
<i>Összesen</i>	<i>39</i>	<i>112</i>	<i>3909</i>

Intézményünk munkatársai a tárgyévben új területet próbáltak ki: berettyóújfalui diákok egy csoportja segítséget kapott a múzeum történész muzeológusaitól, akik a történelem tantárgyból a tanulók érettségire való felkészítéséhez járultak hozzá. A pilot projekt során a közösen kidolgozott tematika mentén haladt a csoport, akiknek mélyebb, magasabb szintű tudásátadást kínált a történészekből álló „tanári kar”. Sajnálatos módon a kezdeti lendület kifulladás, az év második felére a létrehozott tanulócsoporthoz feloszlott. A múzeum munkatársai hasznos tapasztalatokkal gazdagodtak, a rendszeres bevezetés előtt feltétlenül át kell gondolnunk a felkészítő program életképességét.

Kutatók, kutatottság

Talán a kutatószolgálat az a tevékenységi kör, amelyben a Bihari Múzeumnak hosszabb távon feltétlenül fejlődnie kell. Az intézményben őrzött műtárgyak felhasználásának, hasznosításának egyik szegmense a kutatók általi feldolgozás, kutatás, publikálás. A közel 40 000 darabból álló gyűjteményünk kutatottsága ellenben nem egyenesen arányos, csak nagyon ritkán regisztrálhatunk állandó, esetleg visszatérő kutatót, ami ezen a téren nem lehet kielégítő egy területi múzeumnak. 2019-ben 18 kutató egy-egy alkalommal kereste fel múzeumunkat, személyesen vagy elektronikus úton. Ezzel párhuzamosan a múzeum szakkönyvtárát is inkább a munkatársak használják, ami nem meglepő, mivel nem nyilvános szakkönyvtárról van szó. A jövőben ezen is változtatni kívánunk, együttműködve a Sinka István Városi Könyvtárral. Az általunk őrzött könyvtári állományt feltétlenül a köz szolgálatába kell állítanunk, hiszen ez a szakgyűjtemény nagyon sok egyetemista, főiskolai hallgató számára lehet hasznos segítség.

Online elérhetőség

Minden intézmény, vállalkozás vagy ember számára az internet biztosította online elérhetőség mára átalakult egy kötelezően nyitvatartandó ablakká. Múzeumunk sem járhat el másként, ezért vált fontossá, hogy a lehető legtöbb platformon jelen legyünk és naprakész formában tájékoztassuk az érdeklődőket a múzeumot érintő kérdésekről.

A 2018-ban elnyert *Járásszékhely múzeumok szakmai támogatása* c. pályázat arra adott számunkra lehetőséget, hogy fejlesszük az intézmény informatikai felszereltségét és online elérhetőségét. Ezen pályázat egyik fő elemeként a több mint tíz éve üzemelő www.biharimuzeum.hu oldal újragondolását neveztük meg. Munkatársaink és egy külső vállalkozó közös munkájának köszönhetően a tavalyi év során elektronikus felületünk teljes mértékben megújult, a magyar mellett angol és román nyelven is elérhetővé téve a legfontosabb információkat. A 21. század kihívásainak megfelelően az oldal reszponzív, minden informatikai eszközön használható, böngészhető.

Ki kell emelnünk, hogy a honlap a műtárgyak bemutatására is törekszik, ezért folyamatosan fejlesztjük a gyűjteményekhez kapcsolódó adatbázisokat, amelyek közül már kettő (a természettudományi és a numizmatikai gyűjtemény) is elérhető.

Jelen vagyunk a közösségi médiában is, ahol a Facebookon a múzeum egy ismert és keresett felületet üzemeltet. Több mint 2000 követője van az oldalunknak, akik 2019-ben 99 új bejegyzést olvashattak nálunk.

A Bihari Múzeum közel öt éve tagja a magyarországi Topotékák csoportjának, amelyet Budapest Főváros Levéltára alapított egy európai uniós projekt keretében. Berettyóújfalu az elsők között kötött együttműködési megállapodást a projektvezető levéltárral és azóta vesz részt minden fórumon, amely ehhez a kezdeményezéshez kapcsolódik. A Berettyóújfalu Topotéka internetes portál 2019-ben új 164 db feltöltéssel gazdagodott, így év végéig összesen 2198 felvétel között kutakodhatnak a felület látogatói. A Topotéka rendszere szinte egész Európára kiterjed, Magyarországon mindössze egy tucat település mondhatja el magáról, hogy rendelkezik saját felülettel és ezek közül is a Berettyóújfalu Topotéka került először bemutatásra. A saját oldalunk menedzselése mellett a Topotékák közös Facebook-oldalát is ellátjuk tartalommal, átlagosan kéthetente jelentkezünk friss tartalommal ezen a platformon.

Több éve csatlakozott a MúzeumDigitár felhasználóihoz a Bihari Múzeum és a közös munka során az adatok elektronikus formában rögzített részét sikerült betölteni

a rendszerbe. A ki publikálásra még várni kell, mivel ez a rendszer csak a képpel ellátott metaadatokat engedi ki a közös felületre.

Gyűjteménygyarapítás és nyilvántartás

2018 olyan döntést kellett hoznunk, amely nagy mértékben kihatott a gyűjteménygyarapítási stratégiára. Ennek következtében – a gyűjteménystop életbelépését követően – a begyűjtésre kerülő tárgyak száma minimálisra csökkent az elmúlt évben. Mindentől függetlenül szakmuzeológusaink továbbra is felderítik, feltérképezik a gyűjtőterületünkön elérhető, közgyűjteményi szempontból értékesnek minősített tárgyakat és előkészítik azok más időpontban történő átvételét. A gyűjteménystop ellenére 2019-ben is sikerült Nagy Vince hagyatékát kiegészíteni, Mezei András berettyóújfalui szűrszabó, szűrrátét-készítő hagyatékát átvenni, interjúkat készíteni az új állandó kiállításban helyet kapó első szabad választásokról. Szintén látókörrünkbe került Erdélyi Gábor tanár hagyatéka és a Derzsi Sándor által digitalizálásra felajánlott irategyüttes, amely az 1980-as évek végének helytörténeti kérdéseire nyújthat adalékot.

A nyilvántartások vezetését az ágazatot szabályozó jogszabályok a lehető legrészletesebb megadják a múzeumok számára, amelyeket kötelező módon kell követnünk. Ezek értelmében a 2018-ban megkezdett leltárkönyv-revizíót 2019-ben is folytattuk és több mint 5000 leltárkönyvi bejegyzést vizsgáltunk felül. A leltárkönyvek rendbetétele csak az első lépés, 2020-ban egy teljes körű állományrevízió szükséges, hogy minden nyitott kérdést tisztázzunk az állománnyal kapcsolatban.

Tudományos kutatás, tudományos élet

A közgyűjtemények munkájuk során feltárják, begyűjtik, rendszerezik, feldolgozzák és publikálják a műtárgyakat. A publikálás több lépcsőben is megvalósulhat, kezdve a leltárkönyvek nyilvánossá tételével (adatbázisok), képi formában történő közzététellel, szakleírások készítésével, kiállítások rendezésével és offline vagy online publikációk írásával és közzétételével.

A Bihari Múzeum vezetése kiemelten fontosnak tartja, hogy az intézmény szakmunkatársai mind a szakmai, mind a tudományos élet területén ismert és elismert szakemberek legyenek. Ehhez elengedhetetlenül szükséges, hogy munkatársaink a

múzeum által őrzött állományt és a kapcsolódó – más közgyűjteményekben található – anyagokat dolgozzák fel.

Jól látható, hogy az öt szakmuzeológus (egy néprajzos muzeológus, egy irodalmi muzeológus, három történész muzeológus) erre a hatalmas feladatra nem elegendő, ezért igyekszünk minél több együttműködési megállapodást kötni rokonintézményekkel határon innen és túl.

A megfeszített munka meghozta gyümölcsét, napjainkra muzeológusaink több komolyan tekinthető platformon együtt dolgoznak az ország kiváló kutatóival. Bagdi László kollégánk a „*Trianon 100*” MTA-Lendület Kutatócsoport munkájába kapcsolódott be, dr. Krajczárné Sándor Mária és Török Péter pedig a Biharhoz köthető online felületek (*biharkutatas.hu*, *Új Nézőpont online folyóirat*) üzemeltetésében vesz részt.

A múzeum 2018 óta arra törekszik, hogy évkönyvét ténylegesen minden évben meg tudja jelentetni. Ennek köszönhetően 2019-ben – a múzeum munkatársainak publikációival – tudtuk közreadni a XXIV. sorszámot kapó évkönyvünket.

Minden évben szakmai és tudományos konferenciákat, workshopokat kívánunk rendezni, amelyhez a tavalyi évben is ragaszkodtunk. Még az év elején a Bihar-kutatás konferenciának adtunk otthont, majd a *Járási múzeum* projekt utóéletét vettük górcső alá, majd hagyományosan novemberben újabb Bihari Diétát tudtunk tartani, amely szervezését a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárával közösen valósítottuk meg.

Műtárgyvédelem

A műtárgyvédelem területén a felújításhoz kapcsolódó raktárköltöztetések és azok műtárgyakat érintő változásaira kellett reagálnunk. A múzeum külső raktárába közel 1000 darab műtárgyat költöztettek át a kollégák, amelyeket mind előzetesen – csomagolás előtt –, mind a kicsomagolást követően aktív állományvédelmi kezelésbe vett a múzeum állományvédelmi asszisztense. A felújítás miatt a raktárhelyzetünk tovább változott, mivel az épületen belüli raktárhelyiségek közül kettő összebontásra került. Az összebontott részekből alakítottuk ki az új néprajzi kiállóteret.

Egyéb feladatok

Raktárköltöztetések

A múzeumot érintő felújítás kapcsán a korábbi kerámia-, képzőművészet- és textil-raktárhelyiségek funkciója megváltozott (kiállítóteremmé alakítottuk). Az átalakítás miatt kimozdításra kényszerített gyűjtemények egy részét a múzeum által használt Wesselényi u. 1. alatt található külső raktárba szállították a kollégák, ahova a „farak-tár”-ként funkcionáló helyiségben raktározott néprajzi tárgyi gyűjtemény egy része is kiköltözött. A költözéssel kapcsolatban az érintett műtárgyakat egyenként csomagolták, dobozolták, szállították a kollégák, majd az új helyen raktári rendet alakítottak ki.

A költöztetés során, folyamán több ezer műtárgyat kellett kézbe fogni – ahol lehetett – új, korszerű csomagolásba áthelyezni. Az új raktári rend kialakításához szükségesnek ítéltük új polcrendszer-struktúra kialakítását, maximálisan szem előtt tartva a hely adottságait. A külső raktári egységnél az épülethez kapcsolódó udvar rendben tartását is a múzeum munkatársai végezték el.

Pályázatok

Ki kell emelnünk, hogy a Bihari Múzeum minden évben igyekszik a lehető legtöbb pályázati lehetőséget kiaknázni, de csakis azokat, amelyek a múzeum érdekeit szolgálják. Kijelenthetjük, hogy az intézmény jó pályázó, megfelelő szakmai háttérrel rendelkezik, amely a döntéshozók szemében egy megnyugtató alapot jelent. Igyekszünk olyan pályázatokat írni és beadni, amelyek minden tekintetben a múzeum profiljába vág és a fenntartás sem ró mérhetetlen terheket a Berettyó Kulturális Központra. Az alább közölt felsorolásból jól látható, hogy évente mintegy 14-15 000 000 millió forintot sikerül pályázat útján elnyerni, amelyet mindig a múzeum fejlesztésére fordítunk, tehermentesítve ezzel a fenntartót egy nagyobb költségvetés finanszírozásától.

A 2018-ban és 2019-ben elnyert pályázatok:

1. A Bihari Múzeum Általános Történeti Dokumentumok gyűjteményébe tartozó iratok restaurálása. NKA 204111/04053 számú pályázat – 30 db irat restaurálására fordítottuk az elnyert összeget. Az elnyert összeg: 800 000 Ft
2. A néprajzi kiállítás megújítása I. ütem (*A Sárrét vízivilága*) Kubinyi Ágoston-program 2018–2019. Az elnyert összeg: 10 000 000 Ft

3. A múzeum informatikai és digitalizálási képességének fejlesztése. Járásszékhely program 2018–2019. Az elnyert összeg: 3 100 000 Ft
4. Textilek és munkaeszközök megvásárlására Erdőháti Károlyné szúrrátét-készítő népi iparművész hagyatékából. NKA 204110/734 számú pályázat. Az elnyert összeg: 400 000 Ft
5. A Bihari Múzeum XXV. Évkönyve megjelentetése (NKA 204188/587 számú pályázata). Az elnyert összeg: 400 000 Ft
6. A néprajzi kiállítás megújítása II. ütem (*Élet-út*) Kubinyi Ágoston-program 2019–2020. Az elnyert összeg: 10 000 000 Ft
7. Állományvédelem, műtárgyvédelem, raktárfelszereltség. Járásszékhely program 2019–2020. Az elnyert összeg: 3 910 900 Ft

„Földhivatal projekt”

A Berettyó Kulturális Központ 2019 szeptemberében kutatási kérelemmel fordult a Hajdú-Bihar Megyei Kormányhivatalhoz – a Berettyóújfalui Járási Hivatal Földhivatali Osztályának felettes szerve –, hogy engedélyezze munkatársaink számára az 1945 előtt keletkezett földhivatali iratok (telekbetétkönyvek, térképek, vázrajzok stb.) kutatását és digitális rögzítését. A közös munka célja, hogy digitális formában (adatbázis + fotók) rendelkezésünkre álljon az 1945 előtti Berettyóújfalui és Berettyószentmárton hiteles tulajdoni adattáblája. A munka megkezdése óta kollégáink összesen 8928 felvételt készítettek a két település telekkönyvi anyagáról. A kutatás 2020. április 30-áig folytatódik.

Múzeumi szakkönyvtár

A múzeumokban kialakított könyvtárak működését tekintve ugyanúgy az 1997. évi CXL. tv. hatálya alá tartozik, mint más könyvtári egységek. Ennek szellemében kezdtük meg a szakkönyvtár funkciójának újragondolását, ami az elméleti kérdésfeltevéseken túl fizikai beavatkozást is takart. Időszerűnek éreztük, hogy elkezdjük a könyvtári állomány profiltisztítását, a gyűjtőkörhöz szervesen nem kapcsolódó tételek leválasztását. Ezzel párhuzamosan a könyvtár egyes részeit ténylegesen más helyiségbe költöztettük, amelyekhez új polcrendszert alakítottunk ki. A selejtezés alá vont tételeket leválogattuk és külön helyeztük, a későbbi elhelyezésről egyeztetéseket folytatunk.

Ismeretterjesztés online és interaktív formában

Hagyományosnak tekinthető az az együttműködés, amely a Bihari Múzeum és a Bihari Hírlap között fennáll. Évről évre külön helytörténeti rovattal jelentkezik a múzeum a helyi havilap hasábjain, amellyel 2019-ben „*Azt írja az újság...*” címmel találkozhatott az olvasóközönség. A rovatban összesen 11 cikket publikáltak a múzeum munkatársai.

Dr. Krajczárné Sándor Mária főmuzeológus, múzeumpedagógus városi és múzeumi nyomkereső játékokat fejlesztett ki, amelyeket lehet egyedül, vagy csoportosan játszani. A játékos tudásátadás, egybekötve egy kellemes sétával hasznos időtöltés lehet minden korosztály számára. A több alkalommal, több helyszínen bemutatott és kipróbált „nyomkeresés” hosszú távon a Tourinform-iroda repertoárját bővíti.

Együttműködési megállapodások

A Bihari Múzeum működésének egyik alappillére, hogy mind szakmai, mind tudományos téren jelen legyen az ország ilyen irányú térképein. Ehhez elengedhetetlenül szükséges egy olyan kapcsolati háló kiépítése, amely még hiányzik. 2019-ben ezen a téren is megtettük az első lépéseket, így tudtunk megállapodást aláírni a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárával, a Püspökladányi Tájékoztató és Közművelődési Központ, Könyvtár, Múzeum összevont intézménnyel és az ebesi Széchényi Ferenc Tájékoztató Múzeummal. Terveink között szerepel mind itthon, mind a határon túlra átnyúlva bővíteni a megállapodások körét.

Összegzés

A Bihari Múzeum 2019-ben is azon dolgozott, hogy az általa képviselt és bemutatott kulturális javak minél szélesebb közönséghez juthassanak el. A nyilvánossá tétel több módját is használták fel a munkatársak, az offline és online felületek mellett az interaktivitás, a közös élmények gyűjtése állt tevékenységünk központjában.

Múzeumpedagógiai tevékenységünk több évtizedes múltat tekint vissza, amelyet 2019-ben egyre szélesebb körben sikerült bemutatni. Egy-egy projektnek köszönhetően munkatársaink több mint 150 foglalkozást tartottak közel 4000 gyermek számára, az ország hat megyéjében.

Annak dacára, hogy állandó kiállítási egységeink felújítás alatt állnak, múzeumunk több időszakos kiállítással jelentkezett a városi térben, amelyeket közel 900-an tekintettek meg.

Rendezvényeink száma 2019-ben több mint 20 volt, amelyen közel 3000 érdeklődő vett részt, akik között majdnem 1250 diákot találhatunk.

A múzeum fő feladatköréhez tartozó gyűjteménygyarapítás, revízió, feltárás, elemzés is hangsúlyos szerepet kapott a tárgyév munkafolyamatai között. Elsődleges feladatként a papír alapú leltárkönyvek adattisztítását végeztük el, közel 5200 sornyi javítást eszközölve. Ezzel párhuzamosan az egyszerű táblázatban rögzített adatsorokat is módosítottuk, korrigáltuk. A műtárgyak gyűjtését – a teljes körű revízió megkezdése miatt – szüneteltettük, elsőként a meglévő tárgyállományt kívántuk és kívánjuk visszaellenőrizni.

Munkatársaink a tudományos élet területén is tevékeny részt vállaltak, mind a helyi, mind az országos kérdések feldolgozásában. Minden kollégának több tanulmánya jelent meg nívós folyóiratokban, periodikákban és végre sikerült az országos tudományos vérkeringésre is rákapcsolódnunk a „*Trianon100*” MTA-Lendület Kutatócsoporttal közös munka keretében. Emellett fontosnak ítéljük a Földhivatal iratanyagának digitalizálására, felmérésére irányuló projektünket, amely az MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltárával és a Járási Földhivatallal közösen zajlik.

Múzeumunk jelen van az online térben, intézményünkhöz kapcsolódóan négy területet is működtetünk, üzemeltetünk. A folyamatos jelenléte azok az informatikai fejlesztések teszik lehetővé, amelyet a múzeum különböző pályázatok keretében tudott megvalósítani. Sikeresen kiépítettünk egy hálózatot, amely szerver biztosításával nyújt számunkra biztos alapokat. Elmondhatjuk, hogy a múzeum 2019-ben informatikai téren belépett a 21. századba.

Jól látható az a törekvés, hogy lehetőségeinkhez mérten minél több megvalósítható, a tényleges szakmai munkát támogató pályázatokat írjunk, nyerjünk el és valósítsunk meg. 2018–2019 folyamán közel 15 000 000 Ft támogatást nyert el az intézmény, amely ebből a keretből tudott költeni az informatikai fejlesztésekre, a sárréti vízivilágot bemutató kiállítási egység megújítására, a múzeumi évkönyv kiadására, restaurálásra és műtárgyvásárlásra.

Emellett a Bihari Múzeum két nagyobb pályázat keretében közel 14 000 000 Ft-ot nyert el állományvédelmi fejlesztésekre és egy újabb kiállítási egység felújítására, amelyeket majd 2020-ban kell megvalósítanunk.

Péter Török
Bihari Museum in 2019 - Overview of activities

During the course of 2019 Bihari Museum reached almost 8000 people with its programmes, museum education sessions and events despite being partially closed. Last year especially professional tasks were emphasized; our main activities were organizing our records and registering new artefacts. Our Museum aimed to comply with the requirements of its regional museum status, and provided expert consultation services to the collections and local history researchers of neighbouring settlements. In 2019 Bihari Museum became recognized again by the Hungarian scientific community, and our associates participated in multiple projects of national scope.

1. kép. *A Bihari Múzeumban a Múzeumok éjszakája program
központi témája a zene volt*

2. kép. Zene és tánc – több műfajban is a múzeum leglátogatottabb 2019-es rendezvényén

3. kép. A Múzeumok éjszakáján minden korosztály találhatott magának programot

